

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HİKMET KIVILCIMLI
Hegel'in hakkını vermek
ve Marksist Felsefe

2021 NOBEL ÖDÜLLERİ
Fizyoloji-Tıp, Fizik ve Kimya
ödülleri kime, neden verildi?

ENDER HELVACIOĞLU
Batıcılık, Doğuculuk
ve yeni modernite

Bilim ve Gelecek

Aylık bilim, kültür, politika dergisi | Kasım 2021 | 25,00 TL (KDV'den muafır)

211

ULUSLARARASI HUKUK KİMİN HUKUKU?

- Son iki yüzyılda savaşlar ve uluslararası suçlar kavramı
- Nürnberg, Yugoslavya ve Ruanda Mahkemeleri
- Kapitalizm, emperyalizm ve 'adalet' kavramı

İklim Krizi Dosyası / İklim adaleti nedir, nasıl sağlanır?

**Kovid-19
komplo teorileri
ve sosyal medya**
**Yalan haberlere ve
komplo teorilerine karşı
politikalar**

ISSN 1304-67561-0

9 771304 675614

Bilim ve Gelecek

dergimize ulaşamayan okurları abone olmaya çağırıyor!

Basılı dergi ve e-dergi aboneliği için
<https://bilimvegelecek.com.tr>

Aboneliklerle ilgili daha detaylı bilgi almak için bize ulaşabilirsiniz.

bilgi@bilimvegelecek.com.tr • 0216 345 26 14

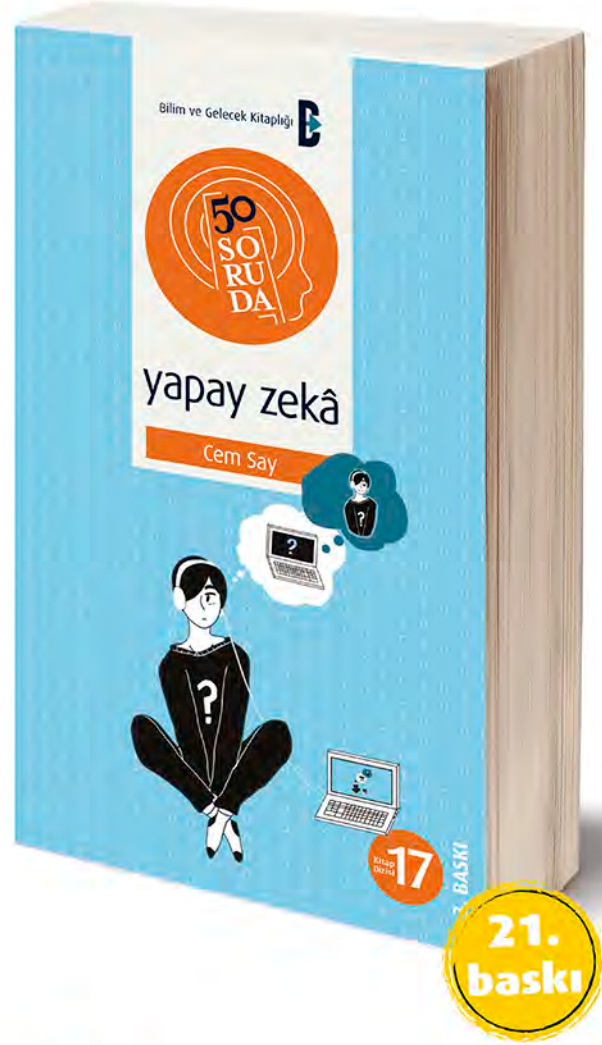

yapay zekâ

Cem Say

Boğaziçi Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü öğretim üyesi **Cem Say**, bu kitapta yapay zekâ kavramını her yönüyle ve herkesin ilgisini çekebilecek biçimde anlatıyor. Yapay zekâ sistemlerinin dayandığı matematiksel altyapıyı, gelişim serüvenini, insan beyni dediğimiz doğal bilgisayarın çalışması hakkında verdiği ipuçlarını, güncel uygulamalarının nasıl çalıştığını ve nerelerde tılandığını, yarattığı felsefi tartışmaları, bilinç ve özgür iradeyle ilgisini ve insanlığa olumlu/olumsuz etkilerini keyifli bir dille işliyor. Yazarın, yüzyıllar öncesinden başlayıp son teknolojik gelişmelere varan bir çerçeveye kurarken yanıtını aradığı kimi sorular şöyle:

İnsanların yapabiliş makinelerin yapamayacağı şeyler var mı?
Düşünen bir makine yapılabilir mi? Sadece 0 ve 1 her şeye yeter mi? **Gödel neden öldü?** Turing kimdir? **Doğanın, yaşamın, insanların programlama dili nedir?** Hesaplama karmaşıklığı nedir? **AlphaGo dünya go şampiyonunu nasıl yendi?** Turing testi nedir? **Bilgisayar insan dillerini nasıl anlar?** Derin öğrenme nedir? **Robotlar buluş, sanat, avukatlık, askerlik, doktorluk vs. yapabilir mi?** Aşık olabilir mi? **Bilgisayarlar bizi bizden iyi tanıyabilir mi?** Yapay zekâ dünyayı ele geçirip hepimizi yok edecek mi?

dil öğrenme

Cem Balçıklı

“Yabancı dile yabancı kalmayalım” diyerek kaleme aldığı 50 Soruda Dil Öğrenme kitabında Prof. Dr. Cem Balçıklı, dil öğrenme ve öğretme deneyimlerini kuramsal bilgilerle harmanlayarak merak edilen pek çok soruya yanıt veriyor. Dil öğrenmeyi/öğretmeyi isteyen herkese olduğu kadar çocuğunun dil öğrenmesini arzulayan anne babalara da rehberlik edecek kitapta ele alınan kimi sorular şöyle:

Çocuklar en fazla kaç dili aynı anda edinebilir? **Bir yabancı dil öğrenildikten sonra yeni bir dil daha mı kolay öğrenilir?** Yabancı dil öğrenmenin ideal yaş aralığı var mıdır? **Dil öğrenmek için yurtdışında yaşamak şart mıdır?** Öğrenilen dil kullanılmadığında unutulur mu? **Dil öğrenmek beyin gelişimini etkiler mi?** Kişilik ve dil öğrenme arasında bir ilişki var mıdır? **Farklı yaş gruplarına göre dil öğrenme etkinlikleri değişiklik gösterir mi?** Yabancı dil öğrenmek isteyenler nereden başlamalı? **Dil öğreniminde web teknolojilerinin yararları nelerdir?** Bilgisayar oyunları dil öğreniminde etkili midir? **Yabancı dilde konuşma becerisi nasıl geliştirilir?** Dil öğrenmek için beyin çipi geliştirilebilir mi? **Günümüzde kullanılan en etkili dil öğretim yöntemi hangisidir?** “Anlıyorum ama konuşamıyorum” söylemi doğru mudur? **Yabancı dil öğrenirken Türkçe düşünmek ne demektir?**

Bilim ve Gelecek Sahaf

**GENİŞ ÜRÜN
ÇEŞİTLİLİĞİYLE
KİTAP DOSTLARININ
HİZMETİNDE!**

**Aradığınız kitapları
daha ucuz ve güvenilir bir biçimde
temin etmek için
bize ulaşmanız yeterli.**

Osmanağa Mahallesi
Osmancık Sokak No:9
Kat:3 D:13-14 Betül Han
Kadıköy, İstanbul
Tel: 0216 349 71 72
bilimvegelecekkitabevi@gmail.com

NADIRKİTAP
Bilim ve Gelecek
mağazasına kodu tarayarak
ulaşabilirsiniz.

Bilim ve Gelecek
Aylık bilim, kültür, politika dergisi
SAYI: 211 / KASIM 2021

GENEL YAYIN YÖNETMENİ

Ender Helvacıoğlu

IDARI İŞLER

Deniz Karakaş

TEKNİK HAZIRLIK

Baha Okar

ADRES

Osmanağa Mah. Osmancık Sok. No:9,
D:13-14, Betül Han, Kadıköy-İstanbul
TEL: (0216) 345 26 14

www.bilimvegelecek.com.tr

E-posta: bilgi@bilimvegelecek.com.tr

YURTIÇİ ABONELİK KOŞULLARI

1 yıllık: 250 TL / 6 aylık: 125 TL
(Bilgi almak için dergi büromuzu arayınız.)

Kurumsal abonelik: 1 yıllık 300 TL

YURTDIŞI ABONELİK KOŞULLARI

Avrupa ve Ortadoğu için 80 Euro
Amerika ve Uzakdoğu için 150 Dolar

e-ABONELİK KOŞULLARI

1 yıllık: 50 TL / 6 aylık: 30 TL
(Bilgi almak için: www.bilimvegelecek.com.tr)

7 RENK BASIM YAYIM FILMCİLİK

LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ

Ender Helvacıoğlu

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ

Deniz Karakaş

BASILDIĞI YER

Ezgi Matbaacılık (Sertifika no: 45029),
Sanayi Cad. Altay Sok. No: 10,
Çobançesme - Yenibosna/ İstanbul
Tel: (0212) 652 62 62

YAYIN TÜRÜ: Yerel - Süreli (Aylık)
ISSN: 1304-6756 DİLİ: Türkçe

BÜRO ve TEMSİLCİLERİMİZ

ANKARA BÜROSU: 100. Yıl İşçi Blokları Mah., 1540.
Sok., 32/1, Çankaya-Ankara / Tel: (0312) 806 27 75
Temsilci: Uğur Yıldırım / Tel: (0505) 710 46 03 /
uguryildirimugur@gmail.com

BÜYÜKÇEKMECE BÜROSU: Mimaroba Mah., Mustafa
Kemal Bulvarı, No: 36-A/2, Büyükçekmece/İstanbul
Temsilci: Ahmet Doğan / (0532) 333 84 15 /
ahmetdogan51@hotmail.com

BARTIN: Uğurcan Erdem / (0534) 454 55 01 /
haberlesme77@gmail.com

İZMİR: Levent Gedizlioğlu / (0532) 256 88 64
Osman Altun / (0541) 695 19 97
Baha Okar / (0535) 016 47 74

SAMSUN: Hasan Aydın / (0505) 310 47 60 /
hasanaydn@hotmail.com

ESKİŞEHİR: Cemil Can Vural / (0530) 683 29 35 /
cemilcanvural@hotmail.com

TARSUS: Uğur Pışmanlık / (0533) 723 47 89 /
aratosdergisi@gmail.com

TİRE: Bahar Işık / (0533) 217 71 96 /
isikbahar@gmail.com

AVUSTURYA: Murat Naroğlu / murat.naroglu@gmail.com

BELÇİKA: Emre Sevinç / emre.sevinc@gmail.com

KANADA: Erdem Erinc / erdem_e@hotmail.com

İSTANBUL ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Erkin Öncan
(0543) 649 9400 / erknoncn@gmail.com

ÇUKUROVA ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Barış Ata
(0533) 499 35 53 / brsata@gmail.com

HACETTEPE ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Selim Arkacı
(0551) 976 84 66 / selimbio@gmail.com

İTÜ TEMSİLCİSİ: Deniz Şahin
(0530) 655 82 26 / calideniz@yahoo.com

ODTÜ TEMSİLCİSİ: Gamze Yüksel
(0507) 067 11 06 / gamzeyuksel13@gmail.com

SİNOP ÜNİVERSİTESİ TEMSİLCİSİ: Özkan Kalfa
(0541) 814 16 32 / berke_442@hotmail.com

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ TEMSİLCİSİ: Mustafa Balay
(0538) 737 22 16 / mustafabalay@gmail.com

ZONGULDAK B. ECEVİT ÜNİV. TEMS.: Yağmur Bulut
(0534) 246 40 42 / bulutyagmur@gmail.com

Aydökümü

Hukuka ve iklim krizine sınıfsal bakış

Ölümünün 50. yılı dolayısıyla Dr. Hikmet Kıvılcımlı'yı ve eserlerini kapak yaptığımız Ekim sayımız çok ilgi çekti. Demek ki, henüz yeteri kadar olmasa da, bu büyük toplumbilimci ve sosyalist siyasetçimizin değeri bilinmeye ve kavranmaya başlanmış. Elinizdeki sayıda Hikmet Kıvılcımlı'nın yeni gün yüzüne çıkarılıp kitap olarak basılan "Hegel ve Felsefe Notları" başlıklı çalışmasının geniş bir tanıtımı ile Kıvılcımlı külliyyatını okurlarımıza aktarmaya devam ediyoruz.

Geçtiğimiz ay okurlarımıza ve dostlarımıza yaptığımız abonelik ve e-abonelik çağrısı da ilgi gördü. Abone olan ve bulan tüm dostlarımıza teşekkür ediyoruz. Bu kampanyayı sürdürmek gerekiyor. Çünkü ülkemiz öyle bir mali kriz içinde ki, çay kaşığıyla topladıklarımız kepçeyle geri alınıyor. Ama dayanacağız. Dayanacağımız güç, her zamanki gibi dergi çalışanlarının emeği ve okurlarımızın, dostlarımızın desteği. Bu bilinçle ve dayanışmayla Bilim ve Gelecek'in yayımı sürecektir.

***

Kasım sayımızın uluslararası hukuku tarihsel ve güncel boyutuyla ele alan kapak makalesi ile "İklim Krizi" dosyamız aslında birbiriyle bağlantılı. İkisi de konularını kapitalist-emperyalist sistem ile ezilen halklar arasındaki çelişme ekseninde ele alıyorlar ve benzer sonuçlara varıyorlar. Gönenç Hacaloğlu'nun "Uluslararası hukuk kimin hukuku?" adlı çalışması, yakın tarihten örneklerle (Nürnberg, Eski Yugoslavya ve Ruanda uluslararası ceza mahkemeleri) emperyalistlerin "evrensel" denilen değerleri nasıl çarpıttıklarını ve kendileri lehine kullandıklarını, uluslararası hukukun bizzat kapitalizm ve emperyalizmden kaynaklanan eşitsizlikleri sürdürmenin aracına dönüştürüldüğünü çarpıcı biçimde anlatıyor. "İklim Krizi" dosyamızda da Onur Yılmaz ve Cemil Aksu arkadaşlarımız konuyu "iklim adaleti" kavramı bağlamında ele alıyorlar ve temel meselenin iklim değişikliğinin yaşanmasında en az katkısı ve dolayısıyla en az sorumluluğu olan yoksul ülkelerin, iklim değişikliğinin sonuçlarından, bunda en büyük payı ve sorumluluğu olanlardan daha fazla etkilenecekleri gerçeği olduğuna dikkat çekiyorlar. Dolayısıyla iklim krizi meselesinin kapitalist-emperyalist sisteme karşı çıkmadan ele alınamayacağını vurguluyorlar. İki dosyanın da okunmasını ve tartışılmasını özellikle öneriyoruz.

Elinizdeki sayıda vurgulamak istediğimiz bir diğer çalışma İzlem Gözükeleş imzalı "Kovid-19 komplo teorileri ve sosyal medya" başlıklı makale. Yazıda Kovid-19 kaynaklı komplo teorileri özetleniyor, kaynakları ve nasıl yayıldıkları inceleniyor, nasıl mücadele edilmesi gerektiği tartışılıyor. Bu tür komplo teorileri ülkemizde de yaygın olduğu ve aşı karşıtlığına dönüşerek ölümcül sonuçlar da verdiği için özellikle okunması gerek.

2021 Nobel bilim ödülleri Gülşeli Kırıl (Fizyoloji veya Tıp), Emre Artan (Fizik) ve İlayda İnan (Kimya) arkadaşlarımız ayrıntılı olarak incelediler. Önemli bilimsel atılımlar konusunda geniş bilgi edinmek isteyen okurlarımıza bu makaleleri öneriyoruz.

Kısacası, elinizde yine zengin içerikli ve dopdolü bir sayı var. İyi okumalar.

Dostlukla kalın...

Bilim ve Gelecek

İçindekiler

■ KAPAK DOSYASI

Gönenç Hacıoğlu
Uluslararası ceza yargılamalarına eleştirel bir bakış
Uluslararası hukuk kimin hukuku? 4

■ DOSYA: İKLİM KRİZİ

Onur Yılmaz
İklim adaleti nedir? 24
Cemil Aksu
İklim adaleti bağlamında iklim borcu 28
Cemil Aksu
IPCC 6. Raporunda ilk perde:
Paris İklim Anlaşması için 'kırmızı alarm' 33

Ender Helvacıoğlu

'Batıcı' mıyız? 36

■ DOSYA: 2021 NOBEL ÖDÜLLERİ

Gülşeli Kırıl
Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülü,
ısı ve temas reseptörlerinin keşfine... 40
Emre Artan
2021 Fizik Nobel Ödülü ve
Giorgio Parisi'nin çalışmaları 45
İlayda İnan
2021 Nobel Kimya Ödülü 50

■ BİLİŞİM DÜNYASINDAN / İzlem Gözükeleş

Kovid-19 komplo teorileri ve sosyal medya 53

Sara Gorman - Jack M. Gorman / Çev. Irmak Gültekin
Uzun COVID başka bir 'tartışmalı hastalık' mı olacak? 60

Tolga Ersoy

Metaforunu arayan hastalık 62

Hikmet Kıvılcımlı'nın 'Hegel' kitabı üzerine 68

Ahmet Kale
Hegel kitabının baskıya hazırlanış süreci 68
Hamza Tığlay
Kıvılcımlı'nın Hegel yazıları: 7 yıllık serüven 70
Hikmet Kıvılcımlı
Önsöz yerine / Giriş 72

Cem Oran

Akademik yayıncılık endüstrisi üzerine 76

■ BİLİM GÜNDEMİ

Derleyen: Emre Artan
Nötron ömrünün hassas ölçümünde yeni rekor 80
Çev.: Emre Artan
Karanlık madde alternatifleri için
umut verici gelişme 81
Çev.: Nazlıcan Bozdemir
Bir domuzun böbreği başarılı şekilde
bir insana nakledildi! 83

■ MATEMATİK SOHBETLERİ / Ali Törün

Kızlar için matematik olimpiyatı! 84

■ FORUM

Maggie Mulqueen / Çev. Irmak Gültekin
Bir terapist ofise dönmeyi düşünüyor 86
Dr. Ali Tepe
Bilimsel öngörü ve kehanet 88

■ BULMACA / Hikmet Uğurlu 90

■ KİTAPÇIL / Özer Or 91

Irmak Gültekin Uysal
Türlü halleriyle insan 92
İşıl Kızılırmak
Tavşanı kovalayan havuç, kâsede bir bulut:
Yaşamın çeşitliliği ve çorbadaki ekoloji 94
ÜÇÜNCÜ TEKİR ŞAHİS / Anıl Ceren Altunkanat
Yeni kararlar ne kadar yeni? 96

KAPAK DOSYASI

4

Uluslararası ceza yargılamalarına
eleştirel bir bakış

Uluslararası hukuk kimin hukuku?

Gönenç Hacıoğlu

Uluslararası hukuk geçen yüzyıllarda büyük ölçüde tarihsel kapitalizmden kaynaklanan eşitsizlikleri sürdürme işlevi görmüştür. Adalet kavramı, bugün evrensel olduğu iddia edilen diğer tüm değerler gibi ancak gerçekten evrensel olabildiğinde gerçek ifadesine kavuşacaktır. Aksi takdirde, aslında yalnızca belirli bir bağlamdan türemiş olan, ama egemen olanların müdahalelerini haklılaştırmak için evrensel olduklarını iddia ettikleri diğer tüm kavramlar gibi soyut bir kavrama dönüşecektir.

İklim adaleti nedir?

Onur Yılmaz

İklim adaletinin temel meselesi; iklim değişikliğinin yaşanmasında en az katkısı ve dolayısıyla en az sorumluluğu olanların, iklim değişikliğinin sonuçlarından, bunda en büyük payı ve sorumluluğu olanlardan daha fazla etkilenenler/etkilenenler olması.

Kovid-19 komplo teorileri ve sosyal medya

Dünyanın düz olduğunu veya Ay'a hiç çıkılmadığını iddia edenlere gülüp geçebiliriz. Ancak bir kasıt olsun veya olmasın, sosyal medyada yayılan yalan/yanlış haberler kovid-19'da olduğu gibi ölümcül sonuçlar doğurabiliyor.

Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülü, ısı ve temas reseptörlerinin keşfine...

Gülseli Kırıl

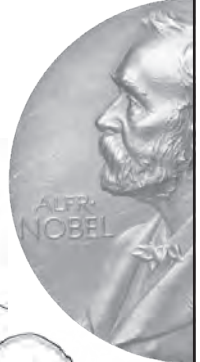
2021 Nobel Ödülleri

40

2021 Fizik Nobel Ödülü ve Giorgio Parisi'nin çalışmaları

Emre Artan

45

Nobel Kimya Ödülü David MacMillan ve Benjamin List'e

İlayda İnan

50

'Batıcı' mıyız?

Ender Helvacıoğlu

36

Modernite ile birlikte ortaya çıkmış değerleri ve normları, bilimsel düşünce ve yöntemi, aydınlanma hareketinin katkılarını, demokratik devrimlerin kazanımlarını ve giderek sosyalizmi, ilk kez Batı'da/Avrupa'da ortaya çıkmış bütün bu evrensel insanlık atılımlarını savunma ve sahip çıkma anlamında "Batıcıyız". Yine ilk kez Batı'da/Avrupa'da yeşermiş kapitalizme, sömürgeciliğe ve emperyalizme ise karşıyız.

Hikmet Kıvılcımlı'nın 'Hegel' kitabı üzerine

Ahmet Kale - Hamza Tıgılay

'Hegel ve Felsefe Notları' Önsöz Yerine - Giriş

Hikmet Kıvılcımlı

Bu çalışma Hegel'i "tanıtan", onu "anlatan" bir eser değil, Hegel'i Marksist açıdan yorumlayıp gerek onun yaşamını, gerekse onun temel düşüncelerini tarihsel bağlamda açıklayıp sınıf mücadelesi eksenine oturtan ve Marx'a neyi devrettiğini, ona neyi kazandırdığını bilince çıkarmayı hedefleyen bir eserdir.

68

Uluslararası hukuk geçen yüzyıllarda büyük ölçüde tarihsel kapitalizmden kaynaklanan eşitsizlikleri sürdürme işlevi görmüştür. Adalet kavramı, bugün evrensel olduğu iddia edilen diğer tüm değerler gibi ancak gerçekten evrensel olabildiğinde gerçek ifadesine kavuşacaktır. Aksi takdirde, aslında yalnızca belirli bir bağlamdan türemiş olan, ama egemen olanların müdahalelerini haklılaştırmak için evrensel olduklarını iddia ettikleri diğer tüm kavramlar gibi soyut bir kavrama dönüşecektir. Bu bakımdan küresel ceza adaletinin sağlanmasının yolu, önceki örneklerin izlenmesi değil; daha eşitlikçi ve adil bir dünya-sistemin kurulması için gerçek suçlulara ceza, gerçek mağdurlara adalet dağıtılmasıdır.

Gönenç Hacıoğlu

İstanbul Gedik Üniversitesi Hukuk Fakültesi, araştırma görevlisi

● çinde yaşadığımız kapitalist dünya-sistemin en az beş yüz yıllık bir tarihi vardır ve dünya-sistemin içindeki devletler arasındaki ilişkiler ile işbölümünü düzenlemek üzere uluslararası hukuk, bu dünya-sisteme özgü süreçler neticesinde oluşmuştur. Bu süreçler, farklı görünüm alırlar da esas amaç her zaman sınırsız sermaye birikimi olmuştur. Bir diğer sonuç, sınırsız sermaye birikimini sağlamak üzere girilen güç mücadeleleri neticesinde dünya-sistemde hegemonya tesis etmeyi başaran güçlerin, uluslararası hukuka meşruiyet kazandıran “evrensel” değerleri düzenleme becerisi elde etmeleridir. Evrensel olduğu iddia edilen bu değerler, 16. yüzyılda Hristiyanlığı yaymak, 19. yüzyılda medenileştirme misyonu, 20. yüzyıldan sonra ise insan hakları ve demokrasi olmuştur. Bu değerlerin ortak

Okuyacağınız makale Gönenç Hacıoğlu'nun “Dünya-Sistemleri Analizi Perspektifinden Uluslararası Ceza Yargılamaları ve Küresel Adalet” isimli yüksek lisans tezinin bir bölümüdür. Hacıoğlu'nun çalışması yakında kitap olarak da basılacaktır.

özelligi, tümünün Batılı bir bağlamdan türemesi ve dünya-sistemin çevre bölgelerindeki eşitsizlikleri haklılaştırma aracı olarak kullanılmalarıdır. Üçüncü ve son sonuç, uluslararası hukuk kurumlarının, dünya-sisteme özgü tüm kurumlar gibi kapitalist dünya-ekonomideki merkez ve çevre ilişkisinin sonucu olarak meydana gelmeleri ve bu ilişkinin sürdürülmesinde rol oynamalarıdır.¹

Devletlerarası ilişkileri düzenleme iddiasında olan uluslararası hukukun, büyük ölçüde, 16. yüz-

yıldan bugüne uzanan Batı hegemonyası ve Avrupa- merkezcilik ekseninde oluşan kurallar bütününden meydana gelmesi beklenen bir durumdur. Dikkat çekici olan, bu kurallar bütünü belirlenme ve hatta kuralları kendi egemenliklerini sürdürmek için kullanma kudretine sahip olanların, gelişmiş yazılı uluslararası hukuk kurallarının varlığına rağmen sıklıkla doğal hukuka gönderme yapıyor olmalarıdır.

“Napolyon savaşları ardından toplanan Viyana Kongresi ve devamında, aralarında uluslararası sulara eşit erişim, diplomatik ilişki ve sürekli tarafsızlık kurallarının olduğu, iki yüzyıldır olgunlaşmakta olan pek çok uluslararası kuralın uygulamasının yazılı hale getirildiği gelişmiş bir sistem ortaya çıkmıştır.”²

İki İspanyol ilahiyatçının tartışması ve günümüze yansımaları

Wallerstein, egemenlerin, doğal hukuk argümanlarını kullanarak egemenliklerini sürdürmesinin kökeni için 16. yüzyılda yaşamış iki ünlü ilahiyatçının tartışmasına işaret eder. Juan Gines de Sepúlveda ve Bartolome de Las Casas, İspanyolların sömürgecilik sistemine dair karşıt görüşlere sahip iki İspanyol ilahiyatçıdır. 1492 yılında “Amerika’nın keşfinin”³ ardından İspanyollar Amerika kıtasına akın etmiş, yerli halkların büyük bir bölümünü yok etmiş ve burada yerlileri sömürgeleştiren encomienda sistemini kurmuşlardır.⁴ Sepúlveda bu sistemin haklılaştırılmasına yönelik argümanlar ileri sürerken, Las Casas karşı argümanlar üretir. Sepúlveda’nın ilk argümanı Amerikan yerlilerinin “barbar, basit, okuması yazması olmayan, eğitimsiz, mekanik beceriler dışında aciz, merhametsiz vahşiler” olmalarıdır ve bu nedenle başkaları tarafından yönetilmeleri uygundur.⁵

“Ona göre, yerliler, Hristiyan sömürgeciler karşısında, insanlar arasındaki maymunlardan farksızdır. Onlar ikinci sınıf yaratıklar, homunculi’ler, insanlık dışı varlıklar, tabii kölelerdir.”⁶

Sepúlveda’nın ikinci argümanında doğal hukuk vurgusu daha doğrudandır. Buna göre yerlilerin “le-

kelenmiş oldukları, ilahi ve doğal hukuka karşı işlemiş oldukları putperestlik ve insan kurban etme âdeti gibi kâfirce suçlardan dolayı ıslah edilmeleri” gerekmektedir.⁷ Üçüncü argüman İspanyolların, bu suçları cezalandırmak için yükümlülüklerinin olması; dördüncü argüman ise encomienda sisteminin Hristiyanlığın yayılmasını kolaylaştırmasıdır.⁸ Wallerstein’a göre bu argümanlar, modern dünyada “medeni olanların” “medeni olmayanlara” yaptığı tüm müdahaleleri haklılaştırmak üzere kullandığı temel dört argümandır ve bunlar kısaca: “ötekilerin barbarlığı”, “evrensel değerleri ihlal eden uygulamalara son vermek”, masumları savunma yükümlülüğü ve “evrensel değerlerin” yayılmasını olanaklı kılmaktır.”¹⁰ Gerçekten de bu dört argüman, 16. yüzyıldan günümüze dek farklı biçimlerde de olsa uluslararası müdahalelerin haklılaştırılması için kullanılmıştır. Hatta bu argümanların doğal hukuka yaptıkları göndermeleri, gelişmiş yazılı uluslararası hukuk kurallarında bulunmak mümkündür.

Uluslararası hukukun kaynaklarını düzenlediği kabul edilen Uluslararası Adalet Divanı Statüsü’nün 38. Maddesinde, “medeni milletlerce kabul edilen genel hukuk prensipleri”, uluslararası hukukun kaynakları arasında sayılmıştır.¹¹ Burada yer alan “medeni milletler” ifadesi, egemen uluslararası hukuk anlayışının

1492 yılında “Amerika’nın keşfinin”³ ardından İspanyollar Amerika kıtasına akın etmiş, yerli halkların büyük bir bölümünü yok etmiş ve yerlileri sömürgeleştiren bir sistemi kurmuşlardır. Sepúlveda (sağda) bu sistemin haklılaştırılmasına yönelik argümanlar ileri sürerken, Las Casas karşı argümanlar üretir.

“köklü bir varsayımının yansıması”¹² olarak okunabilir. Uluslararası hukukun, “medeni” uluslarca kabul edilen kurallardan oluşmasına yapılan vurgu, “medeni olmayanları medenileştirmeyi” haklılaştırmaktadır. Sepúlveda’nın “evrensel değerlerin yayılmasını sağlamak” argümanı, bu haklılaştırma ile örtüşmektedir. 19. yüzyılda, Hristiyanlığın yerine evrensel değer haline gelen “medenileştirme misyonu”, bizzat sömürgecilerce aynı argümanlarla savunulmuştur:

“Milyonlarca insanın arasında bir yerlere daha önce bulunmayan bir adalet, mutlulukya da refah duygusu, bir mertlik ya da haysiyet duygusu, bir vatanseverlik kıpırtısı, entelektüel aydınlanmanın şafağını ya da bir vazife heyecanı bıraktığını hissetmektir. Bu kadarı yeterlidir. İngiliz’in Hindistan’da bulunmasını haklılaştıran budur.”¹³

Sepúlveda’nın Amerikan yerlilerinin kendilerini yönetmekten aciz olduğunu ileri sürdüğü argümanının bir benzeri Birleşmiş Milletler Andlaşması’nın “Muhtar Olmayan Ülkeler Hakkında Demeç” başlıklı XI. Bölümü’nde de karşımıza çıkar.¹⁴

73. Maddeye göre “Halkının kendi kendini henüz tamamen idare etmediği ülkeleri idare etmekle sorumlu olan”¹⁵, Birleşmiş Milletler veya bu sorumluluğu yüklenen Birleşmiş Milletler üyeleridir. Bu sorumluluğu bizzat üstlenen devletlerin büyük bir bölümünün

Sepúlveda'nın bu ülke halklarının kendi kendilerini yönetmekten aciz olduğu argümanını kullanarak bu ülkeleri sömürgeleştirmeleri ve halkları, kendi kendilerini idare etmekten büsbütün alıkoymaları dikkat çekici bir ironi oluşturmaktadır.

Günümüz yazılı uluslararası hukuku ile doğal hukuk arasındaki bağlantı uluslararası yargılmalarda da karşımıza doğrudan çıkmaktadır. Daha sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak değinildiği üzere bu duruma örnek olarak Nürnberg yargılamalarında yargıçların pozitif hukuku uygulamadıklarına yönelik itirazlara cevaben doğal hukukçu bir yaklaşımla “doğa yasaları altında yaşamakta olduğumuz ve Almanların da yasaları ihlal ettikleri” cevabını vermiş olmaları gösterilebilir.¹⁶

Sepúlveda'nın 16. yüzyılda ki doğal hukuka dayandırdığı argümanları ile günümüz arasındaki bağlantıyı en net ortaya koyan gelişme, ABD'nin 2003 Irak işgalidir. Sepúlveda'nın dört temel argümanı bu işgali meşrulaştırma girişimlerinde doğrudan karşılığını bulmaktadır. İlk argüman olan “ötekilerin barbarlığı”, “Saddam Hüseyin'in bizzat insanlığa karşı suçlar işlemiş, fena bir adam olduğu” iddiasında somutlaşır.¹⁷ “Evrensel değerleri ihlal eden uygulamalara son verme” argümanı, ilk argümanın doğrudan sonucudur. Olduğu varsayılan kitlesel silahları stoku ve bu stokun teröristlerle paylaşılması ihtimali¹⁸, bunlarla birlikte Irak'ın demokrasi-

den uzak bir yönetime sahip olması gibi uygulamalara son vermek için yükümlülük, aynı İspanyolların Amerikan yerlilerinin barbarlıklarına son verme yükümlülüğünü kendilerine yüklemeleri gibi ABD tarafından bizzat kendisine yüklenmiştir. Üçüncü argüman olan “masumları savunma yükümlülüğü” aslında Birleşmiş Milletler Andlaşması'na Güvenlik Konseyi'ne verilmiş olmasına rağmen¹⁹ ABD, kendisinin başını çektiği bir koalisyon ile Irak'a müdahale etmiştir.²⁰ Sepúlveda'nın son argümanı olan “evrensel değerlerin yayılmasını olanaklı kılmak”, ABD'nin Irak'a “demokrasi ve insan hakları getireceği” propagandasıyla tekrarlanmıştır. Üstelik dönemin ABD Başkanı George W. Bush, her fırsatta, BM'nin meşrulaştırmasını dahi sağlamadığı halde, müdahalenin “evrensel değerlere” dayandığını vurgulamıştır:

“(Irak Savaşı'na karşı çıkanlar için) Haksız çıktılar ve neden biliyoruz. Özgürlük arzusu, tek bir kültürün malı değildir. Hangi kültürde olursa olsun özgürlük, tüm insanların evrensel umududur.”²¹

16. yüzyıldan 21. yüzyıla uzanan argümanlar, yalnızca Sepúlveda'ninkiler değil; aynı zamanda bunların karşısında konumlanan Las Casas'ın argümanlarıdır. Las Casas, Sepúlveda'nın dört temel argümanını, dört temel karşı argümanla yanıtlamıştır. “Ötekilerin barbarlığı” argümanına verdiği yanıt “Barbar kimdir? Bir toplumda bar-

barlık görüle bile bu yaygın bir fenomen midir?” sorusudur. Las Casas, bu yanıtla barbarlığın, toplumun tamamını kapsayacak bir şekilde genişletilmesine karşı çıkar ve barbarlık diye adlandırılan davranışın, kendilerini medeni addeden toplumların tümünde görülebilecek nadir bir fenomen olduğunu ileri sürer.²²

“Bir toplumun bütünüyle ve sonsuzca barbar olduğunu ileri sürmek, Tanrı'nın bu insanları yaratırken hata yaptığını söylemek olacaktır.”²³

Las Casas'ın ikinci yanıtı, “evrensel değerleri yok eden uygulamalara son verme” yükümlülüğünü İspanyollara kimin vermiş olduğu sorusudur.²⁴ 16. yüzyılda İspanyolların, 19. yüzyılda İngilizlerin bu yetkiyi, tümüyle doğal hukuktan aldıklarını varsayabiliriz. Peki, 21. yüzyılda gelişmiş yazılı hukuk kurallarının varlığına, üstelik uluslararası barış ve güvenliğin sağlanması sorumluluğunun yazılı bir hukuk kuralıyla Güvenlik Konseyi'ne verilmiş olmasına rağmen, ABD'nin Irak'a müdahale etme yetkisi, hangi hukuk kuralına dayanmaktadır?²⁵ Las Casas, bir an için bu yükümlülüğünün müdahale edenlere verilmesinin meşru olduğu kabul edilse dahi, “en az zarar verme ilkesine uygun şekilde hareket edilmesi gerektiği” argümanını ileri sürmüştür.²⁶ Bu noktada, 16. yüzyılda İspanyolların, 21. yüzyılda ABD'nin müdahalelerinin meşru olduğu varsayılacak olursa, beş yüz yıl arayla Amerika kıtasında katledilen binlerce insan, yakılan köyler ve köleleştirme faaliyetleri²⁷ ile Ortadoğu'da öldürülen 500 bin kişi²⁸, bu ilkeye kesinlikle uyulmadığının kanıtıdır. Son olarak Las Casas, “evrensel değerlerin yayılmasını sağlamanın”, dışardan bir müdahaleyle mümkün olmayacağını vurgulamaktadır. Las Casas'ın, 16. yüzyılda “insanların İsa'ya inanmasının baskıyla değil, özgür iradeyle mümkün olacağını” söylemesi gibi 21. yüzyılda Irak'a demokrasi ve insan haklarının dışarıdan müdahaleyle gelmesinin söz konusu olmayacağı, bunların farklı ülke ve bölgelerde içeriden olgunlaşması gereken koşullar olduğu, dış müdahalenin aksi yönde etki yapacağı söylenmelidir.²⁹

Sepúlveda'nın 16. yüzyıldaki doğal hukuka dayandırdığı argümanları ile günümüz arasındaki bağlantıyı en net ortaya koyan gelişme, ABD'nin 2003 Irak işgalidir.

“Las Casas’a göre göre yerliler de, kendi kendine yetecek bir toplum kurabilecek kadar siyasi becerileri olduğunu kanıtlamışlardır. (...) Eğer bu toplumlar bugün büyük bir çöküntü içindeyseler, bunun nedeni, tabii zayıflıkları değil, yalnızca sömürgecilerin insanlık dışı baskısıdır.”³⁰

Las Casas’ın argümanlarının da Sepúlveda’ninkiler gibi günümüz yazılı uluslararası hukukundaki yansımalarını görebilmek mümkündür. Özellikle ulusal ve sosyal sistem-karşıtı hareketlerin, dünya-sistemdeki yarattığı değişikliklerle bu yansımalar meydana gelmiştir.

“20. yüzyılın ortasındaki büyük sömürgecilik karşıtı devrimlerle birlikte, özellikle 1945-1970 döneminde durum değişti: Ezilen halkların, kerameti kendinden menkul medeni insanların pederşahi gözetimini reddetmeye dönük ahlaki hakları dünya siyasi yapılarında giderek artan bir meşruiyet kazandı.”³¹

Wallerstein’a göre Las Casas’ın görüşlerinin uluslararası toplumca benimsenmesinin doruk noktasını BM’nin 1960 yılında “Sömürge İdaresi Altındaki Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine Dair Bildirge”yi benimsemesi oluşturmaktadır.³² Amin’e göre ise bizzat Birleşmiş Milletlerin kendisi, kapitalist dünya-sistemin kurbanlarının tepkileri sonucu kazanılmış zaferlerin sonucu olarak kurulmuştur.³³ Ayrıca Birleşmiş Milletlerin “Barışın Tehdidi, Bozulması ve Saldırı Eylemi Durumunda Alınacak Önlemler” başlıklı VII. Bölümü’nde kuvvet kullanımı şartlarının, Las Casas’ın “en az zarar verme ilkesine uygun şekilde hareket edilmesi gerektiği” argümanına uygun şekilde düzenlediği görülmektedir. Öyle ki silahlı kuvvetlerin kullanılması ancak uluslararası barış ve güvenliğin sağlanması başka bir yolla sağlanamayacaksa mümkün olacaktır. Güvenlik Konseyi, öncelikli olarak silah kullanmasını gerektirmeyen tedbirleri değerlendirmek zorundadır.³⁴

Sonuç olarak, yukarıda değinilen örneklerin tamamında dünya-sistemdeki egemen güçlerin, “uluslararası hukuk nezdinde yasal olarak haklı olmasalar bile, doğal hukuk

nezdinde ahlaki olarak haklı olduklarını öne sürdükleri”³⁵ görülmektedir. 16. yüzyıldan 21. yüzyıla dek merkezin çevreye yönelik baskıları, kendi tanımladıkları “evrensel değerler” ile meşrulaştırılmıştır. Bizim yaklaşımımıza göre evrensel olduğu iddia edilen değerler evrensel değil, Batılı bir bağlamdan türemiş değerlerdir. Egemen uluslararası hukuk yaklaşımınınca yapılan değerlendirmelerde “devletlerin egemen eşitliği” ilkesi tarihsel bağlamdan ve toplumsal mücadelelerden bağımsız soyut bir ilke haline gelir. Avrupa-merkezcilikle tam ifadesine kavuşan “liberal-kapitalist hukuk kavrayışı, modern toplumda bir yönüyle hukuk ve hukuksallık üzerinden sürmekte olan sömürüyü maskeleyen ve homojen bir ideal tip olarak hukuku toplumsal yaşamın nihai düzenleyici ve belirleyici faktörü olarak sunan bir kavrayıştır.”³⁶

Temel aldığımız eleştirel yaklaşımda, uluslararası hukukun dünya-sistemde süren güç mücadeleleri, merkez-çevre ilişkisi ve hegemonya bağlamında ele alınması gerekmektedir. Sepúlveda’nın tezlerinin ve Las Casas’ın bunlara karşılık ileri sürdüğü anti-tezlerin, diyalektik bir karşıtlıkla sentezlenerek uluslararası hukuka ilişkin kuralları meydana getirdiğini ileri sürmek, temel bakış açımıza uygun düşecektir. Bu bağlamda Marksizm ve dünya-sistemleri analizi arasında kurulmuş o-

Las Casas’a göre göre yerliler de, kendi kendine yetecek bir toplum kurabilecek kadar siyasi becerileri olduğunu kanıtlamışlardır.

lan bağlantının uluslararası hukuku tanımlamak için işlevli olacağı söylenmelidir. Öyle ki Marksizm, “hukuk konusunda hegemonya, güç ilişkileri, üretim ilişkileri, iktidar, egemenlik ve ideoloji kavramlarını belirgin kılar.”³⁷ Dünya-sistemleri analizinin, aynı Gramsci’nin hegemonya kavramını uluslararası alana taşıması gibi, hukuka ilişkin bu yaklaşımı da uluslararası hukuk alanına taşıması mümkün görünmektedir. O halde Gramsci ve Althusser’in üretim ilişkilerini temel alan hukuk kavramsallaştırması³⁸, uluslararası alanda eşitsiz mübadeleyi (merkez-çevre ilişkisini) temel alan bir uluslararası hukuk kavramsallaştırmasına dönüşecektir.

Bu durum uluslararası hukukun, dünya-sistemin en çatışmalı ve rekabetçi alanlarına yönelik bir hukuk olduğunu ortaya koyar. Son tahlilde “uluslararası hukuk, hukuksal yapıların istikrar içinde olduğu konsolide bir yapıyı değil; farklı toplumsal, ekonomik ve ideolojik formasyonlara sahip devletlerin ve devletlerarası örgütlerin ilişki içinde bulunduğu bir alanı düzenlemektedir.”³⁹

20. yüzyılda savaş, uluslararası ceza hukuku ve uluslararası suçlar kavramı

Uluslararası hukuka ilişkin bir üst başlıkta anlatılan yaklaşımın, uluslararası hukukun yeni ve geliş-

mini halen sürdüren bir parçası olan uluslararası ceza hukuku için de geçerli olduğu söylenmelidir. Tezcan, uluslararası ceza hukuku kavramının kapsamına yönelik olarak farklı yaklaşımlar olduğunu söylemektedir. Buna göre uluslararası ceza hukukunun ilk kapsamı, yabancılık unsuru taşıyan olaylara ulusal ceza hukukunun uygulanmasına, ikinci kapsamı uluslararası adli işbirliğine, üçüncü ve son kapsamı ise soykırım, insanlığa karşı suçlar, savaş suçları gibi uluslararası mahkemeler nezdinde yargılanabilecek suçlara ilişkindir.⁴⁰ Çalışma boyunca uluslararası ceza hukuku kavramı, Tezcan'ın işaret etmiş olduğu üçüncü kapsamı bakımından, uluslararası suçların yargılanmasına ilişkin olarak kullanılmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki Tezcan, bahsettiği bu ayrımın artık pek rağbet görmeyen bir ayrım olduğunu ve uluslararası ceza hukukunun, yukarıda sayılan tüm alanları düzenleyen tek bir hukuk dalı olarak tanımlanması gerektiğini söylemiştir.⁴¹

Uluslararası ceza hukuku kavramının gelişiminin 20. yüzyıl içinde olması tarihsel bağlamı içinde değerlendirilmelidir. Hobsbawn, 20. yüzyılın, tarihin en caniyane yüzyılı olduğunu söyler.⁴² 20. yüzyılda savaşlarla ilgili olarak meydana gelen insan ölümlerinin sayısı 187 milyondur.⁴³

“Akli başında olan kim 20. yüzyılın tamamen benim eserim olduğunu inkâr edebilir ki? Tamamı, Kevin! Tamamı, benim eserim!”⁴⁴

1899 ve 1907 Lahey Barış Konferansları ile savaş kuralları belli yasalara bağlanmaya çalışılmışsa da bunun gerçek hayatta pek karşılığı olmamıştır.

Şüphesiz 20. yüzyılın küresel ölçekteki savaşlar yüzyılı olması dünya-sistemdeki sermaye birikim süreçlerinin sonucudur. 19. yüzyılda sanayide kapitalist üretim sürecinin tam olarak gelişmesi ile emperyalist yayılmanın kendisini dayatması⁴⁵, dünya-sistemleri analizince tümü tek bir otuz yıl savaşı olarak da değerlendirilen 1. ve 2. Dünya Savaşları ile sonuçlanmıştır. “Dünya, bir bütün olarak 1914 yılından beri barış yüzü görmemiştir ve şu anda da barış içinde yaşayan bir dünyadan söz etmemiz herhangi bir şekilde mümkün değildir.”⁴⁶ 20. yüzyılın ilk yarısında yaşanan otuz yıl savaşı, savaşa giren ülkelerin tüm nüfuslarını kapsamakta olduğundan savaşın acılarını da yalnızca savaşan kesimler yaşamamıştır.⁴⁷ Önceki yüzyıllarda yaşanan savaşlara kıyasla en büyük fark, savaşların giderek sivilleri de içerecek şekilde genişlemesi olmuştur. 1. Dünya Savaşı sırasında ölümlerin yüzde beşi sivillerden oluşmaktayken 2. Dünya Savaşı'nda sivil ölüm oranı yüzde 66'ya kadar çıkmıştır.⁴⁸ 20. yüzyılın ilk yarısında tüm dünya-sistemi etkisi altına alan 30 yıl savaşının ardından yaşanan yıkım, yeni hegemon olarak ortaya çıkan ABD'yi ve bu hegemonyadan yararlanmayı sürdürecektir olan Batılı devletleri, bazı “hukuki” düzenlemelere mecbur bırakmıştır. Bu düzenlemeler, 1945 sonrası yeni hegemonik düzende şiddet kullanma tekelinin, beş büyük devletin son söz sahibi olduğu Güvenlik Konseyi'ne devredilmesi gibi önemli unsurları içerisinde

barındırmaktadır.

Yukarıda değinildiği gibi savaşların sivilleri de içerecek biçimdeki gelişimi, dünya-sistemde bazı yeni girişimleri beraberinde getirmiştir. “Silahsızlanma”⁴⁹ olarak da ifade edilen bu girişimlerin ilk örnekleri 1899 ve 1907 Lahey Barış Konferanslarıdır. Anılan tarihlere dek Afrika'nın neredeyse tamamı emperyalist güçlerce paylaşılmış; Hindistan, İngiltere'nin en büyük ve stratejik öneme sahip sömürgesi haline gelmiştir.⁵⁰ 1899 ve 1907 Lahey Barış Konferansları ile savaş kuralları belli yasalara bağlanmaya çalışılmışsa da bunun gerçek hayatta pek karşılığı olmadığı söylenmelidir.⁵¹ Bu konferanslarda özellikle savaşın, örgütlenmiş askeri kuvvetler arasında yürütülmesi öngörülmüş ve böylece savaşan taraflarla savaşçı olmayan kesimler (siviller) arasında temelden bir ayrım gözetilmeye çalışılmıştır.⁵² “Ancak bu kuralların bütün iç ve uluslararası çatışmaları kapsamadığı, özellikle Batılı devletlerin, uluslararası düzeyde tanınmış bir egemen devletin resmi yetki alanına girmeyen bölgelerde emperyal genişlemelerinin sonucu olan çatışmalar açısından geçerli olmayacağı her seferinde anlaşılmıştır.”⁵³

Lahey Barış Konferanslarıyla başlayan süreç, daha sonra 1925 tarihinde imzalanan Cenevre Protokolü ile devam etmiştir.⁵⁴ Cenevre Protokolü, 1. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan Milletler Cemiyeti'nin uluslararası barış ve güvenliğin sağlanması çabalarının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.⁵⁵ Protokolde öngörülen yasaklarla uluslararası silahlı çatışmalarda uyulması gereken silahlı çatışmalara ilişkin oluşan evrensel örf ve adet hukuku kurallarının temelinin oluştuğu iddia edilmektedir:

“Cenevre Protokolü'nde yer alan yasaklardan biri olan “savaşta boğucu ve zehirleyici madde kullanımı yasağı” 1998 yılında imzalanan Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne ilişkin Roma Statüsü'nün 8. maddesinde, “uluslararası silahlı çatışmalarda boğucu, zehirleyici veya diğer gazlar ile benzer sıvılar, malzemeler veya aletlerin kullanılmasının savaş suçunu oluşturacağı ve bu yasağa aykırı

davranışların ise uluslararası sorumluluğu gerektireceği şeklinde düzenlenmiştir.”⁵⁶

Dünya-sistemde önemli bir başka gelişme de 1928’de imzalanan Briand Kellogg Pakti’dir. Esasen hukuki bir içerikten çok ahlaki içeriğe sahip olan bu pakt, “savaşı lanetlemek” üzere imzalanmıştır.⁵⁷ Çok kısa bir antlaşmadan ibaret olan paktta devletler arasında çıkan uyuşmazlıklarda savaşa başvurma, başka bir ifadeyle kuvvet kullanımı açıkça yasaklamıştır.⁵⁸ Halen yürürlükte olan Briand-Kellog Pakti’nin, BM Andlaşması’nın yanında kuvvet kullanma yasağını içeren ikinci ana belge olma niteliğine sahip olduğu ileri sürülmektedir.⁵⁹ Briand-Kellogg Pakti, aynı zamanda, 1945 sonrası⁶⁰ dünya-sisteminin görünümünü yansıtan bir belge olması önemine de sahiptir. Öyle ki bu pakt ile ABD’nin, SSCB’ye karşı kendi grubunu kurması, NATO’nun temeli olarak gösterilmektedir. Aynı şekilde SSCB’nin de bu gruba karşı kendi grubunu kurması, Varşova Pakti’nin temeli olarak gösterilmektedir.⁶¹ 1899-1907 Lahey Barış Konferansları ile başlayan ve Briand-Kellogg’la gelişimini sürdüren “silahsızlanma” ve kuvvet kullanımının engellenmesi çabalarının doruk noktasını Birleşmiş Milletler Andlaşması’nın kuvvet kullanımını tamamen yasaklayan hükümlerinin⁶² oluşturduğu söylenebilir.

Dünya-sistemde girişilen bu çabaları, tarihsel kapitalist sistemin başlangıcında Avrupa içi güç mücadelesinin yarattığı yıkımın, yerini egemen güçler arasında bir denge tesis etmeye yönelik “hukuki” çabalara bırakmasına benzetmek mümkündür. Söz konusu denge- nin sağlanmasında, Ortaçağ yönetim sistemine karşı köylü isyanları gibi sistem-karşıtı hareketlerin payı olsa da esas mesele sınırsız sermaye birikiminin mekânlarının yeniden konumlandırılması ve bu sayede merkez-çevre ilişkisinin sürdürülebilmesidir. İddiamız odur ki 20. yüzyılda uluslararası hukuktaki yukarıda bahsedilen düzenlemeler, dünya-sistemin çevre bölgelerindeki haksızlıkların sürdürülebilmesi için sermaye birikim sü-

reci mekânlarının konumlandırılmasındaki bir takım değişikliklerle merkez ve çevre arasındaki denge- nin korunması çabalarının bir tekrardan ibarettir. Bu düzenlemelerde dünya-sistemin çevre bölgelerinden yükselen itirazlar ile sosyal ve ulusal sistem-karşıtı hareketlerin azımsanamayacak etkileri olmakla birlikte bunlar büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlanmış ve merkez-çevre ilişkisi sürdürülmüştür.⁶³

Egemen devletlerin “hukuki” düzenlemeleri de dünya-sistemin değişen güç siyasetinin insafına kalmış durumdadır. Öyle ki bu “hukuki” düzenlemelerin kaynağı çatışmanın içeriğine göre değişebilmektedir. Merkez devletler, istedikleri zaman bu çatışmaların çözümü için pozitifist bir yaklaşımla gelişmiş yazılı hukuk kurallarının varlığından bahsedebildikleri gibi istediklerinde (çoğunlukla) doğal hukuka gönderme yapmaktadırlar.⁶⁴

Uluslararası ceza hukukunun tarihsel gelişimi içerisinde bu doğal hukuk vurgusu özellikle uluslararası ceza yargılamalarında karşımıza çıkmaktadır. Uluslararası suçlar kavramının ortaya çıkışı ve gelişimi, yargılamadaki bolca doğal hukuk vurgusuyla birlikte bu ceza yargılamaları ile olmuştur. UCM’yi kuran Roma Statüsü ile uluslararası suçlar, yazılı bir uluslararası hukuk kuralı olarak kabul edilmeye başlandıysa da bu kez bu kurallar, emperyalizmin doğal hukuka dayanan vetosuyla karşılaşacaktır.⁶⁵ Bu bağlamda iddiamız, uluslararası ceza yargılamalarının,

20. yüzyılın küresel ölçekteki savaşlar yüzyılı olması dünya-sistemdeki sermaye birikim süreçlerinin sonucudur.

kapitalist dünya-sistemin eşitsizliklerinin sürdürülmesinde bir enstrüman olarak kullanılıyor olduğudur. Özellikle ilk olarak 1907 Lahey Barış Konferansı’nda geçen ve Nürnberg’de uluslararası suç türü olarak kabul edilmiş olan “insanlığa karşı suçlar”⁶⁶, 21. yüzyılın “evrensel değeri” olduğu iddia edilen ancak aslında merkezin çevreye yönelik müdahalelerini meşrulaştırmaya yarayan “insan hakları” kavramının bir parçası olduğunu iddia etmekteyiz. Bu iddialarımızı, öncelikle Roma Statüsü’ne uzanan süreçte önemli uluslararası ceza yargılamalarını, ardından UCM’yi ve özel olarak ABD’nin UCM’ye yönelik tutumunu inceleyerek somutlaştırmaya çalışacağız.

Nürnberg’in keşfettiği “uluslararası suçlar”

2. Dünya Savaşı’nın ardından savaş sırasında yerkürenin oldukça büyük bir bölümünde işlenen suçlar ve “insan hakları” ihlalleri, bu suçları işleyen bireylerin uluslararası bir otorite tarafından yargılanabileceği görüşünün yerleşmesi ile sonuçlanmıştır.⁶⁷ Bu hususta atılan ilk adım, ABD ile birlikte onu takip eden İngiltere ve Fransa’nın sosyal sistem-karşıtı hareketlerin kurmuş oldukları SSCB’yi dahil ederek⁶⁸ 30 Ekim 1943 tarihinde yayınladıkları Moskova Deklarasyonu’dur.⁶⁹ Bu deklarasyonla beraber savaş suçlusu olduğu söylenen kişilerin yargılanmasıyla ilgili ikili bir ayrıma gidilmiş; ilk gruptaki suçluların “olağan savaş suçlusu” olarak kabul edilme-

si ve suçları işledikleri yerlerdeki ulusal mahkemelerde yargılanmaları, ikinci gruptaki “büyük savaş suçlularının” ise Avrupa’da (Nürnberg) ve Uzak Doğu’da (Tokyo) kurulacak savaş mahkemelerinde yargılanmaları gerektiği kabul edilmiştir.⁷⁰

Almanya, 5 Haziran 1945 tarihinde imzaladığı Teslim Bildirisi ile suçluları teslim etmeyi kabul etmiş; bunun üzerine 8 Ağustos 1945 tarihinde ABD, İngiltere, Fransa ve SSCB tarafından imzalanan Londra Antlaşması⁷¹ ile Nürnberg’te bir askeri mahkeme kurulmasına karar verilmiş, kurulacak bu mahkemenin yetkisi ve işleyişi, anlaşmaya ek “Nürnberg Uluslararası Askeri Mahkemesi (NUACM) Statüsü”nce belirlenmiştir.⁷² Yaklaşık beş ay sonra, bu kez Japonya’nın imzaladığı Teslim Bildirisi’nin ardından 19 Ocak 1946 tarihli bir kararnameyle Tokyo Uluslararası Ceza Mahkemesi’nin (TUACM)⁷³ kurulmasına karar verilmiştir.⁷⁴

Nürnberg Uluslararası Ceza Mahkemesi, üç suç türü bakımından yetkili kabul edilmiş olup bu suçlar; “barışa karşı suçlar”, “savaş suçları” ve “insanlığa karşı suçlar olarak adlandırılmışlardır.⁷⁵ NUACM Statüsü’nün 6. maddesince bu suçlar, aşağıda belirtilen fiilleri kapsayacak biçimde tanımlanmışlardır:

1) Barışa karşı suçlar; bir saldırı savaşının ya da andlaşmalara aykırı bir savaşın yönetilmesi, hazırlanması, başlatılması ya da sürdürülmesi ile bu eylemlerin gerçekleşmesi için bir ortak plana ya da işbirliğine katı-

lınması eylemlerini içermektedir.

2) Savaş suçları, savaş eylemi sırasında uyulması gereken kuralların çiğnenmesini belirtmektedir. Bunlar özellikle, işgal edilen ülkelerde sivil halkın öldürülmesi, kötü muameleye tabi tutulması ya da zorla çalıştırılması eylemleri ile savaş tutsaklarının öldürülmesi ya da kötü muameleye tabi tutulması, rehinelere öldürülmesi, kamu ve özel kişilerin mallarının yağmalanması, gereksiz yere kentlerin yakılıp yıkılması gibi eylemleri kapsamaktadır.

3) İnsanlığa karşı suçlar; savaş öncesi ve savaş sırasında sivil halkın öldürülmesi, köle olarak kullanılması, sürülmesi ve öteki insanlık dışı muamelelere tabi tutulması ile savaş suçlarına bağlı olarak siyasal, ırkçı ya da dinsel nedenlerle yapılan zulümleri kapsamaktadır.⁷⁶

Mahkemenin, sadece savaş suçlularını yargılamakla kalmayıp, aynı zamanda, “insanlığa karşı suçlar” ve “barışa karşı suçlar” kavramlarını milletlerarası hukuk belgelerine sokması⁷⁷, öğretide bir milat olarak kabul edilmektedir. Nürnberg yargılamalarının egemen uluslararası hukuk anlayışlarınca bir övünç kaynağı kabul edilmesinin esas nedeni budur. Baskın görüşe göre Nürnberg yargılamaları, “evrensel insan hakları idealinin gerçekleşmesi yönünde atılmış büyük bir adımdır.”⁷⁸ Bizim bakış açımızca bu görüşün, Avrupa-evrenselciliğinin köklü bir yansımasından oluştuğu söylenmelidir. Öyle ki “insan hakları” kavramının evrensel olup olmadığı bir yana,

tek başına NUACM Statüsü’nde yeni suçlar tanımlanması ihtiyacı bile bu kavramların evrensel olmadığını, Batılı bir bağlamdan türediğini gösterecektir. Bu çerçevede 1945 sonrası hegemonyanın kurucularının bir yandan Almanya ve Japonya’nın cezalandırılmalarını sağlarken bir yandan da BM Andlaşması’nın 107. Maddesi ile yeniden sorun çıkarmaları engelledikleri söylenebilir. Öyle ki bu madde ile andlaşmanın hiçbir hükmünün 2. Dünya Savaşı’nın çıkmasında sorumluluğu olan hükümetlerce, savaşta düşmanı bulunmuş devletlere karşı herhangi bir harekete izin vermeyeceği imza altına alınmıştır.⁷⁹

İlk olarak “barışa karşı suçlar” kavramına bakılacak olursa; bu suçları meydana getiren yukarıda yazılı fiillerin dünya-sistemde ilk kez meydana gelmediği görülecektir. O halde “barışa karşı suçların” meydana gelmesi için gerekli “saldırgan savaş” veya “saldırı savaşı başlatmak” fiili neden ilk kez bu yargılamalarda “uluslararası suç” olarak tanımlanmıştır? Verges’in bu konudaki açıklaması oldukça nettir:

“(…) İddianame saldırgan savaş “uluslararası suç” diye tanımlayan Milletler Topluluğu kararını öne sürdüğünde, savunma rahatça, aynı Milletler Topluluğu’nun Japonya Çin’e saldırdığında hiçbir girişimde bulunmadığını, Mussolini’nin Etiyopya’yı fethi sırasında platonik bir itirazla yetindiğini hatırlattı. Batılı yargıçlar, esas düşüncelerini dile getirebilselerdi, kuşku yok ki bu kurbanların Avrupa’ya ait olmadıklarını, Nazizm’in işlediği suçun da zaten, sivil halkı hedef alan klasik sömürgecilik ve savaş yöntemlerini Avrupa’ya taşımak olduğunu söyleyeceklerdi. Ancak Sovyet delegenin varlığı buna engel teşkil ediyordu.”⁸⁰

Verges’in aktarılan görüşü ile Amin’in, Nazizm’in Avrupa-merkeziliğin her zaman ortaya çıkabilecek aşırı bir ifadesi olarak kavranması gerektiği görüşü⁸¹ örtüşmektedir. Tam da bu nedenle Nürnberg yargılamaları, evrensel değerlerle ilgili olmaktan bir hayli uzaktır. Bu bakımdan Nürnberg yargılamaları, dünya-sistemin 1945 yılından sonra ABD hegemonyasına dayanan ye-

Nürnberg Uluslararası Ceza Mahkemesi, üç suç türü bakımından yetkili kabul edilmiş, bu suçlar “barışa karşı suçlar”, “savaş suçları” ve “insanlığa karşı suçlar olarak adlandırılmışlardır.

ni görünümü açısından sembolik bir öneme sahiptir.

Yeni bir kavram olarak ortaya çıkan “insanlığa karşı suçlar” için de aynı saptamayı yapmak mümkün müdür? Bir suçun “insanlığa karşı suç” olarak nitelendirilmesi için gerçekleşmesi gereken “sivil halkın öldürülmesi” ve “köle olarak kullanılması” fiilleri üzerinden bu soruyu cevaplamaya çalışalım. Verges, bu suç türüyle alakalı olarak da yine net bir görüş ortaya koymaktadır:

“Anglosakson fatihlerin Avustralyalı Tasmanları ya da Kızılderilileri ortadan kaldırması sivil toplumların yok edilişi kapsamına girmez miydi? Fransız sömürgelerindeki mecburi hizmet köleleştirme eylemi sayılmaz mıydı?”⁸²

Şüphesiz bu sorulara verilecek yanıt, bu eylemlerin Nazizm’e atfedilen fiillerden hiçbir farkı olmadığını. Dikkat edilecek olursa NUACM Statüsü, köleleştirme faaliyetlerinin ve sivil halka yönelik katliamların “savaş sırasında” ve “savaş öncesinde” gerçekleşmesi şartını aramıştır. Batının sömürgelerinde gerçekleştirdikleri benzer fiillerin, “savaş sırasında” olmadığı kabul edilecek olursa da söz konusu fiillerin “savaş öncesinde” gerçekleştikleri kabul edilmelidir. Ancak mahkeme, kasıtlı bir biçimde “insanlığa karşı suçların” düzenlendiği maddeyi dar yorumlayarak işlenen suçların “savaşla ilgili” olması şartını aramıştır.⁸³ Bir eylemin insanlığa karşı suçlar kategorisine girebilmesi için bu eylemin, sivillere yönelik yaygın ve sistematik bir eylem niteliğinde olması gerekmektedir.”⁸⁴ O halde saf hukukçu bir yaklaşımla, Nazizm’den önce Batı’nın sömürgelerinde giriştiği fiillerin suç kabul edilmemesi ya bu sömürgeleştirme faaliyetlerinin sistematik olmaması ya da sömürgelerde öldürülen ve köleleştirilen insanların sivil sayılmamaları ve hatta Sepülveda’nın argümanı ile “merhametsiz, acımasız vahşiler” olmalarıyla açıklanabilmektedir.⁸⁵

“Savaş suçları” başlıklı suç tanımını için de aynı sonuçlara varılabilmektedir. Savaş sırasında uyulması gereken kuralların çiğnenmesi ile gerçekleşen bu suçlar, savaş tutsak-

larının öldürülmesi gibi fiillerle birlikte gereksiz yere kentlerin yakılıp yıkılması eylemlerini de kapsamaktadır. O halde NUACM Statüsü’nün düzenlendiği Londra Antlaşması’nın imzalandığı 8 Ağustos 1945 tarihinden yalnızca iki gün önce, 6 Ağustos 1945 tarihinde ABD’nin Hiroşima kentine atom bombası atması, neden “savaş suçu” sayılmamaktadır?

Verges’in “savaş suçu” işlemekle suçlanan bir Nazi komutanının savunmasına ilişkin aktarımı oldukça dikkat çekicidir. Buna göre Hitler’in en güvendiği komutanlarından donanma şefi Karl Dönitz’in, tüm denizaltı kumandanlarına gönderdiği, savaş suçundan yargılanmasına sebep olan emri şu şekildedir:

“Torpillenmiş bir gemi mürettebatının herhangi bir şekilde kurtarılması yasaktır. Sadece sorguya çekilmeleri denizaltıya yararlı bilgiler sağlayabilecek olanlar kurtarılmalıdır. Acımasız olunacaktır.”⁸⁶

Söz konusu emrin “savaş tutsaklarının öldürülmesi ya da kötü muameleye tabi tutulması, rehinelere öldürülmesi” fiillerinin kapsamına girdiği ve statüye göre “savaş suçu”

sayılması gerektiği, tereddüde yer bırakmayacak derecede açıktır. Zaten Dönitz de iddianamenin sunduğu emrin yer aldığı belgelere ve suçlamaya itiraz etmemiş; ABD Donanma Komutanı Chester Nimitz’in imzasını taşıyan, Pasifik’teki Japon batık gemileriyle ilgili benzer bir emri mahkemeye sunmakla yetinmiştir.⁸⁷

Nürnberg’den çıkarılması gereken dersler

Yapılan değerlendirmeler bağlamında Nürnberg’den çıkan en önemli sonuç, dünya-sistemde egemen devletlerin hukuk yaratma gücüne sahip olmalarının açık bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Ceza hukukçuları, Nürnberg yargılamalarını sıklıkla, Roma Hukuku’ndan beri uygulanmakta olan *nullum crimen sine lege* (kanunsuz suç olmaz) ilkesine aykırılıkla eleştirmektedirler. Bu bakımdan Nürnberg yargılamalarında yeni suç türlerinin, bizzat savaşın galip devletlerince tanımlanması, Nürnberg yargılamalarının “galiplerin adaleti” olarak adlandırılmasına yol açmıştır. Nürn-

Londra Antlaşması’nın imzalandığı 8 Ağustos 1945 tarihinden yalnızca iki gün önce, 6 Ağustos 1945 tarihinde ABD’nin Hiroşima kentine atom bombası atması, neden “savaş suçu” sayılmıyor?

berg yargılamaları, egemenlerin doğal hukuka yaptığı vurgunun en net görüldüğü uluslararası yargılamadır. Sadece suç türü icat etmesiyle değil, bizzat mahkeme yargıçlarının “Almanların doğa yasalarını ihlal ettiklerini” söylemeleriyle⁸⁸ Nürnberg, Avrupa-merkezci paradigmanın doğal hukukçu yaklaşımına çok iyi bir örnektir. Nürnberg, aynı zamanda tam tersinden, Avrupa-merkezciliğin, doğal hukuk kendisi açısından sakıncalı olmaya başladığında pozitivizme sarılmasının da iyi bir örneğidir. Öyle ki aynı suçları kendi devletlerinin de işlemiş olduğu savunma tarafından ileri sürüldüğünde, yargıçların ve savcılarının, anılan tarihlerde söz konusu suçların tanımlanmamış olduğunu söyleyebilecek derecede keskin bir dönüşle doğal hukuktan pozitivizme geçtikleri görülmüştür.⁸⁹

Nürnberg’den çıkarılabilecek önemli bir başka sonuç, birbirlerinden farklı kamu düzenleri tarafından tek bir kamu düzeni adına yargılama yapılmaya girişilmiş olmasıdır. Bir tarafta ABD, İngiltere ve Fransa’nın temsil ettiği Westphalia’dan günümüze dek sürmekte olan Avrupa kamu düzeni, diğer taraftaysa SSCB’nin temsilettiği Marksist-Leninist tarih felsefesini temel alan⁹⁰ kamu düzeni vardır. Verges’ye göre Nürnberg yargılamalarında tam da bu nedenle esas mü-

zakereden kaçılmış, gerçeklerden uzaklaşarak çelişkili, yüzeysel ve belirsiz hukuki kavramlara tutunulmuştur.⁹¹ Birbirinden farklı kamu düzenlerini temsil eden devletlerin savaşın galipleri olarak bu şekilde yan yana gelişleri Wallerstein’in 1945 sonrası ABD hegemonyasına dayalı düzenin bir uzlaşmaya dayandığı görüşüyle de tutarlılık oluşturmaktadır. Öyle ki Wallerstein 1945 tarihinin dünya-sistem açısından esas öneminin Yalta Toplantısı olduğunu belirtmiş, bu toplantıyla SSCB ve ABD arasında dünya-sistemin sermaye birikim mekânlarına ilişkin bir tür uzlaşmaya varıldığını iddia etmiştir.⁹² Bu bağlamda Nürnberg’de sosyal sistem-karşıtı hareketlerin temsilcisi SSCB’nin, Batı hegemonyasının temsilcileriyle aynı yargıç koltuğunda oturması, dünya-sistemin 1945 sonrası⁹³ görünümünü yansıtmaktadır.

Sonuç olarak, Nürnberg yargılamalarının Nazizm’i yargılarken uluslararası hukuka kazandırdığı “insanlığa karşı suçlar” ve “barışa karşı suçlar” kavramlarının, uluslararası müdahaleleri haklaştırmak için farklı yüzyıllarda kullanılan “Hristiyanlığı yaymak”, “medenileştirme misyonu” ve “insan hakları” kavramlarıyla esas itibarıyla aynı amaca hizmet ettiği söylenmelidir. Nazizm’in korkunç suçlar işlemiş olduğu bir gerçektir. Bu suçların bir

biçimde uluslararası bir mahkemede yargılanmış ve suçluların cezalandırılmış olması, özellikle bu suçların mağdurlarında adalet duygusunu canlandırmıştır. Bu nedenle de uluslararası hukukçuların Nürnberg yargılamaları konusunda hayırhah bir tutum takınmaları anlaşılır bir durumdur. Ancak bizim temel yaklaşımımızca Nazizm, Avrupa-merkezci paradigmadan bir sapma değil bizzat bu paradigmanın aşırı bir yorumunu oluşturmaktadır ve Nürnberg’de yapılan yargılamalar, Avrupa-merkezci paradigmanın, bu aşırı yorumundan kurtularak hegemonyasını devam ettirmesini sağlamıştır. Dolayısıyla Nürnberg yargılamalarının, tüm olumsuzluklarına rağmen evrensel adaletin sağlanması bakımından bir dönüm noktası olduğu yönündeki baskın görüş, bir hayli iyimser ve aynı derecede ütöpiktir. Gerçek bir adaletin sağlanması, ancak gerçek bir evrenselcilikle mümkün olabilecektir. Bu ise kapitalist dünya-sistemin 16. yüzyıldan bugüne farklı biçimlerde taşıdığı, evrensel olduğu iddia edilen değerlerle bir hesaplaşmaya girmeden mümkün olmayacaktır. Nürnberg yargılamalarında uygulanan hukuk ile devletlerin egemen eşitliği ilkesi göz ardı edilerek⁹⁴ savaşı kazanan devletlerin, savaşı kaybeden devletler üzerindeki egemenliğiyle sonuçlanan bir durum yaratılmıştır. Öğretide Nürnberg yargılamaları eleştirilirken, “galiplerin adaleti” -bu kavramı Marksist bir ifadeyle “faustrecht” (en güçlünün hukuku)⁹⁵ olarak kullanmak iddiamıza daha uygun olacaktır- ifadesi bu nedenle kullanılmaktadır.

Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi’nin (EYUCM) kuruluşuna giden tarihi süreç

Yugoslavya deneyimi, Avrupa-merkezci emperyalizmin, uluslararası alanı belirleme kudretini göstermesi bakımından oldukça önemli dersler barındırır.

2. Dünya Savaşı sırasında Nazi işgali altında olan Yugoslavya, 1945 sonrası dünya-sistemin yeni görünümünde ilk olarak 1946 yılında Yugoslavya Federal Halk Cumhuri-

Nazizm, Avrupa-merkezci paradigmadan bir sapma değil bizzat bu paradigmanın aşırı bir yorumunu oluşturmaktadır ve Nürnberg’de yapılan yargılamalar, Avrupa-merkezci paradigmanın, bu aşırı yorumundan kurtularak hegemonyasını devam ettirmesini sağlamıştır.

yeti, 1963 yılından itibaren ise Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti ismiyle, dağıldığı 1992 tarihine dek bağımsız bir devlet olarak yaşamıştır. 1991 tarihinde başlayan iç savaş sonucu Yugoslavya'dan ayrılanlar kendi devletlerini kurmuş, 1992 yılında dağılan Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti, bugünkü Sırbistan ve Karadağ'ın oluşturduğu Yugoslavya Federal Cumhuriyeti olarak 2003 yılına dek varlığını sürdürmüştür.⁹⁶ Bugün dünya-sistemde egemen devletler olarak varlıklarını sürdüren Sırbistan, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Kuzey Makedonya, Karadağ, Slovenya ve Kosova'dan oluşan Yugoslavya, 1945 sonrası ABD hegemonyasına dayalı düzenle kuruluşundan dağıldığı yıla dek uyumsuzluk göstermiştir. Uyumsuzluğun ilk nedeni, kapitalist-dünya ekonomiyeye karşı sosyalist bir ekonomi programı uygulamaya girişmesidir. Güneydoğu Avrupa'nın bütününe kapsayan geniş bir coğrafyada kapitalist dünya-sisteme aykırı bir devlet haline gelen Yugoslavya, dünya-sistemin sermaye birikim mekânlarını merkez kapitalist devletler için daraltmıştır. Bu nedenle Batı hegemonyasının yeni temsilcisi ABD ve onun takipçileri olan merkez kapitalist Batı Avrupa ülkelerinde büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Yugoslavya aynı zamanda, SSCB'den farklı bir sosyalizm anlayışını benimsemiş, Doğu ve Batı bloklarından bağımsız olan, üçüncü dünya olarak da adlandırılan Bağılantısızlar Hareketi'nin kuruluşunda yer almıştır. Bu bakımdan SSCB'nin vesayeti altında olmayı da kabul etmeyen Yugoslavya, 1945 Yalta Toplantısı'nda çizilen sınırları⁹⁷ reddederek dünya-sistemin yeni görünümüne bütünüyle aykırı bir pozisyon almıştır.

Yugoslavya'nın Batı hegemonyasıyla olan uyumsuzluğu, Batı'yı Yugoslavya'ya müdahale etmek için gerekçeler üretmeye itmiştir. Çok sayıda farklı etnik köken ve inançtan halkların uzunca bir süre federasyon yapısı altında bir arada yaşadığı Yugoslavya, bu bakımdan iç çatışmaya müsait bir ülke durumundadır.⁹⁸ Avrupa-merkezci emperyalizm, bu somut durumu,

Yugoslavya'ya müdahale edebilmek için kullanmıştır. Zaten var olan iç sorunlar 1991 yılında Hırvatistan ve Slovenya'nın bağımsızlığını ilan etmesiyle doruk noktasına ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren bağımsızlık ilanları birbirini izlemiş, Yugoslavya'nın kapsadığı geniş coğrafyada 21. yüzyılın ilk yıllarına varıncaya dek iç savaşlar ve büyük katliamlar yaşanmıştır.

Temel bakış açımızca Yugoslavya'yı parçalanmaya götüren süreç, 1980'li yılların sonunda kapitalist-dünya ekonomisiyle uyum sağlamaya yönelik adımlar atılmış olmasından kaynaklanmıştır. "Yugoslavya 1980'lerin sonuna doğru, IMF'ye borçlu yabancı sermaye yatırımlarına açılmış, buna karşılık çok sayıda işçisini ülke dışına göçmen olarak göndermiş, federal cumhuriyetler arasında derin ekonomik eşitsizliklerin olduğu bir ülke durumuna düşmüştür."⁹⁹ Slovenya ve Hırvatistan, geri kalan federal cumhuriyetlerden daha zengin bir konuma gelmiştir. Yugoslavya'da "sosyalizmin zayıfladığı bir zeminde bir ülkenin daha zengin bir bölümünün yoksul olan kısmını kaderine terk ederek ayrılması emperyalizmin başlıca bölme aracı haline gelmiştir."¹⁰⁰ ABD ve Batı Avrupa ülkeleri, bu bölünmeyi hem kışkırtmış hem de desteklemişlerdir. AT Dışişleri Başkanlığı Konseyi, 16-17

Aralık 1991'de AT tarafından tanınmak isteyen bütün Yugoslav cumhuriyetlerini başvuru yapmaya çağırılmıştır.¹⁰¹ AT'nin bu kararında Almanya'nın özel bir payı olduğu da vurgulanmalıdır. Almanya, önce Yugoslavya'ya verdiği kredi desteğini çekerek ülkedeki mali krizi derinleştirmiş¹⁰², ardından "gerekirse Hırvatistan'ı tek başına tanıyacağını"¹⁰³ söyleyerek AT'ye baskı yapmıştır. Yine Almanya, AT'ye yapılan başvuruları dahi beklemeden Slovenya ve Hırvatistan'ı tanımış; AT ise ülkelerin tanınıp tanınmayacağı ile ilgili kurduğu komisyonun kararını¹⁰⁴ hiçe sayarak bu ülkeleri tanımıştır.¹⁰⁵ Amin bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

"Avrupa, Slovenya ve Hırvatistan tarafından tek yanlı bağımsızlık ilanını hemen kabul edip tanıyarak yangına körükle gitti. Yugoslavya'nın parçalanmasıyla ortaya çıkan azınlıkların haklarının korunması konusunda hiçbir koşul ileri sürmedi. Bu tavır, katliamcı rejimleri teşvik etmek anlamına geliyordu."¹⁰⁶

Batı, sadece bu ülkeleri tanıyarak değil, uluslararası medyada yaptığı taraflı yayınlarda da iç savaşı kışkırtmıştır.

"Çoğu Hırvat on bin kişinin öldüğü Hırvatistan'daki çatışmalar boyunca dünya mediasında Sırp'lar giderek artan biçimde 'saldırgan'

2. Dünya Savaşı sırasında Nazi işgali altında olan Yugoslavya, 1946 yılında Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti, 1963 yılından itibaren ise Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti ismiyle, dağıldığı 1992 tarihine dek bağımsız ve birleşik bir devlet olarak yaşamış.

ve 'suçlu' olarak ilan edilmişti. Oysa bu, doğru olmakla birlikte, eksik bir değerlendirmeydi: Sırlar arasında olduğu gibi Hırvatlar arasında da "etnik temizlik" eylemlerinde yarı-şanlar vardı."¹⁰⁷

Amin de benzer bir görüşle Batı medyasının tüm süreç boyunca çifte standart uygulayarak "bir yerde katliamları mahkûm etmek üzere tüm imkanlarını seferber ederken, başka yerde olup bitenlere göz yumduğunu, görmezlikten geldiğini" söylemiştir.

Slovenya ve Hırvatistan'ın ayrılıklarını Bosna-Hersek de izlemiş ve bağımsızlığını ilan etmiştir. Bosna-Hersek'in bağımsızlık kararı, 6 Nisan 1992'de yine AT, ardından 7 Nisan'da ABD tarafından tanınmıştır. Ardından devam eden süreçte yaşanan iç savaşta çok sayıda Bosnalı sivil hayatını kaybetmiş, toplu ölümler, sistematik tecavüzler ve hapsedmeler belgelenmiştir. Uluslararası barış ve güvenliği sağlama sorumluluğunun verildiği BM Güvenlik Konseyi, 6 Mayıs 1993'te verdiği 824 sayılı kararıyla Saraybosna ve Srebrenitsa gibi bölgeleri güvenli bölge ilan etmiş ve bu bölgenin koruması BM Barış Gücü'ne (UNPROFOR) devredilmiştir.¹⁰⁸ Temmuz 1995'te Bosnalı Sırp güçlerin saldırısı neticesinde binlerce sivil Boşnak'ın hayatını kaybettiği Srebrenitsa katliamında sivil halk, BM Barış Gücü'nün bulunduğu kampa sığınmıştır. Hollandalılardan oluşan Barış Gücü askerleri, katliamı engellemek bir yana, Bosnalı Sırp güçlerin kampı kuşatması üzerine sivil halkı bu güçlere teslim etmişlerdi.

güçlerin kampı kuşatması üzerine sivil halkı bu güçlere hemen teslim etmişlerdir.¹⁰⁹ Daha sonraki yıllarda Hollanda'nın katliamdaki sorumluluğu gündeme gelse de¹¹⁰ katliamın yaşandığı sırada Avrupa'nın, Hollandalı Barış Gücü askerlerinin burnunun dahi kanamadan eve dönmesini kutlaması, tüm dünyada büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Aynı şekilde Sırp güçleri kendi ordularına sahipken, Güvenlik Konseyi kararı ile uygulanan silah ambargosu nedeniyle Boşnak halkının kendini savunmak için gerekli silahtan yoksun olması da eleştirilmektedir. Bu bakımdan Yugoslavya'da yaşananlar, Avrupa-merkezci emperyalizmin, evrensel olduğunu iddia ettiği "insan haklarıyla" ve önlemeyi iddia ettiği "insanlığa karşı suçlarla" esas bakımından ilgilenmediğinin, bu kavramları uluslararası müdahalelerini haklılaştırmak için kullandığının acı bir örneğidir.

EYUCM ve Miloseviç Davası

EYUCM'nin kuruluşu, özet olarak aktarılmaya çalışılan çok sayıda sıcak çatışmanın ve katliamın gerçekleştiği tarihi gelişmelerin sonucudur. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, 1993 tarihli ve 827 sayılı kararıyla Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni kurmuştur.¹¹¹ EYUCM, bu bakımdan Birleşmiş Milletler bünyesinde kurulan ilk uluslararası ceza mahkemesidir. "827 Sayılı Karar'ın eki olarak

kabul edilen Eski Yugoslavya Milletlerarası Ceza Mahkemesi Statüsü'ne göre, 1991'den itibaren eski Yugoslavya topraklarında işlenen mahkemenin kovuşturacağı suçlar, dört gruptan oluşmaktadır."¹¹² Bu suçlar, "1949 Cenevre Sözleşmeleri'nin ağır ihlali", "savaşta uyulması gerekli kuralların ihlali", "soykırım" ve "insanlığa karşı suçlar" olarak adlandırılmıştır.¹¹³ "Statü, 1949 Cenevre Sözleşmeleri'nin ağır ihlali suçunu tanımlarken, önemli bir gelişmeye imza atarak, bu hükümlerin iç çatışmalarda da uygulanabileceğini söylemiştir."¹¹⁴ Bu, aynı zamanda Nürnberg'de "savaş suçları" olarak geçen suç tipinin konu unsurunun genişlemesi anlamına gelmektedir. Bu noktada, sömürgeci güçlerin, sömürgelerinde işledikleri suçların yargılanmaması için uluslararası hukuktan kaynaklanan -Nürnberg'de var olan- engelin aşıldığı söylenmelidir. Ancak elbette içinde yaşadığımız dünya-sistemde böyle bir yargılama gündeme gelmemiştir. Yine Nürnberg'den farklı olarak "işkence" ve "tecavüz" fiillerinin "insanlığa karşı suçlar" kapsamına girmesiyle¹¹⁵ bu suçun fiil unsuru genişletilmiştir. Ayrıca işkence fiilinin, mahkemenin yetkisindeki bir başka suçla bağlantılı olarak gerçekleştirilmesi durumunda suç kabul edilmesinden -Nürnberg'deki uygulama- vazgeçilmiştir.¹¹⁶ Şüphesiz bu gelişmeler, savaşlar sırasında işlenen daha çok fiilin suç olarak kabul edilmesini sağlayacağı için uluslararası ceza hukukunun gelişimi ve dünya barışının sağlanması için önemli kabul edilebilir. Ancak bu kabul için birinci koşul, bu suçlamaların, bu fiilleri açık veya örtülü işleyen herkese, tüm devletlere ve tüm bireylere karşı ileri sürülebilmesi, hepsini yargılama kudretine sahip bir mahkemenin var olmasıdır. Oysa hegemonyaya dayalı kapitalist dünya-sistemde emperyalizm, bu suçları soruşturmaya ve kovuşturmaya yetkili kurumları oluşturarak, bu kurumları savaşlara ve katliamlara neden olduğu coğrafyalarda adeta bir silah gibi kullanmaktadır.¹¹⁷ Uluslararası ceza hukukundaki bu gelişmeler ancak devletlerin egemen eşitliğinin gerçekten var olduğu, adil

29 Haziran 2001'de Yugoslavya'nın yeni yönetimince EYUCM'ye teslim edilen Slobodan Milosević.

bir dünya-sistemde gerçek anlamına kavuşabilecektir.

Bugüne dek EYUCM'de, statüde tanımlanan suçlardan çokça yargılama yapılmış olup, Slobodan Milosević'in¹¹⁸ yargılamasının üzerinde özellikle durulması gereken bir yargılama olduğu görülmektedir. Bunun ilk nedeni, bir devlet başkanının uluslararası bir mahkemede yargılanması, ikincisiyse yargılanmasının Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'ne yönelik NATO müdahalesiyle mümkün olmasıdır. BM Güvenlik Konseyi, 1998 yılında Kosova'da görülmekte olan ve EYUCM'nin yetki alanına girebilecek şiddet olaylarının soruşturulması için EYUCM Başsavcısı Louis Arbour'un bilgi toplamasını istemiştir. Ardından aynı yılda Güvenlik Konseyi, Kosova'da işlenen suçlarla ilgili EYUCM bünyesinde yeni bir daire kurulmasını istemiştir.¹¹⁹ Tarih 24 Mart 1999'a geldiğinde, Birleşmiş Milletler için tartışma konusu haline gelmiş Kosova'daki karışıklığı fırsat bilen NATO, Yugoslavya'ya askeri müdahale gerçekleştirmiştir. ABD önderliğindeki NATO müdahalesi, aynı Irak'ta olduğu gibi Güvenlik Konseyi'nden çıkmış bir karar bulunmadan, mevcut uluslararası hukuku çiğneyerek gerçekleşmiştir. Alpkaya, bu müdahalenin EYUCM'nin meşruiyetini tartışmalı hale getirdiğini söylemektedir.¹²⁰ Üstelik NATO'nun askeri müdahalesinin bombalamalarla devam ettiği bir tarihte, 24 Mayıs 1999'da Kana-

dalı Başsavcı Arbour'un düzenlediği iddianamenin onanarak açıklanması, zamanlama bakımından da mahkemenin tarafsızlığını gölgeye düşürmüştür.¹²¹ NATO'nun müdahalesi sırasında hayatını kaybeden siviller¹²² için hükümet dışı kuruluşların ve akademisyenlerin, NATO müdahalesinin de soruşturulması yönündeki başvuruları ise sonuçsuz kalmıştır.¹²³ Benzer bir şekilde AIHM'in Banković ve diğerleri ile Belçika ve diğerleri kararında da NATO müdahalesi nedeniyle hayatını kaybeden sivillerin yakınlarının başvuruları kabul edilemez bulunmuştur.¹²⁴

29 Haziran 2001'de Milosević, Yugoslavya'nın yeni yönetimince EYUCM'ye teslim edilmiştir.¹²⁵ Milosević'in belirtilen suçları işlediği, çok sayıda sivilin hayatını kaybetmesine neden olan katliamların sorumlusu olduğu belgelerle ispatlanmış, bilinen bir gerçektir. Bu nedenle aynı Nürnberg'de olduğu gibi, Milosević'in yargılanması da suçların mağdurlarının adalet duygusunu canlandırmıştır. Ancak dünya-sistemleri analizi perspektifinden yapılan bir değerlendirmede, Yugoslavya'yı parçalanmaya ve iç savaşa götüren tarihsel nedenlerin üzerinde durulmalıdır. Bu bakımdan ABD ve Almanya başta olmak üzere Avrupa-merkezci emperyalizmin sorumluluğunu göz ardı eden bir yaklaşım, bizi gerçek adalet duygusundan uzaklaştıracaktır. Emperyalizmin müdahalesi ve her türlü kışkırtması neticesinde Yugos-

lavya tarih sahnesinden silinmiş, yerine kurulan devletler kapitalist dünya-ekonomi ile tamamen uyumlu devletler haline gelmişlerdir. Bu bakımdan emperyalizmin, amacına ulaştığını söyleyebiliriz. Bu hegemonya EYUCM aracılığıyla sadece Yugoslavya'da savaşan tarafları yargılayarak, tüm katliamların suçunun sıcak savaşın içerisinde olan kesimlere yöneltilmesini sağlamıştır. Böylece ABD ve Batı Avrupa kendilerini, EYUCM ile savaş suçu işleyenleri cezalandıran, uluslararası barış ve güvenliği sağlayan adalet timsalleri olarak sunmuşlardır. Slobodan Milosević savunma grubu üyesi Catherine Schultz, EYUCM'nin kuruluşunu şu şekilde değerlendirmiştir.

"(ABD ve Almanya) Doğu Avrupa'ya genişleme isteklerinin önünde Yugoslavya engel oluşturduğu için, Yugoslavya'nın yıkılmasına neden oldular. Yugoslavya'daki ayrılıkçı iç savaşların patlak vermesi ve yükselmesinin sorumluluğunu bu iki devlet taşımaktadır. Planlarının hedeflediği sonucun tam bilincinde olarak, daha 1993'te diplomatik ve üstü örtülü operasyonlarla ellerini Balkan kanına buladılar, sonra da savaşan taraflara baskı yapması için bir 'mahkeme' icat ederek bunu silah olarak kullandılar."¹²⁶

Amin de EYUCM'ye ilişkin "Amerikan stratejisine usulca boyun eğen bu mahkeme, Milosević'in katliamlarını keşfetti ama başka yerdeki etnik temizliğin, kimi zamanda jenosidin faillerini ve suç or-

Amerikan stratejisine usulca boyun eğen "Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi", Milosević'in katliamlarını keşfetti ama başka yerdeki etnik temizliğin, kimi zamanda jenosidin faillerini ve suç ortaklarını görmezden geldi.

taklarını görmezden geldi.”¹²⁷ diyerek mahkemenin taraflılığına vurgu yapmıştır.

Özetle, Yugoslavya’yı parçalanmaya götüren emperyalizmin, zaman zaman uluslararası hukuku açıkça çiğnediği, zaman zaman da uluslararası hukuk kurumlarını istediği gibi yönlendirdiği söylenmelidir. EYUCM’nin, ABD hegemonyasının Birleşmiş Milletler yerine NATO’yu ikame etme stratejisiyle¹²⁸ uyum içinde çalışması, mahkemenin tarafsızlığını kaybetmesine ve müdahale edenlerin kullandığı bir araca dönüşmesine neden olmuştur. Bu bakımdan EYUCM’de tanımlanan uluslararası suçların konu ve fiil unsurlarının genişletilmesi, devlet başkanlarının da bireysel suçlarından dolayı yargılanabilmesi gibi olumlu gözükken gelişmeler, ancak tarihsel bağlamından kopartıldığında uluslararası ceza adaletinin sağlanması için önemli gelişmeler olarak kabul edilebilir. Avrupa-merkezci emperyalizm, Yugoslavya’da da “evrensel değerlerin” içeriğini boşaltarak, kendi müdahalesini haklı kılacağı ölçüde bu değerleri kullanmıştır.¹²⁹

Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi: Dünya-sistemde Afrika’nın özgünlüğü ve Ruanda

Ruanda’nın merkezinde bulunduğu Afrika kıtası, yüzyıllardan beri dünya-sistemin çevresi konu-

mundadır. Öyle ki Afrika kıtasını kolonileştirme faaliyetleri, milattan önceki tarihlere dek uzanmaktadır. Milattan önce Fenikeliler ve Yunanlarca Afrika’nın Akdeniz kıyılarında koloniler kurulmasıyla başlayan bu faaliyetler, Fenikelilerin kurduğu Kartaca’nın Roma hakimiyetine girmesiyle devam etmiştir.¹³⁰ Afrika’nın kolonizasyonunda ikinci dönem, coğrafi keşifler ile Portekiz ve İspanyollar tarafından başlatılan ve sonraki yüzyıllarda diğer Avrupalı güçlerin de katılmasıyla devam eden; köle, maden ve baharat ticaretinin ağırlık kazandığı dönemdir.¹³¹ 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan üçüncü dönemdeyse sanayi devriminin etkili olduğu, Afrika’nın iç bölgelerinin sömürgeleştirildiği ve Avrupalı güçlerce fiili işgal yarışının başladığı bir süreç gelişmiştir.¹³²

Sömürgeciliğin oldukça eski tarihlere dayandığı Afrika örneği, bu sebeple Frank ve Gills’in dünya-sistemin beş bin yıllık bir tarihi olduğu teziyle uyumlu bir örnektir. Öyle ki Frank ve Gills, Wallerstein’den farklı olarak sınırsız sermaye birikiminin 16. yüzyılda başlamadığını, önceki bin yıllarda da merkez-çevre ilişkisinin aynı şekilde devam ettiğini iddia ederek, tarihsel analizlerinin köklerini MÖ 1500 tarihindeki Mısır ve Mezopotamya ilişkilerine dek götürmüşlerdir.¹³³

Afrika’da yüzyıllardır süren sömürgecilik ilişkileri, 21. yüzyılda da dünya-sistemin en yoksul coğ-

rafyalarından biri olmasına yol açmıştır. Afrika’nın dünya-sistemdeki çevre konumu, merkez kapitalist ülkelerin çekişmesinden en çok etkilenen bölge olmasıyla sonuçlanmaktadır. Dünya-sistemin bugünkü görünümünde, uzun yıllar çevre olan devletlerin, merkez olma çabalarında da Afrika’nın özel bir payı vardır. Öyle ki yıllarca kapitalist dünya-ekonomisinin ucuz işgücü olarak dünya-sistemdeki işbölümünde çevre görevi gören Çin, gelişen kapitalizmle birlikte Afrika’ya yatırım yapmaya başlamıştır. Afrika ile 2018 yılında 200 trilyon doları geçen ticaret ilişkisi kuran Çin, bu ilişkide Afrika’dan ucuza temin ettiği hammadde ürünlerini, işleyerek Afrika’ya geri satmaktadır.¹³⁴ Bu bakımdan Çin’in, Avrupa-merkezci emperyalizm gibi açık işgal yöntemini tercih etmese de dünya-sistemdeki eşitsizliklerin Afrika’da başka bir biçimde üretilmesini sağladığı söylenebilir.¹³⁵

Ruanda’da bir uluslararası ceza mahkemesi kurulmasına yol açan gelişmeler, Afrika’nın bu özgünlüğü içinde değerlendirilmelidir. Ruanda, Afrika kıtasının iç kesimlerinde bulunan coğrafi özelliği nedeniyle en çok üçüncü dönem diye tarif edilen sömürgecilik ilişkilerinden etkilenmiştir. 1894 tarihinden 1. Dünya Savaşı’nın sonuna dek Ruanda, Burundi ile birlikte Almanya’nın hakimiyeti altında bulunmuştur.¹³⁶ 1. Dünya Savaşı’nın ardından Milletler Cemiyeti mandası olarak Belçika’ya verilen Ruanda’da Alman koloni döneminden farklı olarak sosyal ve siyasi değişiklikler gerçekleşmiştir.¹³⁷ 1920’li ve 1930’lu yıllarda, Avrupalı güçlerin Afrika’ya ihraç ettiği ırkçılık, Ruanda’daki sosyal yapıyı geri dönülemez bir biçimde değiştirmiştir. Ruanda’da ırk kökenlerini belirlemek için Belçikalılarca kafatası ölçümleri gerçekleşmiş, 1933 yılında Belçika idaresinin yaptığı nüfus sayımıyla nüfus Hutu, Tutsi ve Twa olarak üçe bölünmüş, tüm nüfusun boy uzunlukları, burun ve göz şekilleri gibi ayrımları belirlenmiştir.¹³⁸ Bu ayrımda Tutsilere Ruanda’nın yönetici etnik grubu statüsü verilerek, geri kalan grupların yönetimde söz sahibi olmasına izin verilmemiştir.¹³⁹

Afrika’da yüzyıllardır süren sömürgecilik ilişkileri, 21. yüzyılda da dünya-sistemin en yoksul coğrafyalarından biri olmasına yol açmıştır.

“Bununla birlikte Ruanda, diğerlerinden farklıydı. Çoğu sömürge çok dilli biçimlerde örgütlenmişken -her birinin ayrı bir etnik kimliği olan, merkezi bir sivil yönetim ve bir bölge temelli geleneksel yönetimler kümelenmesi- Ruanda’da yerel yönetimler etnik iktidara tekabül etmiyordu. Bunun yerine, Tutsiler tüm toplumun üzerine yayılmış bir krema tabakası gibi; bağımlı bir köylü sınıfını, Hutuları yönetiyorlardı.”¹⁴⁰

1945 yılında BM Andlaşması ile “koloni ülkelerinde yaşayan insanlara özgürlük, adalet ve koruma sözü” verildiğinde, Ruanda, Milletler Cemiyeti mandasından BM Vesalet Bölgesi altına sokulmuş¹⁴¹ ancak Belçika koloni idaresinin denetimi devam etmiştir. Belçika idaresi, “demokrasiyi yaymak” iddiasıyla bu kez, ülkenin yönetimine ilişkin stratejisini değiştirerek Tutsilerin yönetimi altında olan Hutuları desteklemeye karar vermiş, onların ülke yönetiminde olmaları için çeşitli faaliyetlere girişmiştir.¹⁴² BM’nin 1960 yılında Sömürge İdaresi Altındaki Ülkeler ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine Dair Bildirge’yi benimsemesinin ardından 1962 yılında Ruanda bağımsızlığını ilan ederek ilk defa seçim yapmıştır. Bu tarihten Ruanda Soykırımı’nın gerçekleştiği yıla dek Hutular ve Tutsiler arasında Belçika’nın yönlendirmesiyle oluşan ayrım iyice keskinleşmiş, dönem dönem iç savaşlar yaşanmıştır. Ruanda’daki ayrımın derinleşmesinde Belçika’nın olduğu kadar Fransa’nın da etkisi olduğu belirtilmelidir. Öyle ki Afrika ülkelerinde fazla sayıda sömürgesi bulunan Fransa, Ruanda’yı da kendi kontrolündeki Frankofon Afrika devletleri arasına sokmak istemiş, bunun için Hutuların yönetimini destekleyerek, Hutu hükümetine soykırım öncesinde askeri ve siyasi yardımlar yapmıştır.¹⁴³

Avrupalı güçlerin sömürgecilik yöntemleri kadar, ABD merkezli Breton Woods örgütleri IMF ve Dünya Bankası da Ruanda’da soykırıma uzanan olaylara zemin hazırlamıştır. Temel gelir kaynağı kahve üretimi olan Ruanda, seksenli yılların sonunda uluslararası kahve piyasalarındaki ABD merkezli tekelleşmeden ciddi bir düzeyde etkilenmiş,

kahve ihracatından geliri % 50 oranında azalmıştır.¹⁴⁴ Kahve gelirinin düşmesiyle birlikte Ruanda’yı derin kıtlık ve yoksulluğun sarması, Dünya Bankası ve IMF’nin Ruanda’da kemer sıkma politikalarına başvurmasına neden olmuştur. Bu politikalarla Ruanda Frankı % 50 değer kaybetmiş ve enflasyon korkunç noktalara taşınmıştır.¹⁴⁵ Halkın gelirinde yaşanan büyük düşüş, kamu hizmetlerinin aksaması, sağlık ve eğitim hizmetlerinin neredeyse ortadan kalkmasıyla sonuçlanmış ve Ruanda toplumu büyük bir ekonomik yıkıma sürüklenmiştir.¹⁴⁶ Bu ekonomik altüst oluş, Ruanda’nın yönetici konumunda bulunan Hutularla Tutsiler arasındaki ayrımı iyice derinleştirmiştir. Üstelik soykırımdan bir yıl sonra 1994 yılında IMF ve Dünya Bankası, eski rejime verilen borçların -ki bu borçlarının çoğunun silah alımıyla soykırıma zemin hazırlanmasına gittiği bilinmekteydi- geri ödenmesi istenmiş, mevcut yönetim askeri harcamalar için IMF’ye duyduğu ihtiyaçtan kaynaklı olarak ödemeyi kabul etmiştir.¹⁴⁷

RUCM, gecikmiş ‘adalet’ ve ırkçılık

Aktarılan tarihsel sürecin sonunda, yönetimdeki Hutularla, Tutsiler arasındaki iç çatışmalar şiddetlenmiş, 6 Nisan 1994’te, Devlet Başkanı Habyarimana ile Burundi Devlet Başkanı Ntaryamira’yı taşıyan uça-

1994’teki iç savaşta üç ay içinde yarım milyon ile bir milyon arasında Ruandalı öldü. Ruanda’daki ayrımın derinleşmesinde başta Belçika ve Fransa olmak üzere Batılı emperyalistlerin etkisi olduğu belirtilmeli.

ğın düşmesinin hemen ardından, Ruanda Başkanlık Muhafızları, Tutsi muhalefet üyelerini öldürmeye başlamıştır.¹⁴⁸ “Katliama milislerin de katılmasıyla, bir hafta içinde öldürülen Tutsilerin ve Hutuların sayısı yirmi bin civarındadır.”¹⁴⁹ Bunu izleyen üç ay içinde yarım milyon ile bir milyon arasında Ruandalının, kendi vatandaşları tarafından öldürüldüğü tahmin edilmektedir.”¹⁵⁰

Yaşanan olaylara uluslararası toplumun müdahalesinin oldukça geç kaldığı belirtilmektedir.¹⁵¹ Bunun nedenleri arasında, ilk olarak Batı medyasının, soykırım ile ilgili haberlere duyarsız kalarak, “alışıldık bir şekilde Afrika kıtasında görülen kabileler arası çekişmelere dayanan bir çatışma” olarak yer vermesi gösterilmiştir.¹⁵² İkinci neden olarak Tutsilere yönelik etnik temizlik hareketini başlatan yönetimdeki Hutulara Fransa’nın verdiği destek gösterilmektedir.¹⁵³ Bu görüşe göre Fransa, Güvenlik Konseyi’nde veto hakkı olan üye olmasının sağladığı konumla müdahaleyi engellemiştir.

Ancak yaşanan katliam korkunç boyutlara ulaştıktan sonra BM Güvenlik Konseyi bölgedeki gelişmelerle ilgili bilgi sunması için bölgeye uzmanlar komisyonu göndermiştir.¹⁵⁴ Komisyonun, soykırım ve insanlığa karşı suçların işlendiğine ilişkin görüşü üzerine Güvenlik Konseyi’nin 8 Kasım 1994 tarih ve 955 sayılı kararıyla Ruanda Ulusla-

rarası Ceza Mahkemesi kurulmuştur.¹⁵⁵ Mahkemenin statüsünde yargılamakla yetkilendirildiği suçlar EYUCM ile benzer şekilde “soykırım suçu”, “insanlığa karşı suçlar” ve “1949 Cenevre Sözleşmeleri’nin ortak 3. Maddesi ve buna ek II. Protokol’ün ihlalleri” olarak sayılmıştır.¹⁵⁶ Yine EYUCM ile benzer bir şekilde mahkemenin yargı yetkisi, belli bir dönemde (1 Ocak 1994 - 31 Aralık 1994) işlenen suçlar ile sınırlandırılmıştır.¹⁵⁷ Mahkemenin kurulmasından günümüze dek çok sayıda Ruanda vatandaşı, belirtilen suçlardan yargılanmışlardır.

Öğretide RUCM’nin uluslararası ceza adaletinin gelişimine katkısı olduğu ifade edilen gelişme, “Nürnberg’den farklı olarak, uluslararası suçların Ruanda’daki iç çatışmaya uygulanması ile milletlerarası insancıl hukukun alanını genişletmiş olması”¹⁵⁸ olarak ifade edilmektedir. Bu bakımdan katliamda doğrudan yer alan ve belirtilen suçları işleyen Ruanda vatandaşlarının ve devlet yetkililerinin yargılanmasının, uluslararası ceza adaletinin gelişimi sayesinde mümkün olduğu ileri sürülmektedir. Bu noktada yine gerçek adalet kavramından uzaklaşılmasına neden olan, tarihi bağlamın göz ardı edildiği bir değerlendirme mevcuttur. Çünkü “iç çatışmalara doğru genişletilmiş uluslararası ceza adaletinin” merkez ülkeleri teğet geçmesi, ancak çevre ülkelerde kendini gös-

termesi dünya-sistemin eşitsizliklerinin ceza yargılamaları ile tekrar üretilmesi anlamına gelmektedir. Bu bakımdan RUCM’nin de kendinden önceki örneklerin tekrarı olmaktan öteye geçemediği söylenmelidir. En klasik sömürgecilik tekniklerini kullanarak Ruanda toplumundaki ayrımı oluşturan Belçika’nın, katliamcı Hutu hükümetine silah ve para aktaran Fransa’nın, Bretton Woods örgütleriyle Ruanda halkını açlık ve yoksulluğa sürükleyerek iç savaşa götüren ABD’nin sorumluluğunun sorgulanmadığı, sorgulansa dahi bir yaptırıma bağlanmadığı bir yargılama süreci, ancak Avrupa-merkezci paradigmanın bir uzantısını oluşturabilir. Üstelik RUCM’de ilk yargılanan Jean Paul Akayesu’nun davasındaki kararda katliamda Belçika’nın sorumluluğu açıkça belirtilmektedir:

“(Ruanda) Önce Almanya’nın daha sonra Belçika’nın sömürgesi olmuştur. Ülkenin yönetim biçimi monarşidir. Monark ülkeyi Tutsi soylular sınıfı arasından seçtiği kişiler aracılığı ile yönetmiştir. Alman ve Belçikalı müstevliler Tutsileri girdikleri ilişkilerde üstün tutmuşlardır. Önceleri Hutular ve Tutsiler arasında etnik bir ayrım mevcut değildi. 1930’ların başında Belçika otoriteleri Ruanda halkını üç etnik gruba ayırmış olup bunlar nüfusun % 84’ünü oluşturan Hutular, % 15’ini oluşturan Tutsiler ve % 1’ini oluşturan Twalardır. Bu ayrım ile birlikte

Ruanda’da yaşayan herkes etnik kökenini gösteren bir kimlik taşımak zorunda bırakılmış, bu uygulama Ruanda’nın bağımsızlık kazanmasından sonra da sürdürülmüştür.”¹⁵⁹

Ruanda örneğinde, tarihsel kapitalizmin tüm dayanaklarını, emperyalizmin “müdahale hakkı” için kullandığı bütün argümanları bulmak mümkündür. Ruanda örneğini özgün kılan unsurları, bulunduğu coğrafi konumun yüzyıllardır sürmekte olan sömürgecilik ilişkilerinde aramak gereklidir. RUCM de bundan bağımsız değil; aksine bu müdahalelerin doğrudan bir sonucu ve sürdürücüsüdür. Ruanda’nın Yugoslavya’dan esas farkı, Avrupa-merkezci emperyalizmce Yugoslavya’nın zaten doğal olarak Batı dünyasının bir parçası olarak görülmesidir. Dolayısıyla Yugoslavya’ya müdahalenin esas sebebi, Batı dünyasından ve küresel kapitalist sistemden kopma “tehlikesi” ortaya çıkan Yugoslavya’nın yeniden bu dünyaya dahil edilmesidir. Ruanda örneğinde ise Wallerstein’in tarihsel kapitalizmin en önemli dayanak noktalarından biri olarak ifade ettiği¹⁶⁰ ırkçılığın çok net bir ifadesi bulunmaktadır. Avrupa-merkezci paradigma, Ruanda toplumunu ve diğer tüm Afrika halklarını Sepülveda’nın ifadesiyle “kendi kendini yönetmekten aciz barbarlar” olarak görmektedir. Öyle ki Milletler Cemiyetince dahi bu ülkenin Belçikalılarca yönetilmesi uygun bulunmuş, ülkedeki etnik gruplar arasındaki ayrımlar bizzat Belçikalılarca şekillendirilmiştir. Katliamı başlatan Hutu grubunu “demokrasi getirme” argümanı ile yönetime getiren de Belçika’dan başkası değildir. Wallerstein, ırkçılığın grupların ekonomi içindeki rollerini toplumsallaştıran bir olgu olduğunu söyler:

“Güney Avrupalı, Arap, Latin Amerikalı mestiozlar ve Doğu Asyalılar gibi grupların dünya düzeyinde toplumsal olarak tanımlı ‘renk hatları’ içinde tarihsel olarak kayan konumlarından açıkça görülmüş olacağı gibi, ‘beyaz’ ya da yüksek tabaka oluş kuşkusuz fizyolojik değil, toplumsal bir olgudur.”

Sencerman, Ruanda’da yaşanan katliama uzun süre sessiz kalan Batı’nın ancak Avrupalıların soyun-

dan gelen beyaz insanları kurtarabilmek için harekete geçtiğini; tehlike altında olan insanları korumaya yönelik bir şey yapmadığını; BM'nin ise, Ruanda'daki askeri birliğini güçlendirmedikçe ve hatta binlerce sivilin hayatını kurtarmak adına yetkisini değiştirmedikçe vurgulamaktadır.¹⁶¹ Zaten Ruanda'yı uzun yıllardır kontrolü altında tutan Batı'nın, yaşanan katliamı uzunca bir süre görmemesinin altında yukarıda belirtildiği gibi yaşananları "Afrika kıtasında hep görülen, kabileler arası sıradan olaylar" olarak kavramalarına neden olan ırkçılık yatmaktadır.

Ruanda'nın dünya-ekonomideki konumunu meşrulaştıran dayanağı olan ırkçılık, Arrighi tarafından bir başka dayanak olarak gösterilen Bretton Woods örgütlerinin dünya-ekonomiyi düzenleme misyonuyla birleşmektedir.¹⁶² Arrighi IMF ve Dünya Bankası'nın, ABD hegemonyasına dayalı düzenin meşrulaştırılmasında kullanılan araçlar olduğunu ileri sürmektedir.¹⁶³ Ruanda'da yaşanan acı deneyimde, ABD'nin bu araçlarıyla Ruanda'yı yoksulluğa sürüklemesi ve tarihsel kapitalizmin dayanağını oluşturan ırkçılık birleşmiştir.

Sonuç

Buraya dek yapılmış çıkarımlara dair bir özet sunmak gerekirse, uluslararası ceza hukukunun gelişimini içeren tarihi süreçte, dünya-sistemde bugüne dek yapılmış uluslararası ceza yargılamalarının büyük oranda birbirlerini izlediği söylenmelidir.

Avrupa içi güç mücadeleleri ile başlayan tarihi anlatımız, bu mücadelelerin yarattığı yıkımın birtakım "hukuki" düzenlemelerle giderilme çabasıyla devam etmiştir. Tarihteki ilk hegemonya olan Birleşik Eyaletler hegemonyası ve ardından gelen Westphalia Barışı ile dünya-sistemde yerleştirilmeye çalışılan normlar Avrupa kamu düzenini oluşturarak günümüze kadar uzanmaktadır. Ancak tüm bu tarihsel süreç boyunca asıl amaç her zaman sınırsız sermaye birikimini sağlamak olmuş ve sermaye birikim mekânlarının yeniden ve yeniden konumlandırılmasıyla merkez ve çevre arasında

sürekli yenilenen bir işbölümü meydana getirilmiştir.

Merkez devletlerin ve hegemon güçlerin uluslararası alanı düzenleme girişimleri büyük oranda başarılı olmuşsa da başlangıçta köylü isyanlarıyla, Fransız Devrimi'nin ardından sosyal ve ulusal sistem-karşıtı hareketlerin direnciyle karşılaşmışlardır. Bir tarafta Batı hegemonyasını günümüze taşıyan egemen güçler, diğer taraftaysa egemenlerin kendi siyasi amaçları doğrultusunda kullandıkları değerlerin evrenselliğini sorgulayanlar bu tarihi anlatıyı oluşturmaktadır. Tarih böylece, Sepülveda'nın argümanlarının destekleyicisi egemenler ve Las Casas'ın argümanlarının destekleyicisi sistem-karşıtı hareketlerin mücadeleleri ile oluşmuştur.

20. yüzyıla girildiğinde sermaye birikim süreçlerinin sonucu olan savaşların, sivilleri de içererek korkunç boyutlara ulaşması, devletleri bazı sınırlandırmalara mecbur bırakmıştır. Lahey Barış Konferansları, Cenevre Protokolü, Briand Kellogg Paketi ve son olarak BM'nin kuvvet kullanımını yasaklamasıyla devam eden tarihsel süreçte ilk olarak ad hoc nitelikteki ceza yargılamaları yapılmış, 21. yüzyıla girerken Roma Statüsü ile daimi bir Uluslararası Ceza Mahkemesi kurulmuştur. Özellikle UCM'nin kurulmasına kadar yapı-

lan ceza yargılamaları küresel adaleti sağlamak bir yana, dünya-sistemde Batı hegemonyasını güçlendirme, var olan eşitsizlik ve adaletsizlikleri sürdürme işlevi görmüştür.

İlk uluslararası ceza yargılaması deneyimi olan Nürnberg'de "insanlığa karşı suçlar" ile "barışa karşı suçlar" kavramları keşfedilmişse de bu suçların yalnızca galiplerin kaybedenlere yöneltebileceği suçlar olduğunun altı çizilmiş, "galiplerin adaleti"nin evrenselliği en baştan sakatlanmıştır. Doğal hukuka yaptığı onca göndermeye rağmen Nürnberg yargılamaları, "evrensel değerleri temsil eden uluslararası bir mahkeme" olmak bir yana dursun, Yalta Toplantısıyla varılan uzlaşmanın mümkün bir örneğini teşkil etmiştir.

Bu örneği izleyen EYUCM ve RUCM deneyimleri kendi özgünlükleriyle Avrupa-merkezciliğin yeniden, farklı şekillerde üretilmesine hizmet etmişlerdir. Hem mahkemelerin kurulmasına kadarki tarihi süreç hem de mahkemelerin yaptığı yargılamalar bu bakımdan öğretici olmuşlardır. İlk olarak Yugoslavya örneğinde yapılan yargılamalar, emperyalizmin müdahalesi ve kışkırtmasıyla parçalanmış ve kapitalist dünya-sisteme uyumlu hale getirilen bir coğrafyada, yine emperyalizmin dağıttığı "adalet" ile gerçek suçlunun görülmesini engelleyen bir

Tarihsel süreç boyunca asıl amaç her zaman sınırsız sermaye birikimini sağlamak olmuş ve sermaye birikim mekânlarının yeniden ve yeniden konumlandırılmasıyla merkez ve çevre arasında sürekli yenilenen bir işbölümü meydana getirilmiştir.

perde vazifesi görmüştür. Ruanda örneği ise Sepülveda'nın bütün argümanlarının, aradan geçen yüzlerce yıla rağmen, neredeyse tek kelime değiştirmeye gerek görülmeden sürdürüldüğünün göstergesi olmuştur. Temsil ettiği tüm "yüce" değerler ile Batılı beyaz adam, "savaşmak dışında bir şeyden haberi olmayan", "kendini yönetmekten aciz" görülen Afrikalı "barbar kabilelere" "adalet" dağıtmıştır. Gerçek suçlular, önce Ruanda'da meydana getirdikleri büyük yıkımı büyük bir vurdumduymazlıkla izlemiş, ardından "yönetme becerilerini" kullanarak savaşan tarafları dünyanın hamisi olmalarının yüklediği sorumlulukla yargılamışlardır.

Küresel adaleti sağlamayı, kendisinden önceki girişimlere kıyasla daha samimi bir biçimde kendisine görev sayan daimi UCM (Uluslararası Ceza Mahkemesi), çevre ülkelerde kendini gösterip merkez ülkeleri teğet geçen "ceza adaletini", evrensel bir içeriğe kavuşturacağına dair bir umut yeşertmiştir. "Soykırım suçları", "insanlığa karşı suçlar", "savaş suçları" ve "saldırı suçları" pozitivist bir düzenlemeye kavuşmuş, herkesin bu suçlardan sorumlu tutulabilmesi amaçlanmıştır. Ancak bu kez dünya-sistemin hegemon gücü ABD'nin etkili muhalefeti, kendisini ve müttefiklerini bu cezalandırma sisteminden bağı-

şık tutarak, uluslararası ceza sisteminin evrenselliğini tekrar sakatlamıştır. Amin'in ifadesiyle "Amerikan toplumunun kendini 'Tanrı'nın seçilmiş halkı olarak görmesine dayanan' fundamentalist ideolojisi", teröre karşı savaş konseptiyle birlikte uluslararası ceza hukukundaki düzenlemelere bir barikat oluşturmuştur. Yine de dünya-sistemin giderek tek kutuplu bir dünyadan, güçler dengesine dayanan çok kutuplu bir dünyaya doğru ilerleyişi, hegemonyanın çatlakları arasından daha eşit ve adil bir dünya düzenine duyulan özlemi gösteren çıkışların boy vermesini sağlamıştır. Bu bakımdan UCM, bugüne kadarki tutumuyla Avrupa-merkezciliğin devamcısı olmuşsa da zaman zaman Las Casas'ın görüşlerinin egemen paradigma karşısında yaşamaya devam ettiğini gösteren çıkışlar yapmıştır.

Son tahlilde, 16. yüzyıldan bugüne uzanan kapitalist dünya-sistem, yerkürenin büyük bir bölümünde haksızlıklara neden olmaya devam etmektedir. Yaşadığımız dünya-sistemde toplumsal yaşamı düzenleyen kuralları meydana getiren hukuk, aynı zamanda tüm bu haksızlıkları da meşrulaştıran bir araç işlevi görmektedir. Aynı şekilde uluslararası hukuk da geçen yüzyıllarda büyük ölçüde tarihsel kapitalizmden kaynaklanan eşitsizlikleri sürdürme işlevi görmüştür. Uluslararası hu-

kuk ancak dünya-sistemdeki eşitsizliklere karşı çıkanların zaferlerinin sonucu olan düzenlemeleri kapsadığı sürece gerçek adaletle yaklaşmamızı sağlamaktadır. Adalet kavramı, bugün evrensel olduğu iddia edilen diğer tüm değerler gibi ancak gerçekten evrensel olabildiğinde gerçek ifadesine kavuşacaktır. Aksi takdirde, aslında yalnızca belirli bir bağlamdan türemiş olan, ama egemen olanların müdahalelerini haklılaştırmak için evrensel olduklarını iddia ettikleri diğer tüm kavramlar gibi soyut bir kavrama dönüşecektir. Uluslararası ceza hukukundaki gelişmeler, kâğıt üstünde kaldığında değil, toplumsal açıdan bir anlam ifade ettiklerinde anlamlı olacaktır. Bunun sağlanmasının ilk koşulu uluslararası suçlardan, bu suçları işleyen herkesin sorumlu olmasının ve cezalandırılmasının sağlanmasıdır. Bu bakımdan küresel ceza adaletinin sağlanmasının yolu, önceki örneklerin izlenmesi değil; daha eşitlikçi ve adil bir dünya-sistemin kurulması için gerçek suçlulara ceza, gerçek mağdurlara adalet dağıtılmasıdır.

Bunun sağlanıp sağlanmayacağına ise çağımızın Sepülvedaları ve Las Casasları arasındaki mücadelenin sonucu belirleyecektir. Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ideallerini gerçek bir evrenselcilikle buluşturma çabaları sürdürdüğü sürece küresel adaletin sağlandığı bir dünya-sistem yaratma umudu da sürmeye devam edecektir.

Tarih, Sepülveda'nın argümanlarının destekleyicisi egemenler ve Las Casas'ın argümanlarının destekleyicisi sistem-karşıtı hareketlerin mücadeleleri ile oluşmuştur.

DİPNOTLAR

- 1) Tezin önceki bölümlerinde uluslararası hukuk kurumlarının ABD hegemonyasının sürdürülmesinde oynadıkları role dair örnekler verilmiştir.
- 2) Erdem İlker Mutlu, "Küresel Çatışma Ekseninde Uluslararası Hukukun Ontolojisi Üzerine Düşünceler", Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, 2015, 5.2., s. 235.
- 3) Egemen tarih anlatısında kullanılan "Amerika'nın keşfi" ifadesinin, Avrupa-merkezi bir tarihsel perspektifin ürünü olduğu söylenmelidir. Keza Kristof Kolomb'un Amerika kıtasına ayak bastığı tarihte kıtada yaşayan halklar vardır. "Keşif" ifadesi, kimse tarafından bilinmeyen bir yerin bulunması anlamına gelmekte, zaten burada yaşamakta olan halkların tarihini yok saymaktadır. 1492 yılına dek Amerika kıtasının varlığından haberi olmayan bütün bir insanlık değil, Avrupalılardır.
- 4) Wallerstein, Avrupa Evrenselciliği, Gücün Retoriği, s. 14-15.
- 5) A.e., s. 16.
- 6) Cemal Bâli Akal, Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı, Ankara, 6. Bs., Dost Kitabevi, Kasım 2016, s. 146.
- 7) Wallerstein, Avrupa Evrenselciliği, Gücün Retoriği, s. 16.

8) A.e., s. 16.
 9) 16. yüzyıl için Hristiyanlığın.
 10) A.e., s. 17.
 11) Milletlerarası Adalet Divanı Statüsü, Lexpera, (Çevrimiçi) <https://www.lexpera.com.tr/mevzuat/uluslararasi-antlasmalar/milletlerarası-adalet-divanı-statusu-1>, 14 Nisan 2021
 12) Erdem Denk, "Güle Güle Uluslararası Hukuk, Cehennem Kadar Yolun Var, Birikim, Şubat 2005, Sayı: 190, (Çevrimiçi) <http://www.erdemdenk.com/denk.cehennem.pdf>, 14 Nisan 2021.
 13) İngiltere kralının Hindistan'daki vekili Lord Curzon'un, 16 Kasım 1905'te Bombay Byculla Kulübü'nde, çağın İngiltere yöneticilerine yaptığı konuşmadan; Michael Mann, "Torchbearers upon the Path of Progress": Britain's Ideology of a "Moral and Material Progress" in India: An Introductory Essay, 2004, s. 25.; aktaran Wallerstein, Avrupa Evrenselciliği, Gücün Retorisi, s. 14-15.
 14) Elbette bu maddenin kaleme alınma amacının, ilerde değinildiği üzere sömürge ülkelerdeki ulusal kurtuluş hareketlerinin, yaptıkları baskıyla dünya-sistemde bağımsız devletler olarak yer almalarını sağlamak olarak okunması mümkündür. Ancak maddedeki "muhtar olmayan ülke" vurgusunun Sepúlveda'nın "kendi kendini yönetme becerisi olmayan" ifadesine benzerliği dikkat çekicidir.
 15) Birleşmiş Milletler Andlaşması, Lexpera, (Çevrimiçi) <https://www.lexpera.com.tr/mevzuat/uluslararasi-antlasmalar/birlesmis-milletler-andlasmasi-2>, 16 Nisan 2021
 16) Sidney E. Jaffe, "Natural Law and the Nurnberg Trial", Nebraska Law Review, vol. 26, 1946- 1947, s. 93
 17) Wallerstein, Avrupa Evrenselciliği, Gücün Retorisi, s. 35.
 18) İşgal sonrasında Irak Hükümeti'nin bu silahlara sahip olmadığı ortaya çıkmıştır. A.e., s. 35.
 19) Bkz. Birleşmiş Milletler Andlaşması Bölüm VII: Barışın Tehdidi, Bozulması ve Saldırma Fiili Halinde; Birleşmiş Milletler Andlaşması, Lexpera, (Çevrimiçi) <https://www.lexpera.com.tr/mevzuat/uluslararasi-antlasmalar/birlesmis-milletler-andlasmasi-2>, 19 Nisan 2021.
 20) ABD, müdahale için Güvenlik Konseyi'nin devreye sokmaya çalışmış hatta konseyden uyarı niteliği taşıyan bir karar (1441 Sayılı Karar) çıkarmayı başarmıştır. Ancak Irak'a silahlı müdahale için Güvenlik Konseyi'nden onay alamayacağı ortaya çıktığında yazılı uluslararası hukuku yok sayarak gönüllü devletlerden oluşan bir koalisyona işgali başlatmıştır.
 21) Bush: "Irak'ta Demokrasi Olacak", Amerika'nın Sesi, 29 Nisan 2003, (Çevrimiçi) <https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-a-2003-04-29-7-1-87901347/809540.html>, 24 Nisan 2021.
 22) Wallerstein, Avrupa Evrenselciliği, Gücün Retorisi, s. 18.
 23) Akal, Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı, s. 146.
 24) Wallerstein, Avrupa Evrenselciliği, Gücün Retorisi, s. 18-19.
 25) Burada ABD'nin Irak işgaline yönelik doğal hukuk göndermesi, Amin'in "Amerikan ideolojisinin, Amerikan toplumunun kendini 'Tanrı'nın seçilmiş halkı olarak görmesine dayanan' fundamentalist bir söylemden kaynaklandığı" iddiasıyla beraber okunduğunda daha büyük bir anlam kazanmaktadır. Amin, Liberal Virüs: Sürekli Savaş ve Dünyanın Amerikanlaştırılması, s. 58. Bkz. Başlık 1.3.3.
 26) Wallerstein, Avrupa Evrenselciliği, Gücün Retorisi, s. 19.
 27) A.e., s. 20-21.
 28) ABD'deki Brown Üniversitesi'ne bağlı Watson Enstitüsü'nde yapılan araştırmaya göre. Bkz. ABD Üç Ülkede Yarım Milyon İnsan Öldürdü, GazeteDuvar, 9 Kasım 2018, (Çevrimiçi) <https://www.gazeteduvar.com.tr/dunya/2018/11/09/abd-uc-ulkede-yarim-milyon-insan->

oldurdu, 25 Nisan 2021
 29) Wallerstein, Avrupa Evrenselciliği, Gücün Retorisi, s. 37-38.
 30) Akal, Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı, s. 146.
 31) Wallerstein, Avrupa Evrenselciliği, Gücün Retorisi, s. 27.
 32) A.e.
 33) Bkz. Başlık 1.1.2 ve 28. Dipnot
 34) Bkz. Birleşmiş Milletler Andlaşması Bölüm VII: Barışın Tehdidi, Bozulması ve Saldırma Fiili Halinde; Birleşmiş Milletler Andlaşması, Lexpera, (Çevrimiçi) <https://www.lexpera.com.tr/mevzuat/uluslararasi-antlasmalar/birlesmis-milletler-andlasmasi-2>, 25 Nisan 2021
 35) Wallerstein, Avrupa Evrenselciliği, Gücün Retorisi, s. 26.
 36) Ekrem Ekiçi, "Antonio Gramsci ve Louis Althusser: Hukuk İdeolojisinin Eleştirisi", Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, Ed. Taner Yelkenci, İstanbul, 2.bs., NotaBene Yayınları, Aralık 2017, s. 260.
 37) A.e.
 38) Gramsci ve Althusser, hukuku, sınıf egemenliğinin kurucu ve taşıyıcı mekanizması; sınıfsal karşıtlıkların, çelişkilerin ve mücadelelerin düzenleyici ve kural koyucu unsuru olarak ele almaktadır. A.e.
 39) Ateş Uslu, "Sovyet Hukuk Doktrininde Uluslararası Hukuk Teorileri", Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, Ed. Taner Yelkenci, İstanbul, 2.bs., NotaBene Yayınları, Aralık 2017, s. 212.
 40) Durmuş Tezcan, Uluslararası Ceza Hukuku, Ankara, 4. bs, Seçkin Yayıncılık, Şubat 2017, s. 29-31.
 41) A.e., s. 37.
 42) Hobsbawn, Küreselleşme, Demokrasi ve Terörizm, s. 1.
 43) Sayının kaynağı için: Zbigniew Brzezinski, Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21st Century, New York, 1993; aktaran A.e.
 44) Şeytanın Avukatı (The Devil's Advocate) isimli kült filmde Al Pacino'nun canlandırdığı şeytani temsil eden John Milton karakterinin Keanu Reeves'in canlandırdığı Kevin Lomax karakteri ile olan diyalogundan. Taylor Hackford, Şeytanın Avukatı, 1997, https://www.imdb.com/title/tt0118971/?ref_=fn_al_tt_1
 45) Ayrıntılı açıklama için tezin önceki Başlık 1.1.1. ve Başlık 1.3.3. bölümleri.
 46) Hobsbawn, Küreselleşme, Demokrasi ve Terörizm, s. 2.
 47) A.e., s. 4.
 48) A.e. s. 5.
 49) Doğanalp, "silahsızlanma" ifadesini şu şekilde açıklar: "Silahsızlanma deyimi, dar ve teknik anlamda; ulusların güvenlik arayışları içerisinde çatışma ve uyumsuzlıktan uzak, barış ve karşılıklı güvenin mantıksal bir denge konumuna kavuşturulması amacıyla akit devletlerin ülke topraklarında konuşlandırılmış mevcut silah sistemlerinde karşılıklı olarak sayısal ve niceliksel azaltımı veya bütünüyle ortadan kaldırılması faaliyetlerini içermektedir." Tuğba Doğanalp, "Uluslararası Hukukta Kitle İmha Silahları ve Silahsızlanmaya Yönelik Girişimler", Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar

Dergisi, 3.4., 2016, s. 23.
 50) Joshua S. Goldstein ve Jon C. Pevehouse, Uluslararası İlişkiler, Çev. Haluk Özdemir, Ankara, 2015, s.563; Aktaran Yigit Anıl Güzelipek, "Devletlerin Güvenlik Paradigmalarının Emperyalizm Odağında Yeniden Tahayyülü", Change in State Nature: Boundaries of Security, (Çevrimiçi) [https://tasam.org/Files/Icerik/File/%C4%B0GK2Kitap_\(1\)_pdf_Obe590d1-c4fc-4bdf-b98f-ccca0bf04ba4.pdf](https://tasam.org/Files/Icerik/File/%C4%B0GK2Kitap_(1)_pdf_Obe590d1-c4fc-4bdf-b98f-ccca0bf04ba4.pdf), 01 Mayıs 2021, s. 55-56.
 51) Hobsbawn, Küreselleşme, Demokrasi ve Terörizm, s. 6.
 52) A.e.
 53) A.e., s. 7
 54) Doğanalp, "Uluslararası Hukukta Kitle İmha Silahları ve Silahsızlanmaya Yönelik Girişimler", s.23.
 55) Burada belirtmek gerekir ki çalışmanın bütününde Milletler Cemiyeti'nden Birleşmiş Milletler kadar bahsedilmemiştir. Bunun ilk sebebi MC'nin uluslararası barış ve güvenliğin sağlanması bakımından başarısız bir girişim olması, hemen ardından 2. Dünya Savaşı'nın patlak vermesidir. İkinci sebebi ise dünya-sistemleri analizi açısından 1914-1945 arasında tek bir otuz yıl savaşı olarak değerlendirilmesinin ve savaşın ardından ABD hegemonyasına dayalı düzenle birlikte Birleşmiş Milletlerin dünya-sistemde ortaya çıkışının çalışmanın iddiasıyla tutarlı bir bütün oluşturmasıdır.
 56) Doğanalp, "Uluslararası Hukukta Kitle İmha Silahları ve Silahsızlanmaya Yönelik Girişimler", s. 23-24.; Ayrıca belirtmek gerekir ki 1949 yılında revize edilen Cenevre Sözleşmeleri ile savaş sırasında uygulanacak kurallara ilişkin ayrıntılı düzenlemeler yapılmıştır.
 57) A.e., s. 24.
 58) A.e.
 59) A.e.
 60) Burada belirtmek gerekir ki 1945 sonrası dünya-sistemin yeni görünümünde, temel yaklaşımımız gereği, uluslararası hukuka dair tüm düzenlemeler gibi bu döneme ait düzenlemelerin de dünya-ekonomisinin bir sonucu olduğu söylenmelidir. (Altyapı-üstyapı ilişkisi) Bu bağlamda daha önce değinildiği üzere (Bkz. Başlık 1.1.3 ve Başlık 1.3.3) kapitalist

dünya-ekonomi 1945'ten itibaren tipik bir kondratyef döngüsündedir. Bu nedenle uluslararası hukuk da dahil olmak üzere tüm üstyapı kurumlarında meydana gelen değişiklikler, sermaye birikim mekanizmasının yeniden konumlandırılması süreçlerinin bir sonucu olarak okunmalıdır.

61) A.e.

62) Bkz. Birleşmiş Milletler Andlaşması'nın 2. maddesinin 4. fıkrası, Lexpera, (Çevrimiçi), 01 Mayıs 2021.

63) Öyle ki Hobsbawn, Amin'in sistem-karşı hareketlerinin zaferlerinin sonucu olarak gördüğü Birleşmiş Milletlerin dahi etkisizliğinden dem vurmıştır: "Hep var olmakla ve durmadan bir misyon üstlenmeye çağrılmakla birlikte Birleşmiş Milletlerin çatışmaların çözümünde belirlenmiş bir rolü yoktur. O yüzden, BM'nin uyguladığı strateji ve giriştiği operasyonlar hep değişen güç siyasetinin insafına kalmıştır. Hobsbawn, Küreselleşme, Demokrasi ve Terörizm, s. 16.

64) Ayrıntılı bilgi için Bkz. Başlık 2.1.

65) Tezin 3. Bölümü, bu iddia üzerine kurulmuştur.

66) Ezeli Azarkan, "Uluslararası Hukukta İnsanlığa Karşı Suçlar", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 52.3., 2003, s. 295.

67) Esas konudan kopmamak adına ayrıntılı olarak değinilmemiş olmakla beraber; bu görüşlerin uluslararası hukukta bireylerin süje olarak kabul edilmesi anlamına gelmekte olup öğretilerde önemli bir konuyu oluşturduğu söylenmelidir. Öyle ki devletlerarası hukuk isimli hukuk disiplini, devletlerden farklı süjelerin de devletlerle birlikte bu alanda var olduğunun kabul edilmesiyle beraber uluslararası hukuk olarak isimlendirilmeye başlanmıştır.

68) Her ne kadar Wallerstein, alt-emperyalizm tartışmaları ile SSCB'nin dünya-sistemdeki rolünün farklı bir biçimde de olsa ABD hegemonyasının sürmesini sağladığını söylese de Nürnberg yargılamalarında yargıç koltuğunda iki ayrı kamu düzeninin temsilcilerinin oturduğu söylenmelidir. Üstelik SSCB'nin yargılamalara katılması sonradan gerçekleşmiş; Stalin, kurulacak mahkeme konusundaki çekimserliğini belirtmiştir. En nihayetinde SSCB, savaş kazanan diğer güçlerle birlikte savaşın mağlubu olan Almanları yargılamayı kabul etmiştir.

69) Selcen Erdal, Uluslararası Ceza Mahkemesinin Devlet Egemenliğine Etkisi, Ankara, 2. bs, Adalet Yayınevi, Haziran 2018, s. 14.

70) A.e.

71) Tam adı, Avrupa Eksen Devletlerinin Büyük Savaş Suçlarının Yargılanması ve Cezalandırılmasına İlişkin Londra Antlaşması'dır.

72) Erdal, Uluslararası Ceza Mahkemesinin Devlet Egemenliğine Etkisi, s. 15.

73) Bu bölümde, Tokyo Uluslararası Ceza Mahkemesi'nden ayrıca bahsedilme ihtiyacı duyulmamıştır. Öğretilde Nürnberg yargılamalarının, NUACM VE TUACM'deki yargılamaları kapsayacak şekilde kullanıldığı ve bu iki mahkemenin birlikte incelendiği görülmektedir. Bunun sebebi, bu iki mahkemenin neredeyse birbirlerinin kopyası olmalarıdır. İki mahkemenin de yargıladıkları suç türleri ile ad hoc nitelikleri tamamen aynıdır. Bu nedenle Nürnberg'de ortaya çıkan suç türleri anlatılırken TUACM bakımından bu suç türleri üzerinde ayrıca durulmayacaktır.

74) Erdal, Uluslararası Ceza Mahkemesinin Devlet Egemenliğine Etkisi, s. 15.

75) A.e., s. 17

76) Hüseyin Pazarıcı, Uluslararası Hukuk Dersleri-II. Kitap, 6. bs., Ankara, Turhan Kitabevi, 1999, s. 195.

77) Henry J. Steiner ve Philip Alston, International Human Rights in Context, Oxford: Clarendon Press., 1996; Aktaran Uzun, "Milletlerarası Ceza Mahkemesi Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve Roma Statüsü", s. 27.

78) Erdal, Uluslararası Ceza Mahkemesinin Devlet Egemenliğine Etkisi, s. 23.

79) Birleşmiş Milletler Andlaşması, Lexpera, (Çevrimiçi) <https://www.lexpera.com.tr/mevzuat/uluslararasi-antlasmalar/birlesmis-milletler-andlasmasi-2>, 19 Nisan 2021

80) Verges, Savunma Saldırıyor, s. 69.

81) Ayrıntılı bilgi için Bkz. Başlık 1.3.2. ve Amin, Avrupa Merkezilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi, s. 132.

82) Verges, Savunma Saldırıyor, s. 71.

83) A.e.

84) Azarkan, "Uluslararası Hukukta İnsanlığa Karşı Suçlar", s. 288.

85) Benzer başka bir yaklaşımla varlabilecek sonuç, sömürge ülke topraklarının sömürgecilerin toprağı, sömürge halklara yönelik fiillerin de sömürge ülkelerinin iç hukukuna bağlı konular olarak kabul edilmesidir. Böylece bu faaliyetlerin daha en baştan, uluslararasılık unsurları ortadan kalkacak ve "uluslararası suçlar" olarak tanımlanmaları mümkün olmayacaktır. "Kendi yuvasında, kendi ulusal sınırlarının içinde gerçekleştirilen ırksal zulümler, sömürgelerdeki iç hukuka bağlı olduğu kabul edilen, her türlü uluslararası cezadan paçayı kurtaran tüm baskılar insanlığa karşı işlenmiş suçlar değildir. Verges, Savunma Saldırıyor, s. 72.

86) A.e., s. 70.

87) A.e., s. 70.

88) Bkz. Başlık 2.1.; Elif Uzun, "Milletlerarası Ceza Mahkemesi Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve Roma Statüsü", Sosyal Bilimler Dergisi, 2003, 2, s. 29.

89) Davanın ABD'li Başsavcısı Robert H. Jackson, sanıkların statüde tanımlandığı üzere kendi faaliyetleri ile ilgili hesap vereceklerini, muzafer hükümetlerin eylemlerini eleştirme hakları olmadığını belirtmiştir. Verges, Savunma Saldırıyor, s. 71.; Ayrıca mahkemenin "insanlığa karşı suçları" düzenleyen maddeyi kasıtlı bir biçimde dar yorumlaması da pozitivist yaklaşımını göstermektedir.

90) Verges, Savunma Saldırıyor, s. 68.

91) A.e.

92) Ayrıntılı bilgi için Bkz. Başlık 1.3.3 ve Wallerstein, Amerikan Gücünün Gerileyişi, Kaotik Bir Dünyada ABD, s. 20-21.

93) SSCB'nin dağıldığı 1991 tarihine kadar olan.

94) Ayrıntılı bilgi için Bkz. Başlık 2.1

95) Karl Marx, Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı, Çev. Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları, 1993, s. 223.

96) Bu devlet, Birleşmiş Milletler tarafından tanınmamıştır.

97) Ayrıntılı bilgi için Bkz. Başlık 1.3.3.

98) "Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nde yapılan son sayım olan 1991 sayımının verileriyle, 23.529.00 kişi olan Yugoslavya'da nüfusun yüzde 36,2'si Sırp, yüzde 19,6'sı Hırvat, yüzde 9,8'i Müslüman, yüzde 9,1'i Arnavut, yüzde 7,3'ü Sloven, yüzde 5,6'sı Makedon, yüzde 2,2'si Karadağlı, yüzde 1,4'ü Macar ve yüzde 5,9'u diğer etnik gruplardandı. Nüfusun yüzde 2,9'u ise kendisini Yugoslav olarak nitelermişti." Gökçen Alpkaya, Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi, 1. bs., Turhan Kitabevi, Mayıs 2002, s. 12.

99) Erhan Nalçacı, "Bir Emperyalist İşgal Mekanizması: Egemenlerden Suçlu Yaratma", Gelenek, Sayı: 99, Mayıs 2008, (Çevrimiçi) <https://gelenek.org/bir-emperyalist-isgal-mekanizmasi-egemenlerden-suclu-yaratma/>, 06 Mayıs 2021

100) A.e.

101) Alpkaya, Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi, s. 19.

102) Nalçacı, "Bir Emperyalist İşgal Mekanizması: Egemenlerden Suçlu Yaratma".

103) Alpkaya, Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi, s. 19.

104) Komisyon, Hırvatistan'ın tanınma için gerekli ölçütlerle sahip olmadığını yönünde karar vermiştir.

105) A.e.

106) Amin, Liberal Virüs: Sürekli Savaş ve Dünyanın Amerikanlaştırılması, s. 178.

107) Alpkaya, Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi, s. 19.

108) A.e., s. 27.

109) Srebrenitsa Katliamı: 2. Dünya Savaşı Sonrası Avrupa'daki En Büyük İnsanlık Trajedisi, BBCNews/Türkçe, 22 Kasım 2017, (Çevrimiçi) <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42074470>, 06 Mayıs 2021

110) Katliamda hayatını kaybedenlerin yakınları, Hollanda aleyhine dava açmışlardır. Temyiz Mahkemesi: Hollanda Devleti Srebrenitsa Katliamından Kısmen Sorumlu, BBCNews/Türkçe, 27 Haziran 2017, (Çevrimiçi) <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40416067>, 06 Mayıs 2021

111) Alpkaya, Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi, s. 28.

112) Uzun, "Milletlerarası Ceza Mahkemesi Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve Roma Statüsü", s. 30.

113) A.e.

114) A.e.

115) A.e.

116) Peggy E. Rancilio, "From Nuremberg to Rome: Establishing an International Criminal Court and the Need

for U.S. Participation", University of Detroit Mercy Law Review, 1999, 77, s. 169.

117) EYUCM'nin kuruluşunun bir andlaşma yerine beş daimi üyenin söz sahibi olduğu bir Güvenlik Konseyi kararına dayalı olması, 1945 sonrası hegemonyaya dayalı düzeni göstermekle birlikte ayrıca bir siyasal mekanizma olan GK'nin, bir hukuki mekanizma olan mahkemeyi ve bunun statüsünü oluşturmaya yetki aşımı olarak adlandırılarak eleştirilmiştir. Ancak uluslararası örgütlerde organların kendi yetkilerini belirleme hakları olduğu (competenz-competenz) anlayışı ve BM'de yetki aşımını denetleyecek bir mekanizmanın olmaması bu sorunu gündemden çıkarmıştır.

118) Dağılımdan önceki yıllarında Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin, dağıldıktan sonra ise Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin devlet başkanı olan Miloseviç, 2006 yılında yargılanmakta olduğu EYUCM'nin Lahey kentinde bulunan hücrelerinde ölü bulunmuştur.

119) Alpkaya, Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi, s. 37.

120) A.e.

121) Shen Jianming, "A Politicized ICTY Should Come to an End", Kosovo/Yugoslavia Crisis; Aktaran A.e.

122) NATO müdahalesinde hayatını kaybeden sivillerle ilgili infografik için Bkz. NATO'nun Yugoslavya'ya Saldırısı, Sputnik Türkiye, (Çevrimiçi) <https://tr.sputniknews.com/infografik/201903241038368135-nato-yugoslavya-saldiri-bombardiman-kosovo/>, 07 Mayıs 2021.

123) A.e.; "Dönemin NATO sözcüsü Janie Shea, övünerek mahkemenin hiçbir zaman NATO üyesi ülkelerin liderlerine dönük suçlama geliştiremeyeceğini, çünkü mahkemenin NATO tarafından finanse edildiğini söylemiştir." Faruk Sağın, "Emperyalizmin Fasizmi Olgunlaştırdığı bir Süreçte Uluslararası Ceza Yargılaması Gereksizleşiyor mu?", Gelenek, Sayı: 96, Nisan 2007, (Çevrimiçi) <https://gelenek.org/emperyalizmin-fasizmi-olgunlastirdigi-bir-surecte-uluslararasi-ceza-yargilamasi-gereksizlesiyor-mu/#easy-footnote-bottom-24-17821>, 07 Mayıs 2021; Amin de NATO müdahalesi ve iddianamenin hazırlanmasının aynı tarihlere denk gelmesiyle ilgili, "Bayan Louis Arbour, 'bağımsız' bir kişiliğe sahip olmasına rağmen, NATO genel sekreterini tebrik etmek için vakit kaybetmedi." diyerek mahkemenin tarafsızlığına ilişkin eleştirilerini dile getirmiş ve bu uygulamanın uluslararası hukuk idealine büyük zararlar verdiğini söylemiştir. Amin, Liberal Virüs: Sürekli Savaş ve Dünyanın Amerikanlaştırılması, s. 178-179.

124) Banković ve diğerleri v. Belçika ve diğerleri, Başvuru No: 52207/99, 12 Ekim 2001, (Çevrimiçi) <https://hudoc.echr.coe.int/>, 07 Mayıs 2021

125) Alpkaya, Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi, s. 39.; Miloseviç'in teslim edilmesi süreci de mahkemenin mesruiyeti kadar tartışmalı olmuştur. Ülke seçimlerine ABD'nin Miloseviç'in iktidardan indirilmesi için müdahale ettiği, özellikle muhalif grupları finanse ettiği iddia edilmiştir. ABD'ye karşı yöneltilen iddialar yalnızca seçim süreciyle sınırlı olmayıp; Miloseviç'in EYUCM'ye teslimi için Yugoslavya'ya oldukça büyük miktarda rüşvet teklif edildiği hatta Yugoslavya'nın Miloseviç'i teslim etmek için iç hukuktan kaynaklanan engeli, rüşvet sonucu bir kararnamıyla aştığı iddia edilmiştir. Nalçacı, "Bir Emperyalist İşgal Mekanizması: Egemenlerden Suçlu Yaratma"

126) Eski Yugoslavya: Miloseviç Kendisini Suçlayanları Yargıladı-Catherine Schütz & Rüdiger Göbel, Sendika.Org, 23 Mart 2011, (Çevrimiçi) <https://sendika.org/2011/03/eski-yugoslavya-milosevic-kendisini-suclayanlari-yargiladi-catherine-schutz-rudiger-gobel-51905/>, 06 Mayıs 2021 (Bu makalenin Almanca orijinali 11 Mart 2011'de Junge Welt'te yayımlanmış ve daha sonra John Catalinotto tarafından İngilizceye çevrilerek 16 Mart 2011'de Global Research'te

yayımlanmıştır. Global Research'teki İngilizcesinden Hatice Aksoy tarafından Sendika.Org için çevrilmiştir)

127) Amin, Liberal Virüs: Sürekli Savaş ve Dünyanın Amerikanlaştırılması, s. 178.

128) Bkz. Başlık 1.3.3.

129) 2003 Yılında NATO sözcüsü Janie Shea'nın yaptığı açıklama, emperyalizmin, Balkanlar'daki niyetini gizleme ihtiyacı dahi duymadığını göstermiştir. "İttifak'ın çekiciliği ve Avrupa-Atlantik entegrasyonu kesinlikle kullanabileceğimiz bir kaldıraçtır ve bu nedenle NATO birlikleri; uzlaşma, ortaklık ve askeri işbirliği için çalışarak Balkanlar'dan ayrılmayacaktır. Nihai amacımız sadece barışın sağlanması değil, aynı zamanda (Eski Yugoslavya topraklarındaki ülkeleri) kurumumuzun üyesi yapmaktır." Açıklamaya ilişkin NATO'nun internet sitesindeki orijinal metin için Bkz. NATO as a peacekeeper, Nato.int, 15 Aralık 2003, (Çevrimiçi) <https://www.nato.int/docu/speech/2003/s031215a.htm>, 07 Mayıs 2021 (İngilizce aslından çeviri yazara aittir.)

130) Metin Ünver, Sömürgecilik Tarihi, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, (Çevrimiçi) http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/tarih_a0/somurceciliktarihi.pdf, 07 Mayıs 2021., s. 187.

131) A.e.

132) A.e.

133) Bkz. Başlık 1.1.1.

134) Henning Melber, "China in Africa: A New Partner or Another Imperialist Power", Africa Spectrum, 2008, 43.3., s. 393-492.

135) Başka bir değerlendirmenin konusu olmakla beraber, Çin'in Afrika'da artan varlığı, ABD ile girdiği hegemonya yarışından kaynaklanmakta olup; bu bağlamda geliştirdiği Tek Kuşak Tek Yol projesi ile Afrika'ya altyapı yatırımları yapması, bölgeye sermaye ihraç etmesi ile devam etmektedir.

136) Öncel Senceran, "Batılı Kolonyel Güçlerin 1994 Ruanda Soykırımına Etkisi", Güvenlik Stratejileri Dergisi, 2013, 9.18, s. 39-40.

137) Ebru Ç Öztürk, "Toplumsal Yapılar ve Şiddet: Ruanda Örneği", Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi, 2011., 1.1., s. 68., Aktaran A.e., s. 40.

138) Senceran, "Batılı Kolonyel Güçlerin 1994 Ruanda Soykırımına Etkisi", s. 41-42.

139) A.e.

140) Mahmood Mamdani, "Devlet Oluşumunun Temeli Olarak Fetihten Rızaya: Ruanda Üzerine Düşünceler", Çev: İzzet Mert Ertan, Journal of Istanbul University Law Faculty, 2006, 64.2., s.347.

141) Linda Mlevern, A People Betrayed: The Role of the West in Rwanda's Genocide, Zed Books, Londra, 2000, s. 11.; Aktaran A.e., 42.

142) Senceran, "Batılı Kolonyel Güçlerin 1994 Ruanda Soykırımına Etkisi", s. 42-43.

143) A.e., s. 61.

144) Ruanda Soykırımına IMF'nin Etkisi, Afrika Bülteni, (Çevrimiçi) <https://afrikabulteni.wordpress.com/2015/12/15/ruanda-soykirimina-imfnin-etkisi/>, 07 Mayıs 2021

145) A.e.

146) A.e.

147) A.e.

148) Uzun, "Milletlerarası Ceza Mahkemesi Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve Roma Statüsü", s. 31.

149) A.e.

150) A.e.

151) Erdal, Uluslararası Ceza Mahkemesinin Devlet Egemenliğine Etkisi, s. 36.

152) Mel McNulty, "France's role in Rwanda and external military intervention: A double discrediting", International Peacekeeping, 1997, 3.4., s. 25.

153) Senceran, "Batılı Kolonyel Güçlerin 1994 Ruanda Soykırımına Etkisi", s. 62.

154) Erdal, Uluslararası Ceza Mahkemesinin Devlet Egemenliğine Etkisi, s. 36.

155) A.e.

156) A.e., s. 8

157) A.e.

158) Rancilio, "From Nuremberg to Rome: Establishing an International Criminal Court and the Need for U.S. Participation", s. 176.; Aktaran Uzun, "Milletlerarası Ceza Mahkemesi Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve Roma Statüsü", s. 31.

159) Fatih Halil Kaplan, "Ruanda ve Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemeleri Kararlarında Soykırım Suçu", Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, 3, s. 109-110. Bkz. ICTR, The Prosecutor v. Jean Paul Akayesu, Judgement, para. 110-111

160) Wallerstein, Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık, s. 67.

161) Senceran, "Batılı Kolonyel Güçlerin 1994 Ruanda Soykırımına Etkisi", s. 62.

162) Bkz. Başlık 1.3.3.

163) Arrighi, Uzun Yirminci Yüzyıl, Para Güç ve Çağımızın Kökenleri, s. 113-114.

İklim adaleti nedir?

İklim adaletinin temel meselesi; iklim değişikliğinin yaşanmasında en az katkısı ve dolayısıyla en az sorumluluğu olanların, iklim değişikliğinin sonuçlarından, bunda en büyük payı ve sorumluluğu olanlardan daha fazla etkilenenler/etkilenecekler olması. İklim adaletsizliğini en iyi ortaya koyan verilerden biri iklim değişikliğinin sebep olduğu ekonomik ve toplumsal yıkımın % 80'inin "gelişmekte olan ülkelerde" yaşanacak olması.

Onur Yılmaz

Küresel iklim krizi tartışmalarında ve birkaç yıldır kitlesel olarak gelişen "iklim grevi" eylemlerinin hemen hepsinde "iklim adaleti" sloganı öne çıkıyor. Düne kadar Afrika'nın ve Amerika'nın yerli halklarının, emperyalist ülkelerdeki ekoloji ve iklim hareketlerinin, eko-sosyalistlerin bir sloganı iken, şimdi sadece Greta Thunberg ve diğer gençlerin değil, birçok ulusal ve uluslararası şirket bağlantılı STK'nın, tabandan örgütlenen farklı toplumsal hareketlerin, sendikaların, kısaca herkesin çağrısı artık "iklim adaleti" sloganını içeriyor. Elbette bu herkes G-20 devletlerini ve şirketleri içermiyor ama örneğin BM Genel Sekreteri Guterres de bunun çağrısını yapıyor.

Peki, iklim adaleti nedir? Eylemlerde "iklimi değil sistemi değiştir" deniliyor. Bu "sistem" nedir, nasıl işliyor ve "iklim adaleti" bu "sistem'i" değiştirmek için yeterli bir talep mi?

İklim adaletinin temel meselesi; iklim değişikliğinin yaşanmasında en az katkısı ve dolayısıyla en az sorumluluğu olanların, iklim değişikliğinin sonuçlarından, bunda en büyük payı ve sorumluluğu olanlardan daha fazla etkilenenler/etkilenecekler olması. Böylelikle bilimsel verilerle açıkça görülen bu farklı etkilenme olgusunun ilk boyutu, dünya iklim sisteminin farklı coğrafyalarda farklı şekilde değişme-

si ve yanı sıra diğer doğa tahribatlarının emperyalist sistem içindeki eşitsiz ilişkiler sonucu eşitsiz dağılımı ile ülkeler arasındaki sorumluluk, etkilenme ve uyum sağlama kapasitesi üzerinden yaşanan adaletsizlikle ilgili. Diğer boyutu ise dünyanın neresinde olursanız olun içinde bulunduğunuz toplumdaki yapısal eşitsizliklerle iç içe geçerek etkiliyorsa olması. Irksal, inançsal, toplumsal cinsiyet temelli ya da yaşa dayalı sisteme içkinleşmiş baskı ve tahakküm ilişkileri bu açılardan ezilen konumundaki insanları iklim krizi karşısında da daha savunmasız bırakıyor.

İklim değişikliğiyle ilgili fayda (emisyenlarla ilişkili ekonomik büyüme ve yaşam standardı) ve maliyetlerin (çevresel bozulma, kuraklık, tatlı su kaynaklarının azalması, sağlık vb.) eşitsiz dağıldığını ortaya koyarak bilimsel bir zemine oturan iklim adaleti söylemi aynı zamanda bu adaletsizlikle bağlantılı olarak karar alma süreçlerine katılımı, kaynaklara eşit erişim hakkını, toplumsal alanlarda süregelen ekonomik ve diğer sistemsel eşitsizlikleri, nesil içi ve nesiller arası adaleti de dile getiriyor. Buradan hareketle, başta emperyalizmin yeni ve mali-ekonomik sömürgeci konumundaki ülkelerde, ama özellikle gençliğin öne çıktığı biçimiyle emperyalist ülkelerde de, toplumsal mücadele dinamiklerinin ve yerli toplulukların talebi haline geliyor.

Sadece 'bilimsel' bir konu mu?

Dünya'nın iklim sistemindeki hızlı değişimin, yani iklim krizinin, farklı noktalarda farklı sonuçlara yol açıyor olmasını biraz açalım. Bu hızlı değişim, ekosistemlerin mevcut karmaşık işleyiş ve döngülerinin uyum sağlama kapasitesini aştığı ölçüde tür çeşitliliğinin azalmasından yeni bir coğrafi şekillenmeye kadar bir altüst oluşa yol açabiliyor. Bugün artık "6. kitlesel yok oluş" denilen sürecin en önemli sebeplerinden birisi bu nedenle iklim krizi. Tabi ki, insanın bugün için kapitalist tarzda sürdürdüğü üretim faaliyetiyle etkileşime girdiği, dahil olduğu ekosistemler de bu üretim tarzının dönüştürdüğü mekânlar olarak aynı sürecin bir parçası. İşte kapitalist üretim tarzında sömürülen ve ezilen toplumsal sınıf ve tabakaların uyum sağlama kapasitesi ve dayanıklılığı, içinde yaşadıkları ekosistemlerdeki diğer canlılar gibi ezen ve sömüren sınıflar karşısında daha düşük kalır. Her coğrafya iklim krizini bir biçimiyle yaşarken bahsettiğimiz farklı sonuçlar insanın da dahil olduğu ekosistemlerin ne düzeyde ayakta kalabildiğiyle ilgilidir. Kıyılardan iç bölgelere, adalardan akarsu ve göl

Ülkelerin karbon salınımı oranları

Günümüzde ise Dünya nüfusunun toplamda % 28,7'lik kısmını oluşturan ve sırasıyla 20,9, 15,2 ve 14,7 trilyon dolarlık ekonomik büyüklükleriyle ABD, AB ve Çin (toplamda dünya GSYİH'nin ~% 60'ı) toplam küresel emisyonların % 41,5'ine sebep oluyor. 2018 rakamlarına göre Çin toplam emisyonun % 26,1'ine, ABD % 12,67'sine, AB-27 % 7,52'sine yol açıyor. Daha sonra % 7,08 ile Hindistan, % 5,36 ile Rusya, % 2,5 ile Japonya geliyor. Bunları Brezilya, Endonezya, İran, Kanada, Güney Kore, Meksika, Suudi Arabistan, Avustralya, Güney Afrika, Türkiye, İngiltere, Pakistan ve Tayland takip ediyor. Türkiye dünya karbon salımında % 1,05'lik oranla 16. sırada yer alıyor.

kenarındaki bölgelere, ekvatoran kutuplara kadar her enlemde yeni iklim rejimleri ekosistemleri böyle bir sınıfsallıkla kırılanaştırır.

Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin (IPCC) 2014'te yayınladığı 5. Değerlendirme Sentez Raporu, iklim değişikliğinin mevcut ya da potansiyel sonuçlarından olan okyanuslarda aşırı ısı artışı, asitlenme ve kıyı erozyonu; ekosistemlerde bozulma ve biyolojik çeşitlilik kaybı; balıkçılık ve tarım faaliyetlerine bağlı ekonomik gerileme, su ve gıda güvenliği riskleri ve iklim göçleri gibi olumsuzlukları ele alarak krizin başta yaşam hakkı olmak üzere temel "insan hakları" krizi olduğunu ortaya koyuyordu. Böylece iklim adaleti tartışmaları bu kurumsal rapor ve söylemlerde "çevre hakları", "kolektif haklar", "iklim değişikliğinin tarihsel sorumluluğu", "ekolojik borç", "emisyon hakkı" gibi anahtar kavramların ikrar edilmesinde de yer bulur. Elbette kimin neye hakkı olduğu ve adillik sınırlarının nerede çizileceği mevcut iktidar ilişkilerinden bağımsız ele alınamayacak bir mücadele alanıdır.

İklim adaletini hangi düzlemde ya da bağlamda tartışmak gerekiyor? Kuzey-Güney diye ifade edilen ülkeler arasındaki tarihsel ve güncel bariz eşitsizlikler temelinde ulus devletler düzeyinde mi; yoksa küresel salımların neredeyse yüzde 35'i-

ni gerçekleştiren 20 kadar şirketi sorumlu tutarak mı; ya da sorumluluk ve etkilene düzeyi bakımından ülke içinden başlayarak sınırları aşacak şekilde sınıfsal konumlara göre mi? Salım ve adaptasyon adaleti bakımından küresel olarak olanakların iklim krizinden en önce ve en fazla etkilenecek sınıflara, topluluklara, yerli halklara; örneğin nehir ve okyanus kıyılarında, ada ülkelelerinde yaşayan ve deniz seviyesinin yükselmesinden olumsuz etkilenecek 1 milyar insanın kurtarılması na aktarılmasını mı savunmalıyız? Öncelikleri ve alınan kararların nasıl uygulanacağına kim, nasıl karar verecek? "Yeşil ekonomi"nin yarattığı imkânlar kimlere gidecek? Fosil ekonomisinden çıkış sürecinde fosil sektörlerde çalışan emekçilerin durumu ne olacak?

İklim adaleti sloganı bunlar ve daha birçok konuyu tartışmaya açarak, iklim krizinin sadece emisyon miktarları sonucu olan ve gelecekte olacak iklimsel değişikliklerle ilgili teknik ve sadece bilim insanlarının karar verebileceği "bilimsel bir konu" olmadığını anlatıyor. Dahası belirli parametrelere dayanan politika setlerine göre yapılan bu gelecek tahminlerini tartışmaya açıyor. Belirli bir politik gidişata uygun düşen bir sera gazı emisyonu miktarı belirleniyor. Emisyonlara göre yapılan iklim modelleri de elbette dün-

2019'da iklim felaketlerinden en çok etkilenen ülkelerdeki ekonomik ve insani kayıplar.

Tablo 1: 2019'da en çok etkilenen 10 ülke

2019 sıralaması (2018'deki yed)	Ülke	CRI puanı	Ölüm sayısı	Her 100 bin kişide ölüm sayısı	Mutlak kayıplar (SAP'ta milyon dolar cinsinden)	Birim GSYİH'de yüzde cinsinden kayıplar	2020 İnsani Gelişim Endeksi Sıralaması
1 (54)	Mozambique	2.67	700	2.25	4 930.08	12.16	181
2 (132)	Zimbabwe	6.17	347	2.33	1 836.82	4.26	150
3 (135)	The Bahamas	6.50	56	14.70	4 758.21	31.59	58
4 (1)	Japan	14.50	290	0.23	28 899.79	0.53	19
5 (93)	Malawi	15.17	95	0.47	452.14	2.22	174
6 (24)	Islamic Republic of Afghanistan	16.00	191	0.51	548.73	0.67	169
7 (5)	India	16.67	2 267	0.17	68 812.35	0.72	131
8 (133)	South Sudan	17.33	185	1.38	85.86	0.74	185
9 (27)	Niger	18.17	117	0.50	219.58	0.74	189
10 (59)	Bolivia	19.67	33	0.29	798.91	0.76	107

SAP: Satın Alma Paritesi, GSYİH: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla

yanın karmaşık iklimini olabildiğince bilimsel bir kesinlikle yansıtıyor. Ancak o politika setlerinin hangi toplumsal süreçler sonucu ortaya çıktığı ve toplumsal çelişkilerin karmaşık yapısı bu iklim modellerini geliştiren iktisatçı ve iklim bilimcilerinin sonuçlara yansıtabilecekleri parametreler değiller. Ne toplumsal değişimler her zaman çizgisel bir doğrultuda ilerler ne de bir ülkenin politik doğrultusu mevcut üretim tarzından bağımsız olarak farklılaşabilir. Dolayısıyla iklim krizinin sonuçları da, nedenleri de toplumsaldır, politiktir. Ve öncelikli görev de, milyarlarca insanın ve dünya üzerindeki canlı türlerinin sadece bir avuç kapitalistin çıkarları için nasıl yok oluşu yaşadığını ortaya koymaktır.

En fazla yoksul ülkeler etkileniyor

İklim adaletsizliğini en iyi ortaya koyan verilerden biri iklim değişikliğinin sebep olduğu ekonomik ve toplumsal yıkımın % 80'inin "gelişmekte olan ülkelerde" yaşanacak olması. 164 ülke genelinde yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre her yıl sel felaketlerinden etkilenen nüfusun yaklaşık % 80'i "az gelişmiş" ya da "gelişmekte olan" 15 ülkede yaşamakta. "Küresel İklim Risk Endeksi 2021" raporuna göre, 2019 yılındaki aşırı hava olaylarından en fazla etkilenen ülkelerden Mozambik, Zimbawe, Bahamalar, Malawi, Afganistan, Nijer, Bolivya, Güney Sudan aynı zamanda insani gelişim endeksinde de en düşük sıralarda yer alan ülkeler. Her yıl bu listenin üst sıralarını yoksul ülkeler oluştururken aşırı hava olayları sıklıkla ülkelerin toparlanması da mümkün olmuyor.

Nüfusların artmaya ve göç etmeye devam ettiğini varsayarsak en fazla 2 metrelik rakımda yaşayan, risk altındaki insan sayısını gösteren harita. Beyaz kutu, tropikal Asya'nın ova yüksekliğini özel bir kırılganlık alanı olarak vurgulamaktadır. (Kaynak: Hooijer ve Vernimmen, 2021)

Isınma sonucu buzulların erimesiyle deniz seviyeleri yüzyılın sonuna kadar sadece 1 metre bile artsa sel riski altındaki insanların sayısı 410 milyon kişiye ulaşüyor. Bunların % 59'u Asya'nın tropikal bölgelerinde bulunuyor. Yine, 2018 Dünya Bankası Raporu, iklim değişikliğinin 2050 yılına kadar 140 milyondan fazla insanı iç iklim göçmeni haline getireceğini tespit ediyor. Her biri birer can olan bu büyük sayılar bugün on binlerle, yüz binlerle ifade ediliyor. İklimin yanı sıra savaş, siyasi baskı gibi sebeplerle yaşanan güncel mülteci nüfusunun ülkeler için nasıl büyük toplumsal krizlere yol açtığı göz önünde bulundurulduğunda önümüzdeki on yılların iklim krizinin şiddetlenmesi durdursa bile nasıl bir çalkantı içinde geçeceğinin işareti bu.

İklim krizinin en önemli mefhumlarından birini tam da bu zamansal kayma oluşturuyor. 30, 40 ya da 100 yıl sonrası öngören projeksiyonlar bugünkü yapılabileceklerle belirleniyor. Adaletsizliğin bir boyutu gelecek nesiller için oluşuyor. Bu zaten son dönemdeki iklim hareketinin ağırlıklı olarak bir gençlik hareketi olmasını açıklıyor. Ancak sayıları bugün göze o kadar büyük görünmeyen ama katlanılmaz bir sefaleti yaşayan insanlar için hesap yalnızca geçmişten sorulabilir bir şey mi? Onlar için bu zamansal kayma sadece geriye doğru işleyecek bir ödünleşme mi? Geçmiş ve bugün arasındaki tarihsel süreklilik kapitalizmin hafızasızlaştırıcı yönüyle çoğu konu için kopsa da sera gazı emisyonlarının birikimli takibi ve çevre suçlarının kaydı iklim adaleti peşinde olanlar için bunun önüne geçer. Yani, iklim adaleti bugün için geçmişi konuşurken geleceği

kazanma mücadelesi olarak da şekillenir.

1850-2002 yılları arasında, erken kapitalistleşmesini sömürgecilikle bütünleştiren ülkeler, küresel nüfusun yaklaşık yüzde 85'inin yaşadığı Küresel Güney diye ifade edilen ülkelere göre en az üç kat daha fazla sera gazı saldı. Tarihsel sorumlulukta bu farklılıklar güncel duruma da yansıyor. Her yıl ABD, Kanada ve Avustralya'daki ortalama bir kişi Mozambik'teki birine göre yaklaşık 50 kat daha fazla karbondioksit neden oluyor. Britanya'da ortalama bir insan, yılın ilk iki haftasında, Ruanda, Malavi, Etiyopya, Uganda, Madagaskar, Gine ve Burkina Faso'nun kişi başına düşen yıllık ortalama emisyonlarından daha fazla karbon salıyor. Elbette buradaki "ortalama gelire sahip insan" ülkelerin içindeki eşitsizlikleri gölgelememeli. Kişi başı daha fazla ve daha az salınım yapan ülkelerde sınıfsal konumlar, sorumluluk ve iklim krizinden etkilenebilirlik düzeyinde belirleyici oluyor. Örneğin, ABD eyaletlerinin % 70'inden fazlasında, "düşük gelirli ve beyaz olmayan sakinlerin daha fazla yaşadığı mahalleler, daha zengin ve daha beyaz muadillerine göre aşırı kentsel sıcaklıklara önemli ölçüde daha fazla maruz kalıyor."

Emisyonlardan en az sorumlu olanlar ayrıca karbondan arındırmak, iklim değişikliğinin kaçınılmaz etkilerine uyum sağlamak ve yönetilemez etkileri onarmak için daha az kaynağa sahip. Örneğin, ortalama 1 kişi üzerinden İsveç'teki Senegal'dekinden yılda 6 kat daha fazla karbon salmasının yanı sıra Senegal'in kişi başı bu işe ayırabileceği finansman İsveç'inkinden 40 kat daha az. Kapitalizme karşı son yıllarda yükselen isyan dalgalarının temelini oluşturan bu katlanılmaz eşitsizlik yaşamın her alanında üretilen zenginliğin dağılımında olduğu gibi sera gazı emisyonları bakımından da geçerli. 2019'da dünyadaki 2153 milyarder, 4,6 milyar insandan (insanlığın % 60'ından fazlası) daha fazla servete sahipti. Dünyanın en zengin % 10'u 1990-2015 yılları arasında emisyonların % 52'sine neden olurken aynı zamanda güvenli bir şekilde işlerini sürdürmelerini

finanse etmek için kaynaklarla donatılmıştı. BM Çevre Programı (UNEP) tablosu, dünyanın zenginleri ve yoksulları arasındaki emisyon üretimindeki büyük eşitsizliği gösteriyor. Analiz, yılda 109 bin doların üzerinde kazanan en yüksek % 1'lik bir kesimin, 2030 yılına kadar 1,5 °C hedefine uygun olarak “adil bir pay” seviyesine ulaşmak için kişisel emisyonlarını % 97 oranında azaltması gerektiğini belirtiyor.

Diğer yandan kendi “az gelişmişlikleri”nin arkasında sığınan Hindistan, Çin gibi bugün en yüksek emisyonu gerçekleştiren ülkeler, tarihten gelen bu yoksulluğu kendi içlerindeki sınıfsal ve diğer toplumsal eşitsizlikleri gizlemenin ve emisyonları için uluslararası meşruiyet sağlamanın bir aracı haline getirmeye çalışsa da bu ülkelerdeki sermayenin insanların canını korumaktan çok onların ölümü üzerinden kâr elde etmeye yönelmesi bu çabaları ülkelerin içinde nafile kılmaktadır. Sonuçta küresel olarak birbirine entegre olmuş ülke ekonomileri, meta üretimini hiyerarşik bir işbölümüyle paylaşıırken her ülkenin işçi sınıfı ve ezilenlerinin kader birliği daha da belirginleşmiştir. İklim krizi dünya işçi sınıfının ortak çıkarı etrafında politik olarak kendini var edebileceği

temel gündemlerden biri olmuştur.

İklim eşitsizliği ekonomik adaletsizliği yansıtır ve yoksulluk, iklim ve sağlık sorunlarını büyütüyor. Bu döngüde neoliberal ticaret politikaları eşitsizliklere yeni boyutlar katarken şeker, kahve, pirinç ve büyük köle plantasyonlarında pamuk ekimi gibi sömürgeci uygulamalara boyun eğdirme sonucu düşen sermaye maliyetleri, bugün kişi başına düşen yoksulluk düzeylerinin bir göstergesi olmaya devam ediyor. Hâlihazırda, Küresel Kuzey’in devletleri, şirketleri, bankaları veya kalkınma aktörleri ile bağlantılı kurumlardan alınan kredilere bağlı yatırımlarla oluşan koşullar, Küresel Güney’de insanları ve gezegeni merkeze alan projeler geliştirmeyi değil finansal ve teknolojik bağımlılığı derinleştiriyor. İklim krizi, “kalkınma” adına finanse ediliyor.

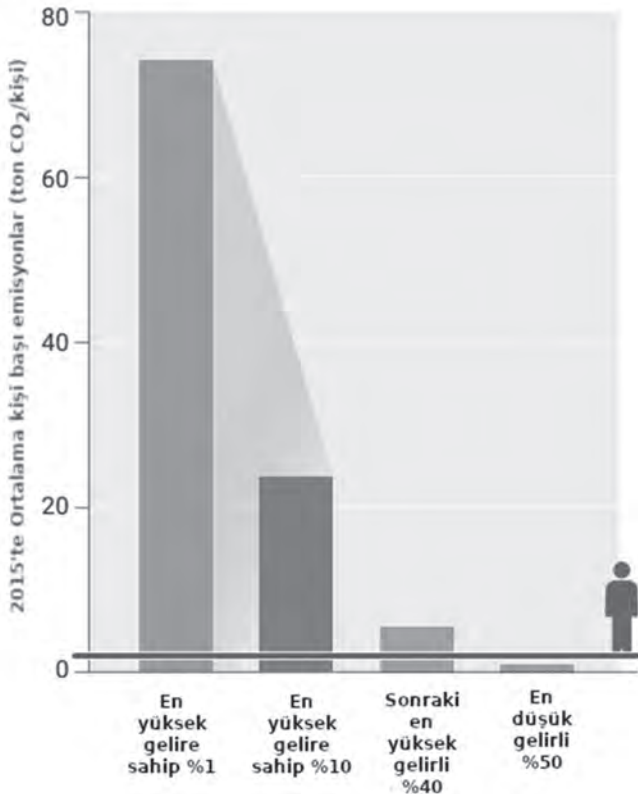
Denizlerdeki kirlenme, daha sık ve daha güçlü fırtınalar, orman yangınları, seller ve kuraklıklar, çölleşme, sıcak ve soğuk dalgaları, hastalıkların yayılmasıyla bağlantılı sağlık etkileri ve mahsul yetersizliği, Küresel Güney’deki ülkelerin toplumsal düzenlerini sürdürebilmelerini imkânsız hâle getiriyor ve tüm bu yıkımın taşınamayan ekonomik yükü gelişmiş kapitalist ülkelere daha fazla bağımlı olmasını getiriyor. Güney’deki kapitalist devletlerin siyasi devrimler yoluyla yıkılması bu bağımlılığı kırmanın yolu olmanın dışında, ekolojik yıkımın, iklim krizinin en sarsıcı etkilerini ihtiyaç temelli üretim ve

toplum sağlığını merkeze alan koruyucu ve önleyici politikaların da garantisi olacaktır.

Sorumlu ‘insan’ değil sistem

Birleşmiş Milletler çatısı altında sürdürülen iklim değişikliğine karşı mücadele görüşmelerinde bugüne kadar “iklim adalet(sizliği)” hiçbir şekilde gündeme gelmedi. Resmi kurumsal çerçeveye hapsolmuş raporlarda ne bu kavram kullanıldı ne de bunu ima eden bir tanımlama yapıldı. İklim krizinin toplumsal ve politik nedenlerini görünmez kılarak karbon emisyonu miktarı üzerinden sayısallaştırılmış, soyutlanmış bazı teknik hesaplamalara dayalı hedeflere odaklanmak tercih edildi. Bütün ülkeleri ve hatta insanları, “karbon ayak izi” üzerinden eşit sorumlu ilan ettiler. Bütün açıklamalar, bütün raporlar “insan faaliyetlerinin sonucu olan küresel iklim değişikliği/krizi” mottosuyla başlıyor. Buna göre sorumluluk herkesin olduğuna göre görev de herkesindir. Sömürü ve çeşitli ezme biçimlerine dayalı kapitalizm krizlere yazgılı bir toplumsal sistem olarak tarih boyunca kazandığı esnekliği, iklim krizi karşısında da bu tür mistifikasyonlarla sağlamak istiyor. Ancak bu kez kazanacağı esneklik bir tür olarak insanı, tüm tarihsel birikimini yıkıma uğratarak yeryüzünde çok kısıtlı bir alana hapsedecek çürümüş bir geri tepme olacak.

Atmosferdeki sera gazı artışı yazı boyunca bahsettiğimiz servet birikimine eşlik eden küresel proleterleşme dalgasının tamamlayıcı bir unsur olarak var olageldi. Bu sürecin sonunda sağlıklı bir çevre ve stabil bir iklimin yokluğu sermaye birikiminin tarihsel olarak geline düzeye uygun bir dışsalı haline geldi. İklim krizi kapitalizmi varoluşsal bir krize iten tarihsel bir eşik durumunda. Adalet o eşiğin atlatılmasıyla sağlanabilecek dünya tarihsel bir sürecin parçası olacak. Bir talep etrafında örgütlenen bir hareket olarak iklim adaleti o sürecin önemli bir parçası olacak. Bunu görmek için illa ki emisyon ölçümlerine ihtiyacımız yok, mücadelemiz yaşamın somutluğuna dayanıyor.

2015 yılı için dört küresel gelir grubuna göre kişi başına CO₂ tüketim emisyonları. Gri çizgi, 2030 yılına kadar 1,5 °C'ye ulaşmak için gereken küresel ortalama kişi başına tüketim emisyonları hedefini göstermektedir. (Kaynak: UNEP Emisyon Açığı Raporu 2020)

İklim adaleti bağlamında iklim borcu

İklim adaleti tartışmasının temelindeki en önemli kavram belki de iklim borcu. İklim borcu, erken sanayileşmiş ulusların ve yanı sıra kirletici şirketlerin Küresel Güney diye ifade edilen ülkelere borçlu olduğunu varsayan sömürgecilik ve eşitsiz ilişkilerin sonucu ortaya çıkmış meşru bir talep.

Cemil Aksu

● İklim değişikliği/krizini durdurmak adına konuşan resmi ağızlar ülkeler arasındaki ekonomik büyüme, gelir, altyapı ve hizmetler gibi alanlardaki eşitsizlikleri; mali, teknolojik ve askeri bağımlılık ilişkilerini; ülke içindeki işçiler, yerli topluluklar, göçmenler ya da ırksal eşitsizliğe maruz kalanlarla zengin azınlık arasındaki eşitsizlikler ve adaletsizlikleri; bunların nedenleri ve sonuçları ile iklim değişikliği/krizi arasındaki bağları hiçbir şekilde gündeme getirmiyor. Küresel ısıtmanın bu eşitsiz sonuçlarıyla yüzleşen ve yükselen iklim adaleti hareketi son yıllarda uluslararası siyaseti ve kitlesel aktivizmi nasıl etkiledi ya da önümüzdeki dönemde nasıl etkilemesini bekliyoruz?

Karbon bütçesi tartışması

BM'de cisimleşen mevcut kurumsal yaklaşım iklim krizine karşı genel itibarıyla, fosil yakıtların sınırlandırılması, yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi, karbon ticareti ve denkleştirme, karbon tutucu ya da giderici yeni teknolojilerin kullanılması ve nükleer enerji yatırımları yapılması gibi bir dizi piyasa aracı ile kamu adına devletin gerek düzenleyici olarak gerekse de maliye ve vergi politikaları ile etkin bir rol aldığı bir geçiş öngörüyor. Bu "geçiş süreci"nin maliyetinin kim tarafından nasıl karşılanacağına dair ise devletler arasında bir kısmı hibe, bir kısmı ise kredi olarak yapılandırılması planlanan Yeşil İklim Fonu (GCF) gibi bir

fonlama mekanizması uzun süredir gündemde.

BM çatısı altında yapılan iklim müzakerelerinde en hararetli tartışmaların yaşandığı bir konu olan "karbon bütçesi", ortalama sıcaklıklardaki artışın 2 °C'nin altında tutulabilmesi için atmosfere salınabilecek karbondioksit miktarını, yani maksimum toplam (tarihsel birikimli) küresel sera gazı emisyonunu ifade eder. Kısaca dünyadaki kapitalist üretim faaliyetleriyle bu sıcaklık eşiğine kadar ne miktarda karbon yayılabileceğine dair bütçedir. 2 derece eşiği için atmosfere salınabilecek toplam karbondioksitin 3650 milyar ton, sanayi devriminden bu yana atmosfere salınan miktarın 2000 milyar ton olduğu bilimsel çalışmalarla hesaplanmıştır. Geriye kalan en fazla 1650 milyar tonluk değere "küresel karbon bütçesi" deniyor.

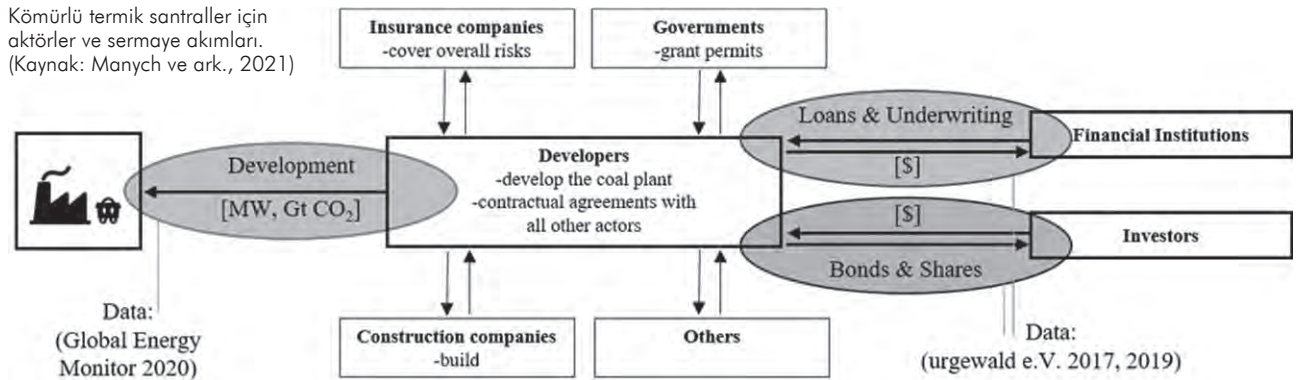
Devletlerin emisyon azaltımı için Paris İklim Anlaşması kapsamında ulusal katkı beyanları (NDC) adıyla sundukları taahhütlerini, sera gazı emisyonlarının artışındaki tarihsel sorumlulukları ve mevcut kapasitelerine göre yapması bekleniyordu. Ancak hukuki bağlayıcılığı olmayan anlaşmanın bu konuda da net bir kuralı yok. Devletler kendi ekonomik ya da siyasi çıkarlarına göre kendi karbon bütçelerini belirlediğinden tarihsel olarak oluşmuş eşitsizlikler aynen devam ediyor. "Gelişmekte olan" ya da "az gelişmiş" ülkeler, yüz yıllardır yüksek emisyonları sürdüren ülkelerle aynı sorumluluğu paylaşmadıklarını savunarak kendi

“kirletme haklarını” talep ediyorlar ya da daha doğrusu insani gelişim için kapitalist kalkınma modelini tek seçenek olarak bir kez ortaya koyunca sera gazı emisyonları üzerinden geçmişe dönük bir adalet tartışması yürütebiliyorlar. ABD ve AB gibi emperyalist bloklar ise “hızla gelişmekte olan” ülkelerin katkı beyanlarının daha büyük karbon emisyon azaltımını öngörmesi gerektiğini savunarak bunu, bu ekonomilere karşı üstünlüklerini elde tutmanın bir aracı haline getiriyorlar.

Fakat asıl sorun şu ki, halihazırda ulusal olarak belirlenmiş bu katkılardaki azaltımlar tamamıyla yerine getirilse bile Paris Anlaşması’nın öngördüğü 1,5 ve 2 °C hedefleri aşılabacak ve tahmini 2,4 °C’lik bir ısınmaya neden olacak. Bu nedenle de kalan “karbon bütçesi”nin tamamının sıfırlanması üzerine bu kadar rekabet edilmesi, tam bir riyakârlık ve aymazlık. Bu tür bir yaklaşım bütçeyi tüketmeye odaklandığı gibi hâlihazırda ısınmanın yıkıcı etkilerini kabul edilebilir gibi gösteriyor.

Kapitalistler ellerindeki fosil yakıtları son damlasına kadar kullanmanın hesaplarını ve bu arada da rakiplerinin ayağını bağlamanın planlarını yapıyorlar. ABD, iklim krizine karşı mücadelede başarının Çin, Rusya, Hindistan, Güney Afrika, Brezilya ve “bir dizi ülke”den gerçek bir eylem olmadan gelemeyeceğini iddia ediyor. Ne yazık ki, bu tür bir başarı aynı zamanda çok daha fazla uluslararası iklim finansmanı gerektiriyor. Yeni başkan Biden, ABD iklim finansmanı taahhüdünü yıllık 11,4 milyar dolara çıkarma sözü verdi, ancak bu sayı Amerikan iç politikasının sıkışık denklemleri içinde hesaplandı ve ne küresel ihtiyaçla ne de ABD’nin adil payıyla hiçbir ilgisi yok.

Kömürlü termik santraller için aktörler ve sermaye akımları.
(Kaynak: Manych ve ark., 2021)

İklim Eylem Ağı’nın (CAN) ABD şubesi, ulusların tarihsel sorumluluklarını ve harekete geçmek için mali kapasitelerini önceliklendiren bir metodolojiyi kullanarak 2030 yılına kadar ABD emisyonlarını ülke payı açısından “adil” bir hedef olan 2005 seviyesinin % 195 altına düşürmesi için çağrıda bulundu. Birleşik Krallık için 1990 seviyesinin % 200 altında benzer bir azaltma hedefi çağrısında bulundular. ABD ve İngiltere’nin kendileri için belirledikleri mevcut yurt içi hedefler sırasıyla % 50-52 ve % 68. Aradaki fark devasa.

İklim borcu kavramı

İklim adaleti tartışmasının temelindeki en önemli kavram belki de iklim borcu. İklim borcu, erken sanayileşmiş ulusların ve yanı sıra kirletici şirketlerin Küresel Güney diye ifade edilen ülkelere borçlu olduğunu varsayan sömürgecilik ve eşitsiz ilişkilerin sonucu ortaya çıkmış meşru bir talep. Bu borçluluk anlayışı 1990’ların başında ortaya çıkan ve Ekvadorlu STK Accion Ecologica tarafından tanımlanan bir fikir olan “ekolojik borç” kavramının bir uzantısıdır: Küresel Kuzey’deki erken sanayi ülkelerinin şimdi gelişmişliklerinin, Güney ülkelerinin kaynaklarını yağmalama, orada çevresel tahribat yaratma, sera gazı salımlarını oraya taşıma, iklim ve çevre felaketleri karşısında bu ülkelerin yönetme kapasitelerini ellerinden alma gibi doğrudan ya da mali araçlarla dolaylı olarak işgal edilmesine dayanmasından dolayı Güney ülkelere ve halklarına karşı borçludurlar, der. Dolayısıyla bu borç, bugün Güney ülkelerinin “kalkınmak” ve büyümek için karbonsuz bir yolu tercih etmeleri için örneğin rüzgâr

türbinleri inşa etmek veya sel savunması inşa etmek için gereklidir. Elbette kavramı, kapitalizmin emperyalist küreselleşme aşamasını açıklamada yeterliliği tartışmaya açık Kuzey-Güney teorisi üzerinden ele almak zorunda değiliz. Ancak tartışmanın genel çerçevesi açısından tarihsel izleğini takip edelim.

İklim borcu kavramı, emperyalist kapitalist devletleri çileden çıkaran bir kavram: Çünkü iklim değişikliği politikalarının kalbine gidiyor. İklim borcu, Kuzey ile Güney, zengin ile yoksul, sömürülenler ile sömürülenler arasında 500 yılı aşkın süredir devam eden eşitsiz ilişkilere dokunuyor. Tarihsel sorumluluk ve kimin kime neden borçlu olduğu temel sorusunu gündeme getiriyor. Ve “borç”u finansal bir sorundan ziyade sistemik bir sorun olarak yeniden tanımlayarak, geleneksel zengin-fakir ilişkisini altüst ediyor. Genellikle alacaklılar, yoksullardan ödeme talep eden zenginlerdir, ancak iklim borcu bunu tersine çevirir: şimdi borçlarını isteyenler kişisel kazanç için değil, “insanlık ve Toprak Ana” için gelecek arayan dünyanın yoksulları.

İklim borcu, sera gazı emisyonları radikal bir şekilde azaltacak şekilde şehirler organize etmek, tüketim tarzları geliştirmek ve küresel ticareti yeniden organize ederek tüm insanların temel hizmetlere erişimini sağlamak ve ülkelerin kendi kendine yeterlilikleri için yeterince sanayileşmelerinin sağlamak için telafi edilecek bir “kalkınma borcuna” eşdeğerdir.

Son dönemde bir darbe sürecini atlatan ve yerli halklardan gelen başkanı ile Bolivya hükümeti iklim borcu hesaplamasına iki madde daha ekliyor: Uyum, azaltma ve

emisyona borcuna ek olarak, kısıtlayıcı göç uygulamalarının kaldırılması ve tüm insanlara onurlu bir şekilde davranılmasıyla telafi edilecek bir "göç borcu" ve son olarak da Toprak Ana'ya olan borç. Bolivya hükümetine göre, bu borcun "tamamen telafi edilmesi imkânsız, çünkü insanlık tarafından işlenen vahşet korkunç bir boyutta. Ancak, bu borcun asgari tazminatı, verilen zararı tanımak ve aynı suiistimallerin bir daha asla tekrarlanmamasını sağlamak için 'Birleşmiş Milletler Toprak Ana'nın Hakları Bildirgesi'ni kabul etmekten ibarettir."

Borç kimin ve nasıl ödenebilir?

Nihayetinde borcun geri ödenmesinin tek yolu, tarihsel eşitsizlik ilişkilerinin kesin olarak kırılması ve hiçbir "yeni" borcun birikmemesini sağlamaktır. Bu hem Kuzey'de hem de Güney'de sistem değişikliğini gerektiriyor. İklim borcunun bu kadar yıkıcı bir fikir olmasının nedeni budur. Mevcut durumda zengin ülkeler -ve özellikle kümülatif tarihsel emis-

yonları en yüksek olanlar- borçlarını ödemeye istekli değil. Zengin Avrupa ülkeleri, ABD, Japonya, Avustralya ve Kanada, hem doğanın tahribatı ve kaynakların çıkarılması yoluyla yoksulların sırtından servet ve güvenlik biriktirerek hem sadece azaltım ve adaptasyon değil, aynı zamanda kendi müsrif tüketimlerini değiştirme açısından da gerçek faturayı ödemeyi reddediyorlar. Sadece kendi emisyonlarını azaltmayı reddetmekle kalmıyorlar -dolayısıyla azaltımın yükünü başkalarına yıkıyorlar- aynı zamanda suçu, mevcut emisyonları hızla artan Çin, Brezilya ve Hindistan gibi gelişmekte olan ülkelere kaydırmaya çalışıyorlar.

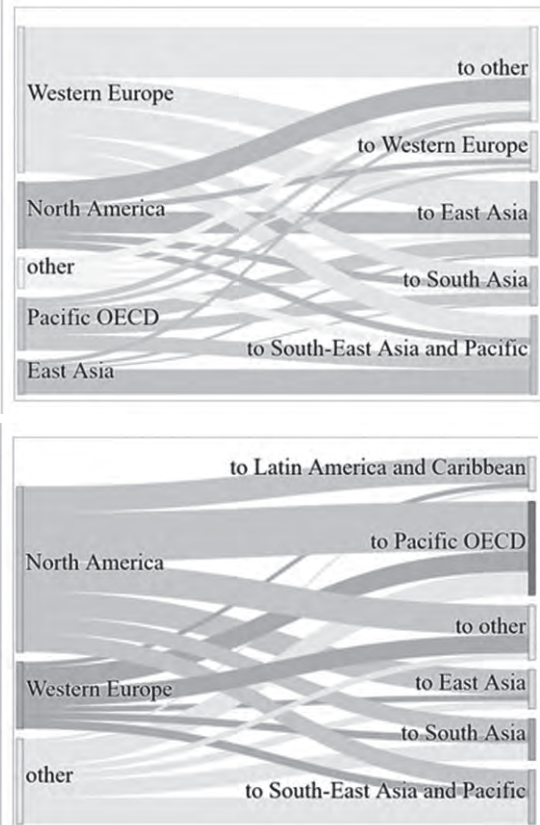
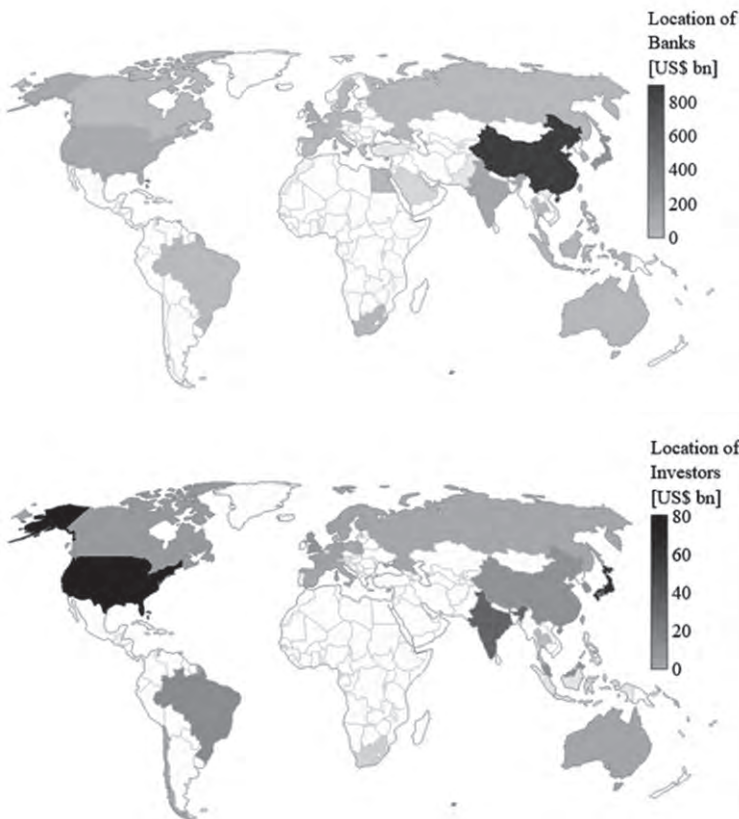
Başta değiştiğimiz gibi 2009'da sanayileşmiş ülkeler, daha yoksul ülkelere iklim eylemini desteklemek için 2020 yılına kadar yılda 100 milyar dolara yükselen fonlar sağlamayı kabul etti. 2008 büyük finansal krizinde büyük şirketleri kurtarmak için bir anda trilyonlarca dolar gözden çıkarılırken hemen o yıllarda neden sadece 100 milyar dolar? Bu rakam nasıl belirlendi? Herhangi

bir bilimsel kritere göre değil, tamamen keyfi. BM'ye göre, gelişmekte olan ülkelere iklim adaptasyonunun gerçek maliyetleri 2050 yılına kadar yıllık 500 milyar dolardan daha fazla ve bu miktar kriz derinleştikçe her geçen gün artıyor.

Ekim 2020 Oxfam raporu, gelişmekte olan ülkelerin, kredi geri ödemeleri ve faizleri düşüldükten sonra, 2017-18'de iklim finansmanı olarak kendilerine teslim edilen 60 milyar dolardan yalnızca 25 milyar dolar alabildiklerini ortaya koydu. Oxfam raporuna göre, iklim finansmanının % 80'i hibe yerine kredi olarak (örneğin bir güneş enerjisi projesi için) verildi. Ayrıca, Oxfam'a göre, 2017-18'deki fonların yalnızca yaklaşık % 3'ü gelişmekte olan küçük ada devletlerine (SIDS) gitti.

UNEP Üretim Açığı Raporu'na göre ülkeler şu anda 2030 yılına kadar Paris Anlaşması'nın sırasıyla 1,5 °C ve 2 °C hedefleriyle uyumlu olandan % 120 ilâ % 50 daha fazla fosil yakıt üretmeyi hedefliyor. Küresel Kuzey ülkeleri ve Dünya Bankası, kendi fosil yakıt kullanımla-

Üstte; kömür santrallerinin inşası için kredi ve taahhüt. Veriler, 2012 ile 2019 arasındaki finansal işlemleri kapsamaktadır. Solda: Kömür geliştiricilerini finanse eden ticari bankaların konumu. Sağda: Bankalardan geliştiricilere yönelik sınır ötesi akışların bölgelere göre dağılımı. Altta; Ekim 2019 itibarıyla kömür geliştiricilerindeki tahviller ve hisseler. Solda: Kömür geliştiricilerinde tahvil ve hisse sahibi kurumsal yatırımcıların konumu. Sağda: Sınır ötesi akışların bölgelere dağılımı. (Kaynak: Manych ve ark., 2021)

rı azalırken bile, genellikle Güney ülkelerindeki fosil yakıt projelerini finanse etmeye devam ediyorlar. Birleşik Krallık, Fransa ve İsviçre gibi içeride kömürden çıkış hedefleri olan Ek-1 ülkelerindeki ticari bankalar, yabancı kömür geliştiricilerini finanse etmeye devam etti. 2012-2019 yılları arasında yabancı iş geliştiricilere toplamda 413 milyar dolar verildi, % 80'den fazlası Ek-1 ülkelerindeki bankalardan geldi -özellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'dan- ve çoğunlukla Ek-1 dışı ülkelere doğru aktı.

ABD'den gelen kurumsal yatırımcılar, 80 milyar dolarla en büyük tutarı oluşturdu ve bunun % 86'sı yurtdışına gitti. Bunu büyük ölçüde Japonya ve Hindistan'dan gelen yerli yatırımcılar izledi. Avrupa ve Kanada'dan yatırımcılar, çoğunlukla yabancı geliştiricileri finanse ettiler ve bu nedenle, sınır ötesi yatırımın çoğunluğunu oluşturdular.

İklim adaleti hareketleri tarihsel sorumlulukları itibarıyla "gelişmiş" ülkelerin emisyon azaltımı konusunda en hızlı ve büyük adımı atmalarını savunuyor. Doğal olarak temel taleplerden biri, zengin ülkelerin emisyonlarla ilgili tarihsel sorumluluklarını kabul etmeleri ve ısınmayı 1,5 °C ile sınırlamak için çarpıcı kesintilerle yanıt vermeleri. Kimi iklim adaleti savunucuları ise "karbonsuz ekonomiye geçiş" için "gelişmiş" ülkelerin "gelişmekte olan" ülkelere daha doğrudan ilişkilerle yardım etmesi gerektiğini savunuyor. Ayrıca kuşaklar arası adaletsizlik, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, siyah ve yerli halkların maruz kaldığı adaletsizlikler de "iklim adaleti" kapsamında e-

le alınıyor. Yerli toplulukların, siyahı halkların "geçiş süreci"nin maliyetleri ve iklim felaketleri karşısında savunmasız bırakılması tarihsel suçların devamı olacaktır. Bu açıdan iklim hasarını atlatmak, ancak var olan diğer tüm eşitsizlikleri de düzeltmekle mümkün, çünkü iklim adaletsizliği hem tüm bu adaletsizliklerin sonucu hem de onları güçlendiren bir olgu. Bu yüzden bazı iklim adaleti hareketleri, iklim adaletinin "[küresel] Güney'in, yerli ve yerel toplulukların toprak ve kaynaklar üzerindeki egemenlikleri için ve sömürgecilik karşıtı verdikleri mücadelenin bir uzantısı olduğunu" savunuyor.

İklim adaleti tartışmalarındaki temel metinler

İklim krizine adalet temelinde yaklaşılmasını savunan hareketler, ilk defa 2000 yılında Hollanda'nın Lahey kentinde yapılan 6. Taraflar Konferansı'na (COP6) paralel düzenlenen İklim Adaleti Zirvesi ile sesini duyurmuştu. Daha sonra hemen hemen bütün COP'lar öncesinde ve sonrasında geniş kapsamlı eylemler düzenlendi. Ancak "iklim adaleti" birçok hareket tarafından savunulmasına karşın hepsinin aynı çizgide olduğu söylenemez. 2002 Bali İklim Adaleti İlkeleri (https://www.polemekoloji.org/iklim-krizi-ve-kuresel-iklim-adaleti-hareketi/#_ftn3), 2010 Cochabamba Halklar Anlaşması ve 2013 Durban İklim Adaleti Diyaloğu Deklarasyonu "iklim adaleti" tartışmalarındaki temel metinleri oluşturdu.

Bali İklim Adaleti ilkeleri, iklim değişikliğinin insan hakları ve çev-

resel adaletle olan bağlantısını ortaya koymak amacıyla, Kuzey ve Güney ülkelerinden yerel hareketler tarafından oluşturulan uluslararası bir koalisyonca hazırlandı. İlkel Bildirgesi'nin ilk maddesi iklim adaletinin, tüm toplulukların iklim değişikliğinin etkilerine ve çevresel bozulmanın diğer biçimlerine maruz kalmadan yaşama hakkına sahip olduğunu ifade eder. Bildirgede aynı zamanda iklim adaleti kapsamında yerli halkların temsil hakkına, şirketlerce desteklenen piyasa temelli çözümlerin reddedildiğine, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelere ekolojik borcuna ve bu borçla ilgili olarak tam bir sorumluluğa tabi olmaları gerektiğine, kayıp ve zararın yine bu ülkelerce karşılanmasına dikkat çekilir. Bildirgeye göre iklim adaleti, doğanın ticarileştirilmesine ya da metalaştırılmasına karşı çıkar. Ayrıca iklim adaleti, yerli halkların kendi kültürlerinin, yaşamlarının, kaynaklarının ve kaderlerinin hâkimi olması gerektiğini vurgular ve bu toplulukların özyönetim hakkını onaylar. 2002'de çizilen tüm bu ilkeler uzun mücadelelerin sonucu elde edilen politik düzeyi yansıtır.

İklim adaleti için verilen küresel mücadelede temel bir doküman olan Cochabamba Halklar Anlaşması ise, 2009'da Kopenhag'da toplanan COP15 zirvesinin, iklim krizinden en fazla etkilenen yoksul ülkeler ve yerli halklar lehine hiçbir karar almaması üzerine oluşturuldu. Kopenhag'da hukuki bağlayıcılığa sahip olmayan, azaltım hedefleri yetersiz, insan haklarına göndermede bulunmayan etkisiz bir mutabakat kabul edildi. COP15 zirvesi, polis kaynaklarına

göre 30 bin, çevreci gruplara göre ise yaklaşık 100 bin kişinin katıldığı ve polisle çatışmaların yaşandığı eylemlere sahne oldu. Konferansı takiben Bolivya Devlet Başkanı Eva Morales, 20-22 Nisan 2010'da Bolivya Cochabamba'da gerçekleşen "İklim Değişikliği ve Toprak Ananın Hakları Dünya Halkları Konferansı" için çağrıda bulundu. Cochabamba, Bolivya'da neoliberal politikalar doğrultusunda suyun ve enerjinin özelleştirilmesi sürecinde uluslararası sermayeye karşı mücadele ile adını duyurmuştu. Cochabamba'da 142 ülkeden 35 bini aşkın kişinin katılımıyla gerçekleşen Konferans sonunda bu anlaşma kabul edildi.

2000 yılından itibaren "iklim adaleti"nden bahseden akademik yayınların artış gösterdiğini ortaya koyan "Carbon Brief" sitesinde yer alan bir çalışmada, iklim adaleti hareketlerinin küresel Güney liderliğinde olmasına karşın "iklim adaleti" ile ilgili akademik çalışmaların Kuzey'in liderliğinde olduğu ortaya çıktı. *Web of Science*'da bulunan İngilizce yayınlarda "iklim adaleti" teriminden bahseden 968 araştırma makalesi, kitap bölümü ve diğer akademik belgenin sadece 148'inde küresel Güney kurumlarının katkılarına atıf yapılmış. Bu durum "iklim adaleti"nin nasıl içeriklendirildiğine dair önemli bir sorunu yansıtır.

Daha yakın zamanda Fridays for Future protestolarıyla popülerlik kazanan "iklim adaleti" sloganında, iklim değişikliği ve eylemin maliyet ve faydalarının nasıl paylaşılacağı kısmen konuşulurken daha çok "savunmasız ulusların iklim değişikliğine uyum sağlamalarına yardım edilmesi gerektiği fikri" öne çıkar. Dolayısıyla iklim adaleti tartışmasında, adaletsizliğin asıl failleri olan Güneyli hareketlerin, yerli toplulukların, çiftçilerin sesleri değil de Kuzeyli STK'ların, liderlerinki baskın hale gelir. Bu da hâlihazırda ezilenlerin seslerini duyurma, eşit olarak tartışmaya katılama eşitsizliğini/adaletsizliğini "iklim adaleti"ne taşır. Aktivist topluluklarda, iklim adaleti söylemi çoğaldıkça kavramın, "iklim değişikliği değil sistem değişikliği" sloganında yakalanan, ekonomik reform ve zenginliğin yeniden dağıtımına yönelik temel taleplerinden sıyrıldığına dair endişeler de oluşur.

Nihayetinde iklim borcu, iklim adaleti hareketinin temel bir talebi olarak giderek daha fazla öne çıkarken bunun yöntem ve biçimlerine dair kurumsal müzakerelerde devlet ve şirketleri ikna etmeye dayalı mücadele biçimi aşılamadığı ölçüde kendini somutlayamayan iddialı bir politik mücadele hattı olmayı sürdürüyor. Bu açıdan iklim borcunu düşünürken dünya ezilenlerinin enternasyo-

nal dayanışmasının pratik biçimlerini güçlendirmek, eylem biçimlerini çeşitlendirmek, dayanışma kanallarını güçlendirecek adımlar atacak yapılar oluşturmak talebin altını dolduracak sağlam bir temel oluşturabilir. Mevcut iklim adaleti hareketi kapitalist kurumların on yıllardır süren çözümsüzlüğü karşısında giderek daha antikapitalist bir hatta doğru ilerlerken kendiliğinden enternasyonal olan hareketi daha örgütlü kılacak stratejik ve programatik hedefler etrafında bir araya gelmeye de başlıyor. COP26'nın ertelenmesi ardından oluşan **Halkların İklim Taahhüdü Glasgow Anlaşması** adıyla tüm dünyadan örgütlerin bir araya geldiği platform bunun son örneklerinden biri olup daha önce denenmiş bir yoldan gitmeyi önermektedir. Dünyadaki devrimci hareketlerle ortaklık zeminine daha yakın olan bu yapıların etrafında buluştukları mücadele birikiminden süzülerek gelen asgari ilkeler, sorumluların borçlarını ödemesinin yolunun kitlesel bir ayaklanma ve her türlü mücadele araç ve biçiminin uyum içinde devreye sokularak kazanılabileceğini iddia ediyorlar. İçinde olalım ya da olmayalım bu mücadelenin başarısı nasıl bir dünyada yaşayacağımızı belirleyecek, bu tarihsel akışta yer almak için adaletsizliğin karşısına dikilerek başlamak yeterli.

33.sayı ÇIKTI

[@hukukdefterleri](https://www.facebook.com/Hukuk-Defterleri)
www.hukukdefterleri.com

IPCC 6. Raporunda ilk perde: Paris İklim Anlaşması için 'kırmızı alarm'

2015'te imzalanıp 2016'da yürürlüğe giren Paris İklim Anlaşması'nın üzerinden 5 yıl geçmişken imzacı devletlerin azaltım taahhütleri dünyayı yüzyılın sonuna kadar 3 derecenin üzerinde bir ısınmaya doğru götürüyor. Taahhütlerin tam anlamıyla yerine gelmediği ya da geciktiği de düşünülürse bu ısınmanın daha da yüksek olması, yani gezegenin çok büyük bir bölümünün insanlar için artık yaşanılmaz hale gelmesi muhtemel.

Cemil Aksu

Birleşmiş Milletler bünyesindeki Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) tarafından hazırlanan 6. Değerlendirme Raporu'nun dört bölümünden "İklim Değişikliği 2021: Fiziksel Bilim Temeli" başlıklı ilki Ağustos ayında yayımlandığında BM Genel Sekreteri'nin konuşmasına atıfla pek çok mecrada "kırmızı alarm" olarak ele alındı. 195 hükümet tarafından onaylanan çalışma, IPCC tarafından 2014'te yayınlanan 5. Değerlendirme Raporu (AR5) ve iklim hareketi açısından önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen 2018'deki 1,5 °C Özel Raporu'ndan (SR1.5) bu yana en önemli güncelleme oldu. İklim bilimindeki en güncel veri ve analizleri bir araya getiren raporda 14 bini aşkın bilimsel makaleye atıfta bulunuluyor.

IPCC, 1988'de hükümetlerin temsilcilerinin ve iklim değişikliği üzerine çalışan bilim insanlarının Birleşmiş Milletler çatısı altında bir araya gelerek kurdukları bağımsız (!) bir kuruluş. Bu uluslararası kuruluş iklim değişikliğinin yansımalarını belirli konular özelinde politika yapımcıları yönlendirecek şekilde bilgiler derliyor ve raporlar üretiyor. İklim krizinin gidişatını bilimsel açıdan ortaya koysa da kurumun her açıklaması gelecekle ilgili kehanetlerde bulunan bir felaket tellalı etkisi yapıyor. IPCC'nin ilk raporu 1990'da, ikincisi 1995'te, üçüncüsü 2001'de, dördüncüsü 2007'de çıktı. Ve her bir rapor bir öncekinin bulguları üzerine inşa edilen yeni verileri içerirken politik yetersizliklerin, iklim suçu teşkil eden politik tercihlerin de bir anlamda teşhirini sunuyor. IPCC ara raporlar da yayınlıyor.

2018'deki 1,5 Derece Özel Raporu'nun yanı sıra son birkaç yılda okyanuslarla, çölleşmeyle, toprak kullanımıyla ilgili ara raporlar da yayınladı.

Gelecek yıl tamamı yayımlanacak 6. Raporun ilk bölümü 4 bin sayfadan oluşuyor. Bununla beraber IPCC, tüzüğünde yazdığı üzere raporlarında politika önermiyor, raporlarını politika yapımcılar için uygun bir sadeliğe getirerek onlara ne yapılırsa ne olacağının iklim bilimi açısından sonuçlarını gösteriyor. Raporun bu kadar detaylı olmasından dolayı, politikacılar ve diğer ilgililer için "Politika Yapıcılar İçin Özet" başlığıyla 40 sayfadan oluşan bütün bilimsel verilerin anlaşılır bir şekilde derlendiği bir özet sunuluyor. Birçok basın kuruluşunda okuduğumuz haber metinleri, bilim insanlarının iklim krizine dair son verileri yorumlamaları bu bölüme dayanıyor.

Raporda "İklimin Mevcut Durumu" başlıklı birinci bölüm, "Atmosfer, okyanus ve karalar üzerindeki insan etkisiyle olan ısınma kesindir" cümlesiyle başlıyor. Rapor, küresel yıllık ortalama yüzey sıcaklığı sanayi devrimi öncesine göre 1,26 derece arttığını belirtiyor. Küresel iklim değişikliğinin nedeni olan atmosferdeki sera gazlarının oranları 2019 verilerine göre karbondioksitte 410, metanda 1866, nitroz oksitte 302 ppm'e [milyonda parçacık sayısı] ulaşmış durumda. Atmosferdeki sera gazları doğrudan ilişkili olan sıcaklık ortalamalarına bakıldığında bugünkü sıcaklığın, son 100 bin yıl içerisindeki en sıcak dönem olan 6500 yıl önceki (yani MÖ 4500-5000 civarındaki) ısınma dönemini fazlasıyla aştığı ve bu kadar sıcak bir dönemin en son 125 bin yıl

önce (yani son buzul çağından önceki sıcak dönemde) görüldüğü ifade ediliyor. 2019'da atmosferdeki CO₂ konsantrasyonu, 2 milyon yıl içinde herhangi bir zamandan daha yüksek şekilde gerçekleşti. Önemli sera gazları olan metan ve azot oksit gazlarının konsantrasyonları da yine 800 bin yıllık zaman dilimindeki herhangi bir zamanından daha yüksek şekilde gerçekleşti.

Raporda dikkat çeken diğer bir nokta ise küresel ısınmanın kuzey kutup bölgesindeki deniz buzulu başta olmak üzere dünyadaki kalıcı buzulların erimesi üzerindeki etkisine dair. Kuzey kutbu için erime 1979'dakine oranla 2019'da % 40 artmış durumda. Aynı şekilde Grönland'daki erimenin özellikle son 20 yılda belirgin hale geldiği belirtilmiş. Okyanusların üst kısmı, yani ilk 700 metrelik kısmı da, 1970'ten bu yana önemli ölçüde ısınmış durumda. Grönland'daki buzulların erimesi ve okyanus ısınması, dünya iklim sistemi için belirleyici nitelikteki okyanus akıntısı Atlantik Meridyonel Devrilme Dolaşımının (AMOC) kesintiye uğramasına neden olabilecek bir taşıma noktasına doğru ilerliyor. Kuzey yarım kürede kuzeye doğru küresel atmosfer-okyanus ısı taşınmasının % 25'ini gerçekleştiren AMOC'un zayıflaması deniz seviyelerine yükselme ve sıcaklık dalgaları gibi sonuçlara şimdiden yol açmaya başladı.

Ayrıca Rapor'da "küresel deniz seviyelerinin 1901-2018 arasında ortalama 20 cm" yükseldiği tespit ediliyor ve son 50 yılda yükselme hızının arttığına vurgu yapılıyor. Seviye artış hızı 1971'e kadar yılda 1,3 mm iken 1971-2006 arasında 1,9 mm'ye çıkıyor. 2006'dan itibaren ise sıçrama yaparak yılda 3,7 mm'ye çıkıyor. Küresel ısınmanın bu yüzyıl içinde belirli sıcaklık eşiklerini aşacağı kesinleşmesiyle birlikte okyanusların yükselmesinin geri dönüşsüz olduğu açıkça belirtiliyor. Bu durum düşük rakımlı bölgelerde daha sık ve ağır kıyı selleri ve kıyı erozyonunun yaşanacağını habercisi. Daha önce 100 yılda bir gerçekleşen ekstrem deniz seviyesi olayları bu yüzyılın sonuna doğru her yıl gerçekleşebilir. Okyanuslarda ısınmayla birlikte da-

ha sık deniz kaynaklı sıcak dalgalarının gözlenirken aşırı karbon yükü ile asitlenme sonucu okyanusların karbon yutağı olma özelliği azalıyor. Dahası azalan oksijen seviyeleri nedeniyle doğrudan okyanus ekosistemleri ve geçimleri bunlara bağlı olan insanlar etkileniyor. Bu, okyanus ve nehir deltalarında yaşayan yaklaşık 1 milyar insanın yakın gelecekte geçimlerinden ve yurtlarından olacağı anlamına geliyor.

Akdeniz'e kıyısı olan bölgeler için hidrolik, tarımsal ve ekolojik kuraklığın artabileceğini belirten rapor, küresel ısıtmada 2 °C ve üzerindeki yükselişin toprakların çoraklaşmasını ve yangına neden olacak hava koşullarını getireceğini belirtiyor. Yine böyle bir durumda, deniz suyunda ısınma, ekstrem sıcaklıklar, kuraklıklarda artış ve çoraklık, nemlilik artışı, yangın havalının artması, ekstrem deniz seviyeleri, kar örtüsünde azalış ve rüzgâr hızında azalma olarak sıralanan iklimdeki sürükleyici değişikliklerinin yüzyıl ortasında farklı kombinasyonlarla gözleneceği tahmin ediliyor.

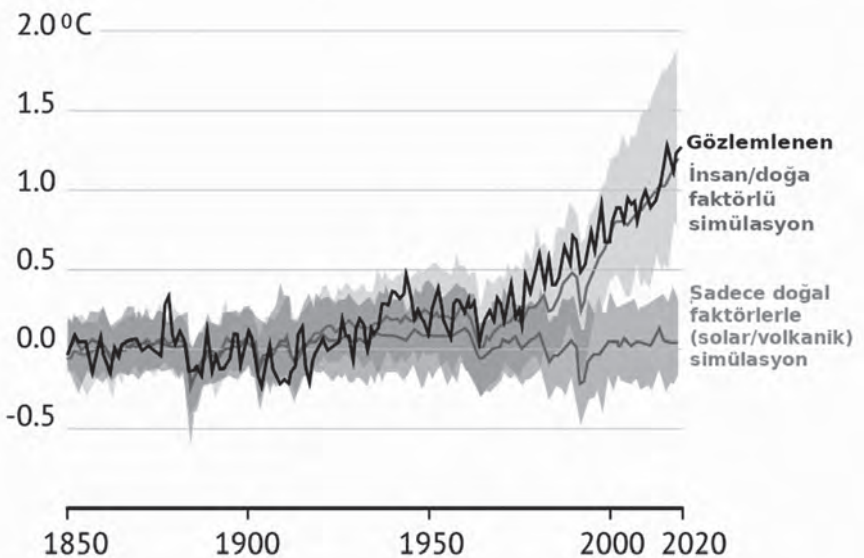
Bilim insanları, yakın vadede CO₂ dışındaki sera gazlarıyla da mücadele edilmesi gerekliliğini net şekilde ortaya koyuyor. Sera gazı etkisi yüksek olan metan gazının emisyonları, bu kapsamda özellikle endişe veriyor. Sibirya'daki donmuş toprakların çözülmesiyle açığa çıkan metan henüz net bir şekilde ölçülemiyor.

Yine bir fosil yakıt olmasına rağmen kömür ve petrolden yenilenebilir kaynaklara geçerken bir geçiş yakıtı olduğu safsatası ortaya atılan fosil gazının çıkarılması, boru hatlarında taşınması ve kullanımı sırasında kaçakların daha önce hesaplanandan çok daha yüksek olduğu başka çalışmalarda ifade ediliyor.

Raporda, iklim değişikliğinin Kuzey Amerika, Avrupa, Avustralya, Latin Amerika'nın büyük bölümü, Afrika kıtasının güneyinin batı ve doğu kıyıları, Sibirya ve Asya'nın tamamında sıcak hava dalgalarını içeren aşırı sıcakların yaşanmasına neden olduğu gösteriliyor. Bu bölgelerde yağıştaki sıkışmanın yanı sıra yağış miktarında da önemli artışlar olacağı tahmin ediliyor.

Tüm bu sonuçlar ve olası senaryoları ortaya koyan raporun ardından BM genel sekreteri "bu bir kırmızı alarm, artık harekete geçin, uyanın" demişti. Raporun yazarlarından Zeke Hausfather ise "beklediğimiz her gün, her dakika bunu önleme konusundaki şansımızın, kabiliyetimiz azalıyor" diye belirtmişti. İklim bilimindeki onca gelişmeyle sağlanan iklim krizi üzerindeki konsensüse ve 30 yılı aşkın kurumsal iklim müzakerelerine rağmen geleneksel nokta çoğunlukla karamsarlık ve aciliyet hisleriyle politik iktidarı elinde bulunduranları ikna etmeye yönelik sıkışan çağrılar.

Küresel yüzey sıcaklıklarında insan/doğal ve sadece doğal faktörlere göre modellenen ve gözlemlenen (yıllık ortalama) değişim (1850-2020) Kaynak: IPCC İklim Değişikliği 2021: Fiziksel Bilim Temeli raporu (Türkçeleştirme yazara ait)

Raporun üzerinden fazla bir süre geçmemişken Greenpeace örgütünün basın birimine sızdırılan belgelere göre pek çok devlet yetkilisi, raporun son haline getirilmesi prosedürlerinden olan düzenleme başvurularında bilimsel verilerin yorumlanmasını manipüle etmek için resmi başvurularda bulunmuş. Toplamda 32 binin üzerinde düzenleme başvurusu yapılan rapor için lobi faaliyetine girişen ülkeler arasında, fosil yakıtlardan hızla çıkılması gerektiğinin daha önemsiz gösterilmesini isteyen Suudi Arabistan, Japonya ve Avustralya; “net sıfır” safatasını meşrulaştıran karbon yakalama ve depolama teknolojilerinin öne çıkarılmasını isteyen Norveç gibi OPEC üyesi ülkeler ve Çin; azaltım için et tüketiminin azaltılmasını salık veren kısımların çıkarılmasını isteyen önemli sığır eti ve hayvan yemi ürünleri üreticisi Brezilya ve Arjantin; zengin ülkelerden sağlanan kaynakla oluşturulması savunulan fonla ilgili kısımlarda değişiklik isteyen İsviçre (2009’da Kopenhag’daki Ta-

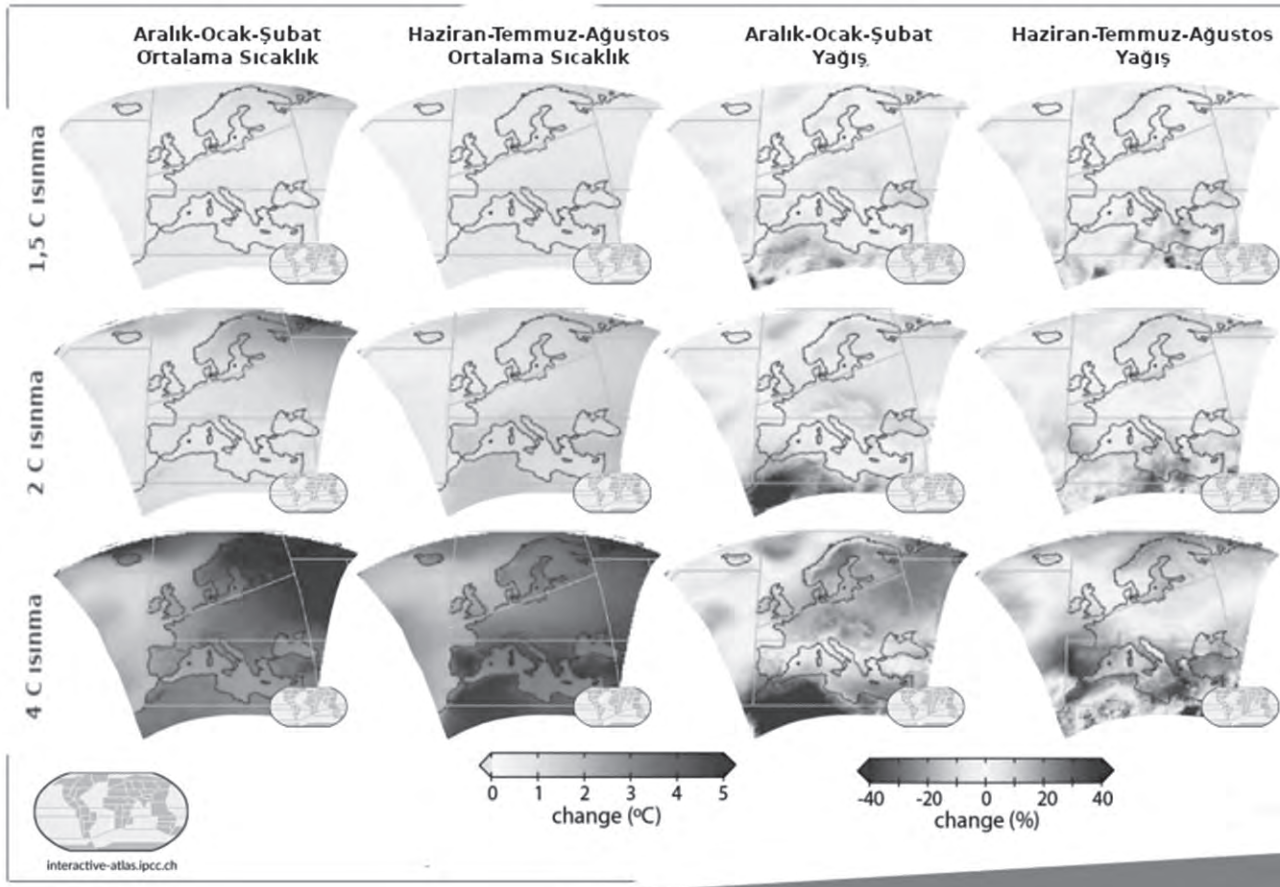
raflar Konferansı’nda, gelişmiş ülkelerin 2020’ye kadar gelişmekte olan ülkelere yılda 100 milyar dolar sağlaması konusunda anlaşmaya varıldı ancak bu hedef hiçbir zaman tutturulmadı); nükleer enerjiye önyargılı yaklaşıldığını iddia eden ve bir azaltım teknolojisi olarak görülmesini savunan Hindistan, Çek Cumhuriyeti, Polonya ve Slovakya bulunuyor.

Raporun “tarafsızlığı” konusunda şüphe duymadığını belirten derleyicilerden iklim bilimci Profesör Corinne le Quére ortaya çıkan belgelerle ilgili “tüm yorumların, nereden geldiklerine bakılmaksızın yalnızca bilimsel kanıtlara göre değerlendirildiğini” söylemiş olsa da bundan önceki raporlardaki uyarı tonunun düşük olması benzer müdahalelerin geçmişte etkili olmuş olabileceği şüphesini uyandırıyor.

Covid-19 pandemisi nedeniyle küresel ekonomik faaliyetlerde ve insan hareketliliğindeki kısa süreli yavaşlamadan sonra bütün ülkelerde hemen hemen bütün sektörlerin

hızla telafiye yöneldikleri de akılda bulundurulursa bu veriler, IPCC tarafından açıklanan 1,5 derece eşiğinin altında kalınmasının artık mümkün olmadığını, önümüzdeki 20 yılda 1,5 °C’lik ısınma eşiğinin geçileceğini gösteriyor. Hatta fosil yakıt kullanımı ve diğer ekolojik yıkıma neden olan sanayi faaliyetleri daha epey bir süre tam gaz süreceğine göre, 2050’ye kadar ısınmanın 2 derece altında tutulması hedefi de gidecek bir hayal olacak gibi görünüyor. 2015’te imzalanıp 2016’da yürürlüğe giren Paris İklim Anlaşması’nın üzerinden 5 yıl geçmişken imzacı devletlerin azaltım taahhütleri dünyayı yüzyılın sonuna kadar 3 derecenin üzerinde bir ısınmaya doğru götürüyor. Taahhütlerin tam anlamıyla yerine gelmediği ya da geciktiği de düşünülürse bu ısınmanın daha da yüksek olması, yani gezegenin çok büyük bir bölümünün insanlar için artık yaşanılmaz hale gelmesi muhtemel. Kırmızı alarm aynı zamanda bu yetersizliğiyle Paris İklim Anlaşması için de çalışıyor.

Mevsimsel ortalama sıcaklık ve yağışta 1995-2014 ortalama değerlerine göre 1,5 °C, 2 °C ve 4 °C küresel ısınmaya göre hesaplanan değişim. SSP5-8,5 senaryosu kullanılarak EURO CORDEX (40 model) temel alındı. Kaynak: IPCC İklim Değişikliği 2021: Fiziksel Bilim Temeli raporu (Türkçeleştirme yazarı ait)

'Batıcı' mıyız?

Modernite ile birlikte ortaya çıkmış değerleri ve normları, bilimsel düşünce ve yöntemi, aydınlanma hareketinin katkılarını, demokratik devrimlerin kazanımlarını ve giderek sosyalizmi, ilk kez Batı'da/Avrupa'da ortaya çıkmış bütün bu evrensel insanlık atılımlarını savunma ve sahip çıkma anlamında "Batıcıyız". Yine ilk kez Batı'da/Avrupa'da yeşermiş kapitalizme, sömürgeciliğe ve emperyalizme ise karşıyız. Bu anlamda Batı modeline karşı mücadele ediyoruz. Bu ayrıştırmayı, giderek daha da derinleştirerek yapmalıyız.

Dünyanın bütün toplumlarının tarihi halk ayaklanmaları ile doludur ve bu, modernitenin en temel dinamiğidir. Dolayısıyla her toplumun şu veya bu oranda ve kendi rengini taşıyan bir modernite birikimi vardır. (Çizim: Semih Poroy)

Modernitenin kökleri dünyanın tüm toplumlarında, her coğrafyada bulunur. Çünkü nasıl haraçlı sistem evrenselse, bu sistemin egemen sınıfı olan aristokratlara karşı halk isyanları da evrenselidir. Dünyanın bütün toplumlarının tarihi halk ayaklanmaları ile doludur (hatta birçok devlet başarılı halk isyanlarıyla kurulmuştur) ve bu, modernitenin en temel dinamiğidir. Dolayısıyla her toplumun şu veya bu oranda ve kendi rengini taşıyan bir modernite birikimi vardır. Bu anlamda modernite, yani sınıflılığa (haraçlılığa) karşı mücadele, evrenselidir. Modernitenin doğusu, batısı, kuzeyi, güneyi yoktur; her yerdedir. İnsanlığın ortak birikimidir.

Modernite "Avrupa icadı", ama "Avrupa'ya özgü" değil

Modernitenin ve ardındaki birikimin evrensel niteliğini kavramak, onun "Batı'ya/Avrupa'ya özgü", "kapitalizme özgü" olmadığını anlamak açısından son derece önemli. Gerek aristokrat döneme öykünen gericiler gerekse emperyalistler, biri "onların icadı, bize ters", diğeri de "bize özgü üstünlük" diyerek, moderniteyi sınırlamak ve "Batı'ya özgü" ilan etmek noktasında hemfikirdirler. Bu da safları belirginleştiren, hem tarihsel hem de oldukça güncel bir olgu.

Modernite savunuculuğunun Batıcılıkla damgalanmasının nedeni, bu sürecin hem sosyo-ekonomik hem de kültürel düzlemde ciddi olarak ilk kez 15.-16. yüzyıllarda Avrupa'da oluşması. Dolayısıyla ön alma anlamında "Avrupa icadı" sayılabilir. Ama bu, dünyanın başka coğrafyalarında benzer ilişkilerin yeşermediği anlamına gelmez. Tarihçiler, 15. yüzyılın ilk yarısında Çin'de, 13. yüzyıl Anadolu'sunda

Ender Helvacıoğlu

ve yine 15. yüzyılda Mağrip coğrafyasında, haraçlı sistemlerin krize girmesi sonucu aristokrat düzene karşı hareketlerin yoğunlaştığını, ön-kapitalist ilişkilerin, kentli-burjuva sınıfının ve bu ilişkilere özgü düşüncelerin yeşerdiğini saptıyorlar. 13.-16. yüzyıllar arası, dünyanın gelişmiş bölgelerinde (kuzeyi ve güneyiyle, Akdeniz havzası, İslam coğrafyası ve Çin) dünya çapında ticaretin geliştiği, aristokratlar ve köylüler (serf) dışında iktidarda yer talep eden zanaatkar ve tüccar sınıfların oluştuğu, halk isyanlarının yoğunlaştığı ve kadim haraçlı imparatorlukların krize girdiği bir tarihsel dönem. Yani modernitenin sinyalleri bütün bu coğrafyalarda veriliyor.

Belli ki haraçlı ilişkilerin sonunun başlangıcı yaklaşmıştı ve baraj bir yerden yıkılacaktı. Haraçlılık zinciri en zayıf halkasından kırıldı: Avrupa'dan. Çin'de ve İslam coğrafyasında merkezi feodal imparatorluklar güçlüydü, güçlü olmanın ötesinde hâlâ toplumları geliştirme ve en azından gençlik aşlarıyla haraçlı sistemin devamını sağlama noktasında potansiyellerini tüketmemişti ve serpilene yeni üretim ilişkilerini boğabilirdi. Avrupa'da ise haraçlı sistem zayıftı; zaten Avrupa dünya haraçlı sisteminin çevresi, geride kalmış bölgesi, zayıf halkası durumundaydı (Öyle ki, ortaçağ Batı'sında hem entelektüeller hem de siyasetçiler "Doğucu"ydular). Modernite, kendisine Avrupa'da bir kanal bulabilirdi, yol açabilirdi. Avrupa'nın mevcut "geriliği", gelecekteki "ileriliğinin" kaynağı oldu. Zaten uygarlık tarihi boyunca hep böyle olmuştur.

Kısacası modernite "Avrupa icadı"dır, ama "Avrupa'ya özgü" değildir. Bu "icat" başka bir coğrafyada da yapılabilirdi, ama tarihsel koşullar Avrupa'da (Batı'da) oluşmasına yol açtı. Dolayısıyla

la modernite savunucuları olarak hepimiz bu anlamda “Batıcı” olduk; “Çinci”, “Anadolucu” veya “Mağripçi” de olabilirdik. Kaldı ki süreç daha bitmiş değil, hatta çok başlarda; bakalım gelecekte neci olacağız! Umarım “Dünyalı” oluruz.

Evrensellikler ve sınırlılıklar

Uygarlık tarihi boyunca, sınıflılığa dayalı her uygarlık modelinin bir evrensel yönü, yani insanlığa sunduğu katkıları olduğu gibi sınırlılıkları (+yerellikleri) da bulunur. Sınıflı sistemler olmalarından kaynaklanır bu durum. Dolayısıyla her uygarlık modeli analiz edilmeli ve evrensel yönleri ile sınırlılıkları birbirinden ayrıştırılmalıdır. Modernite -yukarıda da açıkladığımız gibi- evrenseldir; ama burjuva modernitesi (kapitalizm de diyebiliriz) -adı üzerinde- sınırlı.

Bu ayrıştırmayı (çözümlemeyi) hangi ölçütlere göre yapacağız? Her kesimin kendi meşrebine göre ölçütleri bulunur. Tarihin sınıf mücadeleleri tarihi olduğunu savunan tarihsel materyalistler (Marksistler) için ölçüt “toplumsal sınıflar ve karşıt çıkarlarıdır”. Başkaları dinsel, kültürel, etnik (hatta ırkçı) ölçütler kullanabilirler; biz onlardan değiliz. Dolayısıyla 500 yıllık modernite sürecini sınıfsal ölçütlere vuracağız.

Neye sahip çıkıp neye sahip çıkmayacağımızı ona göre belirleyeceğiz. Bu kolay bir iş değildir ama sürecin egemen sınıfları ve onların tavırları işimizi bir nebze de olsa kolaylaştırabilir.

Modernitenin Avrupa’daki serüveninde iki bileşen var. Birincisi aristokrat sınıflara ve onların ideolojilerine karşı mücadele ve giderek tasfiye etme bileşeni. Buna devrimci bileşen de diyebiliriz. Büyük bilimsel devrimler, bilimsel düşünce ve yöntemin sistemleştirilmesi, Aydınlanma hareketi, demokratik devrimler, endüstri devrimleri, bilimsel-teknolojik gelişmeler bu bileşenin

unsurlarıdır. İkinci bileşen ise, aristokrasinin tasfiyesinden sonra iktidarı ele alan burjuva sınıfının kendi sistemini oluşturma ve oturtma girişimleri ve bu girişimin ihtiyaçlarına yanıt veren düşünsel ürünleri. Bunlardan birincisi evrenseldir, ikincisi ise Avrupa burjuvazisine özgüdür, burjuvazinin ihtiyaçlarından kaynaklanır, sınırlıdır. Birincisi, dünyanın neresinde olursa olsun haraçlılığa karşı mücadele eden odakların ve halkların esin kaynağı olmuştur; ikincisi ise tam tersine Avrupa içinde derin bir emek sömürsü, dünya çapında yıkım yaratan savaşlar, Avrupa dışında ise yerli soykırımı, sömürgecilik ve giderek emperyalist sömürü olarak kendini göstermiştir. Bunları Avrupa modernitesinin devrimci ve karşı-devrimci yönleri olarak da tanımlayabiliriz.

Bu iki yönü birbirinden ayrıştırmak bazen zorlaşabilir. İnsan haklarının, demokrasinin, laikliğin, bilimsel düşüncenin bayraktarlığını yapmış çoğu aydınlanma düşünürü-

nün, iş Avrupa dışındaki toplumlara geldiğinde neredeyse birer ırkçıya dönüştüklerini de biliyoruz. Ama bu ayrıştırmayı (iç içe geçmesine karşın evrensellik-sınırlılık ayrıştırmasını) yapmak zorundayız. Modernite savunuculuğu ile anti-kapitalizmin (ve anti-emperyalizmin) sentezini oluşturmak durumundayız. Avrupa’ya, Batı’ya paye vermek için değil, kendi mücadelemizde bize ışık tutacak esin kaynaklarını bulmak için...

Bu ayrıştırmayı ve giderek yeni bir sentezi Bilimsel Sosyalizm (Marksist kuram) başlatmıştır. Bu akım Avrupa modernitesi içindeki -ilk ikisini ayrıştıran ve eleştirerek aşan- üçüncü bileşen olarak ortaya çıkmıştır. Moderniteye el koyan burjuvaziye karşı, modernitenin evrensel yönüne sahip çıkarak onu evrensellik yönünde daha da geliştirmeyi ve dünyalaştırmayı hedeflemiştir. Yani modernitenin burjuva (kapitalist) yolundan başka bir yol oluşturma hedefi (sosyalist modernite, emekçi modernitesi de denebilir). Bu hedef için mücadele-

lenin henüz başlarındadır insanlık.

Modernitenin Avrupa’daki serüveninde iki bileşen var. Birincisi aristokrat sınıflara karşı mücadele ve giderek tasfiye etme bileşeni. İkincisi ise, burjuva sınıfının kendi sistemini oluşturma girişimleri. Birincisi evrenseldir, ikincisi ise Avrupa burjuvazisine özgüdür, burjuvazinin ihtiyaçlarından kaynaklanır.

Batıcılık ve evrensellik

Bütün bu yazdıklarımızdan sonra tekrar sorabiliriz: Batıcı mıyız? Me-seleyi Batıcılık-Doğuculuk gibi kavramlarla kabalaştırmak doğru değil; ama bu yerleşmiş bir tanımlama olduğu için basitleştirmeleri göze alarak yanıt verelim: Modernite ile birlikte ortaya çıkmış değerleri ve normları, bilimsel düşünce ve yöntemi, aydınlanma hareketinin katkılarını, demokratik devrimlerin kazanımlarını ve giderek sosyalizmi, ilk kez Batı'da/Avrupa'da ortaya çıkmış bütün bu evrensel insanlık atılımlarını savunma ve sahip çıkma anlamında "Batıcıyız". Bunlardan esinleniyoruz. Yine ilk kez Batı'da/Avrupa'da yeşermiş kapitalizme, sömürgeciliğe ve emperyalizme ise karşıyız. Bu anlamda Batı modeline karşıyız ve mücadele ediyoruz. Bu ayrıştırmayı, giderek daha da derinleştirerek yapıyoruz.

Bu ayrıştırma sadece kuramsal düzlemde yapılmıyor. 20. yüzyıl-da emperyalizme karşı mücadele eden ve kapitalizmi aşmaya çalışan bütün toplumsal pratikler de bu ayrıştırmayı yaparak yol aldılar. Asyalı, Afrikalı, Latin Amerikalı halklar emperyalizme ve kapitalist sömürüye ve kendi aristokrat sınıflarına karşı mücadele ederken modernite değerlerini ve sosyalizmi bayrak edindiler; elbette kendi renklerini ve birikimlerini de katarak. Yani bu ay-

rıştırmanın ve giderek sentezin ciddi bir pratik birikimi de mevcut.

Türkiye Cumhuriyeti'nin sentezi

Türkiye, Rusya ve Çin ile birlikte, bu sentez pratiğini derinlemesine yaşamış (hâlâ yaşamaya devam eden) önde gelen ülkelerden biri. Bu anlamda esaslı bir "modernite laboratuvarı". Bu yazıda yüz yıllık bir muhasebe yapmayacağız; esas olarak başlangıçla ilgililiyiz. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda iki temel olgu yatar: Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet devrimleri. Bu ikisi birbirinden ayrılmaz ve sözünü ettiğimiz sentezin dünyadaki başarılı uygulamalarından biridir.

Türkiye, Batı emperyalizminin işgal ve parçalama girişimlerine karşı başarılı bir Kurtuluş Savaşı vererek kuruldu. Türkiye vatani, Osmanlı'nın çözülüşünden sonra, emperyalist Batı'dan kurtarılan bir toprak parçası olarak oluştu. Sadece Avrupa emperyalizmine karşı mücadelenin eseri değildi, Batı'nın yükselen yıldızı Amerikan mandasını da reddetti. Bu yönüyle hiç de "Batıcı" değildi; emperyalist Batı'nın karşıtıydı.

Peki, "Doğucu" muydu? Bilindiği gibi o dönemde Doğuculuk, İslamcılık ve Osmanlıcılık anlamına gelmekteydi. Doğucu olmadığı, kurtuluştan sonra oluşan devletin cumhuriyet devrimlerini gündeme

sokmasıyla ortaya çıktı. Kemalist iktidar saltanatı ve hilafeti tasfiye etti, laik bir cumhuriyet kurdu. Genç Cumhuriyet'in esin kaynağı, ilk kez Avrupa'da (Batı'da) yeşermiş olan modernitenin değerleri ve normlarıydı. İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimlerinin dünyaya armağan ettiği evrensel ilkeler benimsendi.

Kısacası, Türkiye Cumhuriyeti, İngiliz ve Fransız emperyalistlerine karşı mücadeleyle ve Amerikan mandasını reddederek, ama Avrupa ve Amerika'daki modernite atılımlarının değerlerini benimseyerek kuruldu. Anti-emperyalistti ve modernistti. Batı emperyalizmine karşı mücadeleyle ve Batı'da oluşmuş modernitenin değerlerini ve ilkelerini benimseyerek kuruldu.

Genç Türkiye Cumhuriyeti ve Kemalist iktidar, Sovyet devriminden ve kendisinden daha sonra oluşacak olan Çin devriminden farklı bir yol izledi. Onlardan farklı olarak kapitalist yolu benimsedi. Bu tercih sonraki süreci belirlemiştir. Ama başlangıç olarak Sovyet, Türkiye ve Çin devrimlerinin ortak noktaları vardır:

- Batı emperyalizmine karşı mücadeleyle oluşmaları.

- Kendi ortaçağlarını reddeden ve tasfiye etmeye çalışan modernite devrimleri olmaları. Sovyet devrimi çarlığı, Türkiye devrimi Osmanlı saltanatını ve hilafeti, Çin devrimi de imparatorluğu yıkarak ve tasfiye ederek oluşmuşlardır.

- Bu üç büyük devrimin de esin kaynakları ilk kez Avrupa'da ortaya çıkmış ve gelişmiş modernite atılımının insanlığa armağan ettiği evrensel değerler ve normlardır: Eşitlik, özgürlük ve kardeşlik.

- Her üç devrim de "Doğucu" (İslamcı, Osmanlıcı, Çaracı, Konfüçyüsçü vb.) değildir. Tam tersine bunlarla mücadele içinde oluşmuşlardır.

Siyasal İslam Batıcı mı Doğucu mu?

Peki, Siyasal İslam'ın pozisyonu nedir? Batıcı mıdır Doğucu mu?

Siyasal İslam (özellikle Türkiye'de) tam ters pozisyonda duruyor. Siyasal İslam, emperyalizmle ve küresel tekellerle işbirliği ve ülkede dizginsiz bir kapitalizmi uygulama anlamında sonuna kadar

Türkiye Cumhuriyeti, Batı emperyalizmine karşı mücadeleyle ve Batı'da oluşmuş modernitenin değerlerini ve ilkelerini benimseyerek kuruldu. Genç Cumhuriyet, anti-emperyalistti ve modernistti. (Tablo: Zeki Faik İzer, *İnkılap Yolunda*)

“Batıcı”dır. Modernite değerlerine ve kurumlarına karşı çıkmak, tarikatçılığa ve cemaatleşmeye yol verme, yurttaşlık hukuku yerine kulluğu ve ümmetçiliği savunma, şer’i hükümleri tekrardan hayata geçirmeyi hedefleme anlamında ise katıksız bir “Doğucu” (daha doğrusu İslamcı ve Osmanlıcı). Bu da Siyasal İslam’ın sentezidir ve Genç Cumhuriyet’in sentezinin tam tersidir.

Yakın tarihe baktığımızda görürüz ki, Cumhuriyet iktidarları kapitalizm yoluna girdikçe ve emperyalizmle uzlaştıkça, Genç Cumhuriyet sentezinden de uzaklaşmış, Siyasal İslam’ın sentezine yaklaşmıştır. Bu olgu da Türkiye gibi ülkelerdeki modernite sürecinin Avrupa modernite süreci ile çakışmadığının kanıtıdır. Bizim gibi ülkelerde hiçbir zaman moderniteye önderlik edecek devrimci bir burjuvazi oluşmamıştır. Dahası, oluşması bizzat Batı burjuvazisi tarafından engellenmiştir. Avrupa yolu, bu kata son anda eklenmiş ABD ve Japonya gibi ülkeler hariç, dünyanın geri kalan ülkeleri için kapalıdır. Türkiye gibi ülkeler modernite sürecinde derinleşmek istiyorlarsa başka bir yol bulmak zorundadırlar. Türkiye’nin 150 yıllık modernite süreci bunu defalarca kanıtlamıştır.

Bu anlamda “Doğuculuk” diye bir akım kalmamıştır artık. Doğuculuk, emperyalist Batıcılığın bir kılıfı (hatta aracı) olmuştur. Süreçlere kültürcü yaklaşımla değil, sınıf ilişkileri ışığında yaklaştığımızda bu olguyu net olarak tespit edebiliyoruz.

Peki, Batıcılık kaldı mı?

Günümüzün küresel dünyasında, özellikle sosyalizm dalgasının geri çekilmesiyle birlikte, klasik anlamda bir Doğu-Batı çelişmesi kalmadı. Avrasya-Atlantik çelişmesinin bir tür Doğu-Batı çelişmesi olduğu iddia edilebilir belki, ama bu, emperyalizm ve ezilen halklar veya kapitalist blok - sosyalist blok gibi karşıt sistemler arası bir çelişki olarak değil, kapitalist sistem içi bir çelişki olarak sahne alıyor. Batı modernitesi modelinin küreselleşmesiyle (özellikle Çin’in bu yola meylenmesi, hatta yer yer önderliği almasıyla) birlikte “Batıcılık”, “Avrupa/Batı-merkezcilik” gibi ideolojiler de eski

etkisini yitirdi. Bütün dünyanın “Batıcı” olmasıyla ortada Batıcılık diye bir ideoloji de kalmadı.

Artık ne Batıcılık vardır ne de Doğuculuk; kapitalist sistem ve karşıtları vardır. Karşıtlar da çok çeşitlidir ve dünya çapındadır. Aslında taşlar yerine oturuyor ve burjuva modernitesi ile emekçi modernitesi arasındaki temel çelişki hem dünya çapında hem de tek tek ülkeler bazında öne çıkıyor.

Modernitenin geleceği

Yeni bir modernite atılımı ister istemez dünya kapitalist sistemine karşı oluşacak. Kapitalizmi aşmak esas hedef olacak. Böyle bir akımın ilk kıvılcımları belli bölgelerde görülebilir, yine bazı coğrafyalar ve toplumlar ön alabilir; ama perspektifi -küresel bir sistemi yıkma hedefi dolayısıyla- dünya çapında olacak. İlk modernite atılımından (Batı modernitesi) birinci farkı bu noktada. İkincisi, kapitalist sömürü sistemini tasfiye etmeyi hedefleyecek. Bu mücadele sonucunda yeni bir sömürücü sistem gelişebilir mi, ilk modernite atılımında olduğu gibi (burjuvazi el koymuştu) yeni bir sömürücü sınıf bu moderniteye de el koyabilir mi, onu tam olarak bilemeyiz.

Tarih bizim arzu ettiğimiz biçimde gelişmeyebilir. Yeni bir modernite atılımı yaşanmayabilir, gelişimi engellenebilir ve küresel bir faşizm egemen olabilir. Veya sistem kendi içine çökebilir, ama yapıcı bir odak çıkmayabilir ve dünya çapında kaotik bir dönem yaşanabilir. Veya yukarıda belirttiğimiz gibi yeni moder-

nite kendi içinden yeni bir sömürücü sınıf (ve sistem) da doğurabilir. Bunların hepsi olasılıklar dahilindedir; geçmişte -dünya çapında olmasa da- benzer süreçler yaşanmıştır.

Fakat biz -bütün bu olumsuz olasılıkları da bir kenara yazarak- kendi yol haritamızı oluşturmak ve bu olasılığın kuramsal çerçevesini mümkün olduğunca çizmek durumundayız.

Dünya çapında gelişecek yeni bir modernite, bir emek modernitesi, tarihin gördüğü en köklü ve kapsamlı toplumsal dönüşüm hareketi olacaktır (elbette geniş ve aşamalı bir süreç içinde). Daha doğrusu, uygarlığın geldiği düzey göz önüne alındığında, böyle olmazsa olamamış demektir.

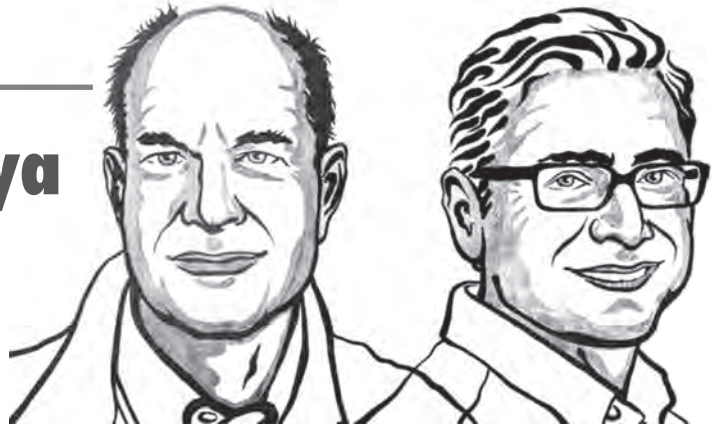
Tarih boyunca bütün toplumların sınıflılığa, sömürüye ve her türden eşitsizliğe karşı vermiş oldukları mücadelelerin birikimi yeni modernitenin köklerini teşkil eder. Sosyalizm (yeni emek modernitesi) sadece kapitalizmi aşma çabası değildir; var olan tüm sömürü biçimlerini, eşitsizleri ve ezme biçimlerini tasfiye etme sürecidir. Dolayısıyla uygarlık tarihi boyunca bu yönde gerçekleştirilmiş tüm atımları miras kabul eder. Avrupa modernitesinin insanlık hazinesine kattığı bilimsel devrimler, demokratik devrimler aydınlanma hareketleri, sosyalizm atımları ve bunların yarattığı düşünsel birikim bu mirasın nadide bir parçasıdır.

Sonuç olarak ne Batıcıyız ne de Doğucu. Dünyalıyız. Emek eksenli geline aşamada dünyalılığı gerektirir. Yeni modernite dünyalı olabildiği ölçüde dönüştürücü olabilir.

Sonuç olarak ne Batıcıyız ne de Doğucu. Dünyalıyız. Emek eksenli geline aşamada dünyalılığı gerektirir. Yeni modernite dünyalı olabildiği ölçüde dönüştürücü olabilir. (Diego Rivera’nın tablosu)

Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülü, ısı ve temas reseptörlerinin keşfine...

Çevremizi nasıl algılıyoruz? Belki de üzerinde çok durmadığımız bu sorunun yanıtı biyolojinin bütüncül dünyasını yansıtıyor, aslında her şeyin ardında etkileşimlerden oluşan bir veya daha fazla ağ var: Mekanizmalar ağı. Çevreyi algılamamızı sağlayan somatik duyum da kendi içinde birçok mekanizma ağı taşır. İşte tam da burada 2021 yılının Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülü'nü alan çalışmalar çıkıyor sahneye. Ödül, onları zorlu bir araştırma süreci sonunda ortaya koyan David Julius ve Ardem Patapoutian'ın elinde... Bu bilimciler ısı ve temas reseptörlerini keşfettiler.

Gülseli Kırgıl

Ekim ayı, altı alanda önemli çalışmalar yapan kişilere verilen Nobel Ödüllerine sahne olması açısından yılın heyecanla beklenen bir dönemi. Genel itibarıyla ödüllendirme kavramı, gerekliliği, özel olarak Nobel Ödülleri ve ödül alan bazı kişiler farklı noktalardan çokça tartışılabilir da Nobel Ödülleri, özellikle bilim alanında verilen ödüllerin insanlığın bilimsel birikiminin nadide parçalarını yeniden hatırlatması ve o parçaları detaylı bir bütün olarak yeniden gündeme getirmesi açısından oldukça kıymetli.

2021 yılının Nobel Ödüllerinin açıklanmaya başlanacağı 4 Ekim günü de böyle bir beklentiyle karşılandı. Ödüllerin geleneği gereği ilk olarak -bu yazının da ana konusu olan- Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülü açıklandı. Ödül alması beklenen çalışmalar arasında pandemi döneminde geniş kitlelere adını duyuran mRNA teknolojisi de vardı. Fakat ödül mRNA teknolojisine değil, ısı ve temas reseptörlerinin keşfine verildi. mRNA teknolojisi popüler bilim yazınlarına ve güncel haberlere yeni yeni düşmüş gibi görünse de aslında sanılandan uzun bir tarihi var ve belli ki çok daha uzun bir geleceği olacak. Özellikle aşı gibi koruyucu tıp uygulamaları ile ilaç gibi tedavi edici tıp uygulamalarına çağ atlatma potansiyeli taşıyan aday teknoloji konumunda olmasıyla mRNA teknolojileri, gelecekte ağından daha çok söz ettirecek. Önümüzdeki yıllarda Nobel Komitesi'nin mRNA teknolojilerini ödül ile taçlandırması bekleniyor.

Fizyoloji veya Tıp Ödüllerinde bu senenin ana gündemiyse ısı ve temas reseptörlerinin keşfiydi.

Ödül bu keşiflere imza atan iki bilim insanına, David Julius ve Ardem Patapoutian'a verildi. Bir kabın içindeki suyun sıcak mı yoksa soğuk mu olduğu veya basıncı algılama gibi durumlar üzerine pek düşünmesek de, tüm bunların arka planında tıkr tıkr işleyen mekanizmalar ağını buldu onlar.

Belki eğitim içerisinde biyolojiye biçilen dar alan nedeniyle okuru şaşırtacak ancak, aslında biyoloji genellemelerle değil bütüncül bir bakışla işler. Dolayısıyla bir keşfe imza atmak, bir soruya cevap bulmak ve bulduğumuz cevabı yorumlamak -yani aslında cevabı anlamak- için odaklanılan ana öğenin başka hangi öğelerle birlik içinde çalıştığını, mekanizmalar içinde hangi rolü üstlendiğini, bu kooperatif çalışmaya nasıl katkı sağladığını kavramak gerekir. "X molekülü, Y işlevini yerini getirir" ifadesi, bir genelleme olarak çok şey ifade ediyor gibi görülsede aslında ezberleyip geçeceğimiz bir "hap bilgi"den fazlası değil. Esas olarak şunlar üzerinde durulmalı: X molekülü hangi mekanizma veya mekanizmalarda -daha "biyolojik" bir ifade ile yollarda- ilerleyerek Y işlevini ortaya çıkaracak moleküler hareketliliği sağlar? X molekülünün etkileştiği başka yapılar var mıdır; varsa, bu yapılar nerede neyi değiştirir? Y işlevini sadece X molekülü mü yerine getirir; başka moleküller veya bambaşka elemanlar varsa, yukarıdaki cümle ne kadar doğru veya anlamlıdır? Bu koşullar altında, yukarıdaki cümleye yanlış diyebilir miyiz? Sorular daha da uzayıp gider... Tümünü daimi bir öze ulaşalım: Organizmalar, sistemler, dokular, bunların bileşenleri olan hücreler ve hatta o hücrelerin içerisindeki yapıların -organeller, genetik

Nobel Komitesi, Fizyoloji veya Tıp alanındaki ödülün David Julius ve Ardem Patapoutian'a verildiğini açıklıyor.

yapı, başka moleküller...- her biri, etkileşim ağları çerçevesinde anlamıdır. Bütüncül bir bakış olmadan, mekanizmalar ağını anlamadan ve insanlara anlatmadan gezegenin neresinde olursak olalım biyolojiye dair pek bir şey yapmıyoruz demektir.

Temel soru: Çevreyi nasıl algılıyoruz?

Ana konumuz olan 2021 Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödüllerine geri dönecek olursak, sıcak-soğuk veya basıncı algılamada da durum böyledir. Bir kabın içinde bulunan suyun niteliğini anlamak için suya dokunuruz ve bir ağa girdi sunarak ağına sonuç üretmesini sağlarız. Dolayısıyla daha bütüncül bir soru ile yola çıkarak bu senenin Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödüllerine doğru adım adım ilerleyebiliriz: Çevremizi nasıl algılarız? Nobel Komitesi, ödül ile ilgili bilimsel raporunda "Çevreyi algılama ve uyum sağlama yeteneği, tüm organizmalarda hayatta kalmak için gereklidir" diyor. "Çevreye uyum sağlama" meselesi çok daha derin ve etraflıca tartışılması gereken bir konu. Bilim felsefesi ve hatta evrim felsefesinde özel bir yeri olan bu konuyu dışarıda bırakarak çevreyi algılamanın hayatta kalma için gerekli olmasına bakalım. Hayatta kalma açısından avantaj sağlayan bir özelliğin evrimsel açıdan anlamlı olduğunu söyleyebiliriz. Yine bir başka noktadan değerlendirecek olursak çevreyi algılama sadece üç beş canlıya has

bir özellik değildir, ifade edildiği gibi tüm organizmalar için gereklidir ve yaşam ağacındaki bütün organizmalar çevrelerini bir biçimde algılar. Bu durum çevreyi algılamanın evrimsel korunmuşluk altında olduğunu düşündürür. Farklı canlı grupları için birbirinden farklı çevreyi algılama mekanizmalarından söz etmek mümkündür, tüm bunlar bağımsız evrim yoluyla veya bir şekilde birbirleriyle doğrudan ilişkili olacak şekilde çeşitlenmiş olabilirler. Çevreyi algılama ve ilişkili mekanizmaların evrimsel sürecin getirisi olduğunu ifade etmek gerekir.

Metazoa'da, yani hayvanlarda çevreyi algılamada somatik duyum adı verilen bir faaliyet etkilidir. Somatik duyumlar, çeşitli uyarıların fiziksel özelliklerinin nesnel bilgisini algılayıp, merkezi sinir sistemine iletilen elektriksel sinyallere dönüşür. Bu dönüşüm periferik (çevresel) duyuşal sinir yollarıyla sağlanır. Somatik duyumun pek çok yönünden söz edebiliriz: Belirli bir nesnenin mekanik algılama ile doku, boyut, genişlik, derinlik gibi çeşitli özelliklerine vâkıf olabiliriz. Nesnelerin niteliğini anlayabiliriz, örneğin bir yastığın yumuşaklığı-

nı veya rüzgârın şiddetini somatik duyum aracılığıyla algılarız. Somatik duyumun koruyucu bir yönü de vardır. Örneğin sıcak sobaya dokunduğumuzda veya bir kova buzlu suya elimizi soktuğumuzda yoğun bir ağrı başlar. Bu ağrı somatik duyumun bir parçası olan, nosiseptörlerden kaynaklanır. Nosiseptörler, güçlü mekanik kuvvet veya çok yüksek/çok düşük sıcaklıkları algılama ile ilişkilidir; vücudun zarar görmemesi için ilgili uyarandan uzaklaşılmasını sağlarlar: Temas bölgesinde yoğun ağrı hissedilmesine yol açarak vücudu tehlikelerden korurlar. Doku zedelenmesine bağlı durumlarda duyulan, dayanılmaz hale ulaşabilen ağrıya nosiseptif ağrı (noci: Latince de zarar, zedelenme) denmektedir.

Çevreyi algılama çalışmalarına dördüncü Nobel

2021 yılının Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülü sahipleri, Julius ve Patapoutian, sıcaklık ve mekanik kuvveti algılamayla ilgili somatik duyumun moleküler temellerini keşfetti. Şüphesiz ki bilimcileri keşiflerine doğru adım adım ilerleten başka araştırmalar vardı. Hepsine değinebilmek mümkün değil, bu nedenle Nobel Komitesi'nin basın bildirisinde ve bilimsel raporunda yer verdiği çalışmalara kısaca değineceğim. 17. yüzyıl filozofu René Descartes, bir eserinde insanların ısıya karşı nasıl tepki verdiğini açıklamak için ateşten beyne uzanan bir yol tasvir etmişti (bkz. Şekil 1). 1880'lerde ise deride bulunan farklı duyuşal bölgelerin farklı fakat belirli uyarımla-

Şekil 1: 17. yüzyıl filozofu René Descartes, bir eserinde insanların ısıya karşı nasıl tepki verdiğini açıklamak için ateşten beyne uzanan bir yol tasvir etmişti. (Görsel, Nobel Komitesi'nin basın bildirisinden alınmıştır.)

ra tepki verdiği gösterildi. Böylece farklı uyaranların farklı sinir tipleriyle ilişkili olduğu keşfedildi.

Çevreyi algılamamızı sağlayan somatik duyum ve ilişkili mekanizmalar 2021 yılında dördüncü kez Nobel ödülüne layık görüldü. 1906 yılında Camillo Golgi ve Santiago Ramón y Cajal, somatosensoryel sistemi anatomi üzerinden tanımlayan çalışmaları ile Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülü'nü aldı. Somatosensoryel sistemi, kısaca, çevremizden gelen uyarıları algılayıp beyindeki ilgili merkezlere ileten sistem olarak tanımlayabiliriz. Somatosensoryel sistem, ısıyı algılamada işlevli termoreseptörler, ışığı algılayan fotoreseptörler, mekanik faaliyetleri algılayan mekanoreseptörler ve kimyasalları algılamayı sağlayan kemoreseptörleri taşımaktadır. 1932 yılında Sir Charles Sherrington ve Edgar Adrian, somatosensoryel sistemin önemli bir parçası olan somatosensoryel nöronların tanımı da dâhil olmak üzere nöronların işlev-

leriyle ilgili keşifleriyle Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülü'ne layık görüldü. 1944 yılında Joseph Erlanger ve Herbert Spencer Gasser, somatosensoryel sinir liflerinin farklılaşmış işlevleriyle ilgili keşifleriyle Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülü aldı. Bu keşiflerin açtığı yolda sinirsel iletimin ilkeleri daha iyi kavrandı.

Isıyı algılama ve kapsaisin

2021 Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülü'nü alan bilim insanlarından biri olan David Julius, San Francisco'daki Kaliforniya Üniversitesi'nde çalışma yürüten bir fizyolog. Julius'a ödül kazandıran çalışma ise, temeli kapsaisin denen bir molekülün alıyor. Molekül adı (IUPAC adlandırması) 8-metil-N-vanilil-6-nononamid olan kapsaisin biberlerin aktif bir bileşeni. Baharatlı besinler tükettiğimizde damağımızda kalan yanma ve ağrı hissi kapsaisinden kaynaklanır. Acı biber tükettiğimizde, biberin ağza veya dudaklara temas etmesinin ardından yüzümüz terler. Bu durum 1950'lerde araştırmalara konu oldu ve acı biberin ağız ile temasının terlemeyi tetiklediği -daha "biyolojik" bir ifade ile indüklediği- gösterildi. Ardından, kapsaisinın duyu sinirler üzerinde etkili olduğunu ve sinirler üzerindeki iyon akışını tetiklediği raporlandı. Bu gelişmeye paralel olarak, dokulara zarar verecek derecedeki sıcaklıkların bir tetikleyici görevi görerek duyu nöronlarında iyonik değişiklikler meydana getirdiği gözlemlendi.

Kapsaisin ile ağrı-yanma hissi arasındaki bağlantının bilim dünyası-

sınca kabul edildiği bu dönemden biraz sonra, 1990'ların sonlarında David Julius, kapsaisinın algılanma ve işleme mekanizmasını konu alan bir projeye başladı. Projenin amaçlarından biri ağrıya neden olan sinyal ağrının daha iyi kavrayabilmektir. Kapsaisinın etki mekanizması anlaşılırsa, ağrının az bilinen dünyası aydınlatılabilir.

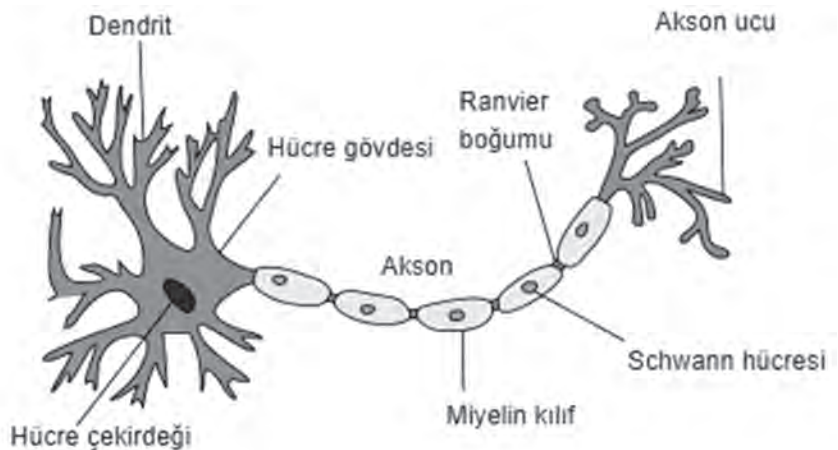
Julius, doktora sonrası araştırmacı olan Michael J. Caterina ile birlikte çalışmaya başladı. Ekibin çıkış noktası "normalde kapsaisine duyarlı olmayan hücrelerde tek bir genin etkinliği ile kapsaisin duyarlılığı sağlanabileceği" varsayımıydı. Julius ve ekibi kapsaisin ile aktifleşen duyu sinir hücrelerinin, yani kapsaisine duyarlı nöronların hücre gövdelerini (soma, bir sinir hücresinin dendritlerini ve çekirdeğini içeren bölüm; bkz. Şekil 2) içeren, kemirgenlere ait dorsal kök ganglionlarını kullanarak bir cDNA kütüphanesi (bkz. "cDNA nedir?") oluşturdular. Ardından kapsaisine duyarlı olmayan hücreler, cDNA'larla transfekte edildi. Parantez açalım: Transfeksiyon, ökaryotik bir hücreye o canlıya ait olmayan bir nükleik asitin verilmesidir. Transfeksiyon yoluyla genlerin fonksiyonu, düzenlenme biçimleri ve ürünleriyle ilgili bilgilere erişilebilir. Julius ve ekibinin çalışması da buna bir örnek.

Çalışma sırasında, kapsaisine duyarlı hücrelerden elde edilen cDNA'larla transfekte edilen kapsaisine duyarlı olmayan hücrelerden biri kapsaisine yanıt vermeye başladı. Kapsaisine duyarlı hale getirilen

cDNA nedir?

Komplementer veya tamamlayıcı DNA olarak ifade edebileceğimiz cDNA, laboratuvar koşulları altında mRNA'dan sentezlenir. cDNA, genomik DNA üzerinden sentezlenen mRNA'nın tamamlayıcı ipliğinin üretilmesiyle oluşturulan iki iplikli bir yapıdır. Fakat cRNA, genomik DNA, yani hücre çekirdeğindeki genetik materyal değildir. İlk bakışta benzer gibi anlaşılsa da cDNA, promotörler ve intronlar gibi genom bölgelerinden yoksundur. mRNA'nın tamamlayıcı ipliğini oluşturmak için revers transkriptaz enzimi kullanılmaktadır. mRNA üzerinden sentezlenmesi nedeniyle, kullanıma hazır hale getirilmiş cDNA kütüphanesi, bir hücrede, bir organda veya bütün bir organizmada aktif olarak anlatım yapan genleri temsil eder. (Kaynak: John W. Pelley, *Elsevier's Integrated Review Biochemistry (Second Edition)*, Chapter 18 - Recombinant DNA and Biotechnology, 2012, p.161-169.)

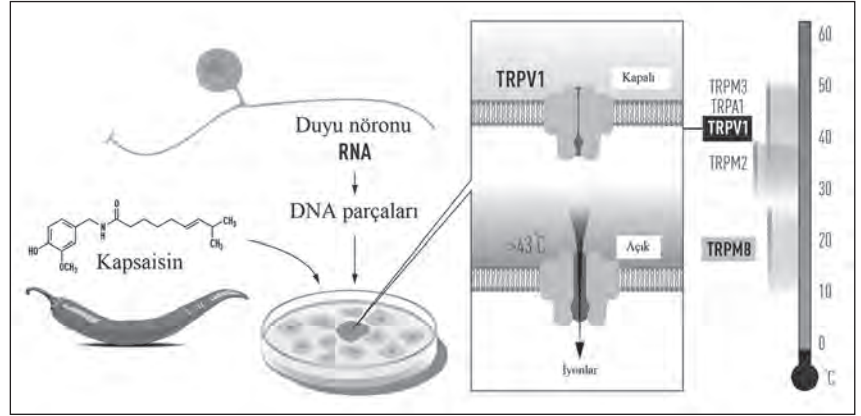
Şekil 2: Nöron veya sinir hücresi. Nöronun dendritlerinden ve çekirdeğinden oluşan hücre gövdesi, diğer bir adıyla soma görsel olarak görülmektedir.

tek bir cDNA klonu elde edilebildi. Böylece hücreleri kapsaisine duyarlı hale getiren gen tanımlanabildi (bkz. Şekil 3). Tam da bu anda “kapsaisin algılama geni” bulunmuştu. İzole edilen gen analiz edildi ve yeni tanımlanan bu genin bir iyon kanalı proteinini kodladığı görüldü. Kapsaisini algılamada iş gören bu reseptör TRPV1 olarak adlandırıldı. İllerleyen deneylerinde Julius, kapsaisin reseptörü olan bu proteinin acı verici sıcaklıklarda aktifleşen ve dolayısıyla ısıyı algılayan bir reseptör olduğunu keşfetti.

TRPV1'in keşfinin peşi sıra, ısıyı algılamayla ilişkili diğer reseptörler de bir bir keşfedildi. Julius ve Nobel ödülünü paylaştığı Patapoutian, birbirinden bağımsız olarak, soğuğu algılamada işlevli bir reseptör olan TRPM8'i tanımladılar. Bu çalışmalarda, insanlara serinlik hissi veren fakat doku hasarına yol açmayan mentol kullanıldı. Keşifler, başka reseptörlerin ve iyon kanallarının keşfi ile devam etti ve reseptörlerin birbirlerinden farklı sıcaklık seviyelerinde aktifleştikleri gözlemlendi. Tüm bu çalışmalarla TRPV1, TRPA1,

Bir gün bir bilim insanı çalışmaları sırasında alışılmadık, o güne kadar böylesini görmediği bir olaya tanıklık etti ve oralarda bir yerlerde bambaşka bir çağ başladı. Bir örneği, 2020 yılında Nobel Kimya Ödülü'nü alan Emmanuelle Charpentier ve Jennifer Doudna'nın CRISPR keşfi...

Şekil 3: David Julius, ısıyı algılamada iş gören TRPV1 reseptörünü keşfettiği çalışmasında kapsaisini kullandı. İllerleyen deneylerinde Julius, kapsaisin reseptörü olan bu proteinin acı verici sıcaklıklarda aktifleşen ve dolayısıyla ısıyı algılayan bir reseptör olduğunu keşfetti. (Görsel, Nobel Komitesi'nin basın bildirisinden değiştirilerek ve Türkçeleştirilerek alınmıştır.)

TRPM3, TRPM2 ve TRPM8 reseptörlerinin sıcaklık algılamada iş gördüğü öğrenilmiş oldu.

Mekanik algılama da aydınlatılıyor

Isıyı algılama reseptörlerinin keşfedilmesi, çevreyi nasıl algıladığımız sorusuna daha geniş çerçeveden yanıt sunarken aynı zamanda henüz aydınlatılamayan duyuların nasıl çalıştığı sorusunu da beraberinde getirdi. İşte böyle bir atmosferde, Ka-

liforniya'daki Scripps Research'te çalışan Ardem Patapoutian mekanik uyarılar tarafından aktive edilen reseptörleri tanımlamak için araştırmalarına başladı. Daha önceki deneylerde bakterilerde mekanik algılayıcılar keşfedilmişti fakat omurgalılarıdaki mekanizmalar henüz bilinmiyordu.

Patapoutian ve ekibi öncelikle mikropipet ile dürtüldüğünde (mekanik uyarın) ölçülebilir bir elektrik sinyali üreten hücre hattı tanımladı. Mekanik uyarının aktive ettiği reseptörün bir iyon kanalı olduğu varsayıldı ve çalışmanın bir sonraki adımında -bu sırada henüz keşfedilmemiş- mekanik algılama reseptörlerini kodlama ihtimali olan 72 aday gen belirlendi. Aday genlerin belirlenmesi önemli bir aşamaydı ancak daha önemlisi bu genlerden hangisinin aradıkları gen olduğunu bulabilmek için adayları birer birer eleyebilmektir. Patapoutian ve ekibi de böyle yaptı. Mekanik algılamadan sorumlu geni keşfetmek için aday genler birer birer pasifleştirildi ve sonuca bakıldı. Ekibin aradığı, hangi gen pasifleştirildikten sonra mekanik uyarana karşı tepki üretilmeyeceğiydi. Genlerin teker teker susturulması ve sonrasındaki sürecin izlenmesi gibi zorlu bir araştırmanın ardından aranan gen bulundu! Daha önce hiç bilinmeyen, mekanik algılamada işlevli bir iyon kanalı da keşfedildi ve ona Yunanca basınç anlamına gelen Piezo1 adı verildi. Ardından Piezo1'e benzer bir yapıdaki Piezo2 geni de bulundu. “Ne ola ki bu ‘piezzolar’?” di-

yenler için parantez açalım: Her iki iyon kanalı da dokunma ve basınç gibi mekanik uyarıları algılamada iş görür. Piezo2, propriyosepsiyonda (vücudumuzun uzaydaki hareketini ve pozisyonunu hissetme) kilit rol oynar. Piezo1 ve Piezo2 kanalları, kan basıncı, solunum ve mesanenin kontrolü gibi önemli fizyolojik süreçlerde de iş görür. (bkz. Şekil 4)

David Julius ve Ardem Patapoutian'ın çalışmaları çevreyi nasıl algıladığımızı, bu algılayışın arka planında çalışan mekanizmaları, mekanizmaları harekete geçiren genetik temeli bizlere tanıtmalarıyla 2021 yılının Nobel Fizyoloji Ödülü'ne layık görüldü. Keşifleri, etkileşimler ağı halinde hareket eden "doğamızı" daha doğru bir bakış açısıyla ve daha bütünlüklü bir biçimde kavramamız açısından çok kıymetli.

Bambaşka bir çağ!

Yazının sonuna gelmişken 2021 yılının Nobel Fizyoloji veya Tıp Ödülleri'nden çıkıp, geçen senenin Nobel Kimya Ödülleri'ne değinmek ve yazıyı bambaşka bir mesajla bitirmek istiyorum. Genetik mühendisli-

ğinin başat araçlarından biri haline gelen CRISPR'in (CRISPR-Cas) keşfi ve laboratuvar koşullarına uyarlanmasıyla iki kadın bilim insanı (Emmanuelle Charpentier ve Jennifer Doudna) Nobel Kimya Ödülü'ne layık görülmüştü.

Bitkilerde CRISPR kullanımını pek çok boyutuyla ortaya koyan tez hazırlığındaki bir arkadaşım büyük bir heyecanla okuduğu yeni çalışmaları bana anlatıyor, ben de hayranlıkla dinliyorum ve fakat konuşmamızın sonu hep aynı yere varıyor. CRISPR, bakterilerin kendilerini -aslında kendi genomlarını- virüslerden -virüs genomundan- korumak için kullandıkları bir mekanizma. Bilim insanları bu mekanizmayı keşfedip laboratuvar koşullarına uyarlıyor ve genetik mühendisliğinde bambaşka bir aşamaya geçiliyor. Artık genetik diziyi değiştirmeden genin anlatımını yani özette ürününü değiştirebilen CRIPR tipleri bile üretilabiliyor.

Bu süreci, içinden çıkarak kuş bakışıyla inceleyelim: Başlangıçta biz hiçbir şey bilmiyorduk, biz bilmezken de bakteriler bu mekanizmayla kendilerini korumaktaydı. Bir

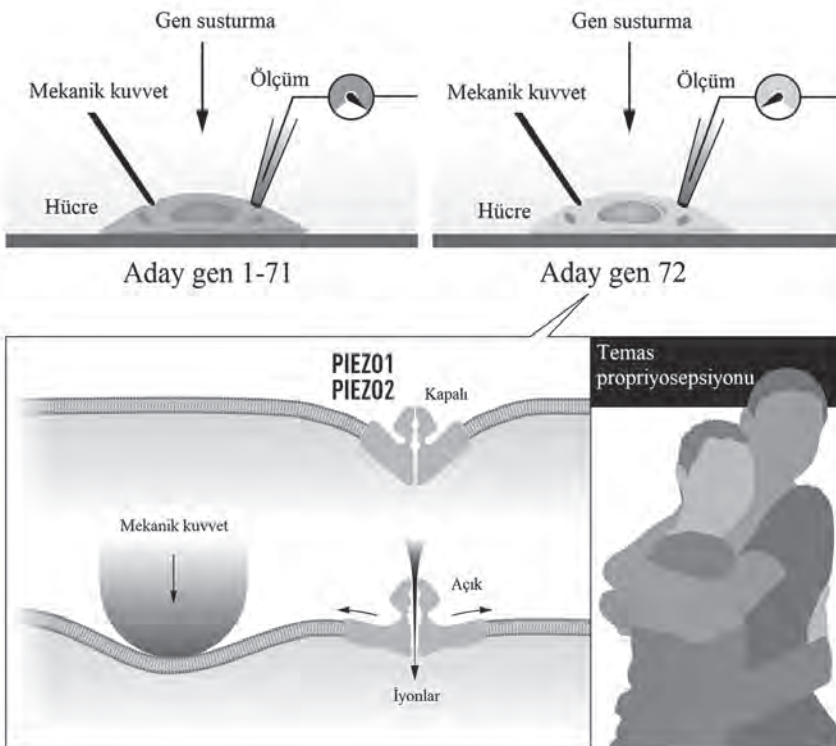
gün bir bilim insanı çalışmaları sırasında alışılmadık, o güne kadar böylesini görmediği bir olaya tanıklık etti. Çalışmalarını derinleştirdi, ekibiyle araştırmalarını tekrarladı, belki de araştırmasını daha multidisipliner bir hale getirdi, çalışmalarını makaleye döktü ve insanlığa sundu. Belki farkında değildik fakat oralarda bir yerlerde bambaşka bir çağ başladı. Biz belki hâlâ farkında değiliz, belki gündemimiz böylesi aydınlıkları görmemizi engelleyecek kadar karanlık. Fakat oralarda bir yerde imkânları olan, o imkânlarla kolayca veya çok zorlu yollardan geçerek ulaşmış bilim insanları belki de her yeni günde yeni bir çağı başlatıyor. Ve o çağdan bize ilhamla yüklü mektuplar gönderiyorlar. Göğü biraz daha aydınlık olanlar havada kuş tüyü misali süzülen o mektuplardan birini yakalayabilir. Biraz daha hırslı olanlar tüm mektupları yakalama yarışında belki de; bazıları, yanındakinin tek bir mektubunu bile dert ediniyorlar, eminim. Rekabet geliştirici bir şey miydi? Emin olamamakla birlikte yorumu okura bırakıyorum. Bu tartışmalar da önemlidir elbette, fakat o ilham dolu mektuplar gezegenimizin bazı yerlerine hiç ulaşmıyor. Bazılarının göğü hep karanlık, hep karartılmış; bazıları hep karanlığa mahkûm edilmiş. Düşse kalsa, kan revan içinde de olsa göğe ulaşıp karanlığı elleriyle parçalayabilenler, zorluklarla dolu bambaşka bir yolun başlangıcında mektuplardaki ilhamı fark edebilecekler belki de. Bu nedenle CRISPR gibi bir teknolojiyi insanlar dünyasında da var eden iki kadın bilimcinin ödül alması çok şey ifade ediyordu. Özellikle de bilimdeki kadınlar için!

Son söz... Çevremizde farkında olmadığımız, henüz keşfetmediğimiz bir dünya var. Kafamızı çevirip pencereden dışarı baktığımızda bize kim olmaktan öte, ne olduğumuzu gösteren bir dünya. O dünyaya dikkatle bakarak bambaşka bir çağı başlatmak da mümkün.

KAYNAKLAR

- <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/2021/advanced-information/>
- <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/2021/press-release/>

Şekil 4: Patapoutian'ın çalışmasında, mekanik algılamadan sorumlu geni keşfetmek için aday genler birer birer pasifleştirildi. Genlerin teker teker susturulması ve sürecin izlenmesi gibi zorlu bir araştırmanın ardından aranan gen bulundu! Ona Yunanca basınç anlamına gelen Piezo1 adı verildi. Peşi sıra, Piezo1'e benzer bir yapıdaki Piezo2 geni de keşfedildi. (Görsel, Nobel Komitesi'nin basın bildirisinden değiştirilerek ve Türkçeleştirilerek alınmıştır.)

2021 Nobel Fizik Ödülü, Syukuro Manabe, Klaus Hasselmann ve Giorgio Parisi'ye verildi.

2021 Fizik Nobel Ödülü ve Giorgio Parisi'nin çalışmaları

Giorgio Parisi'nin kompleks sistemler çalışmaları 2021 Fizik Nobel'ini, Syukuro "Suki" Manabe ve Klaus Hasselmann'ın iklim modellemeleri ile paylaştı. Parisi'nin çalışmalarında detaylarının ötesinde ilham verici olan şey, doğaya ve fiziğe olan bütüncül yaklaşımı. Bu senenin Nobel fizik ödülünün arka planı bize bilim ve insan hakkında net bir hikâye anlatıyor.

Emre Artan

Temel parçacıklar, topolojik fazlar, karadelikler, kozmoloji ve genel görelilik, Higgs bozonu bir tarafta... Yüksek verimlilikle çalışan LED ışıklar, katıhal ve materyal fiziğindeki gelişmeler, grafen ve yarıiletken özellikleri diğer tarafta...

Geçmiş ödüllere baktığımızda -en azından bana göre- bariz bir ikili yaklaşımla karşılaşırız. Bilimin temellerini oluşturan varsayımlar ve teoriler ve deneysel/gözlemsel olarak destekleyici bulgular belli ki önemseniyor. Tek başına teorik ilerlemeler ödülü kapmak için yeterli değil gibi. Albert Einstein'ın genel görelilik için ödülü almasının önündeki engel dönemin antisemitist ruhu ama Nobel komitesinin sık sık belirtmeyi sevdiği başka bir faktör de rol oynamış olabilir: Tek başına teori yeterli değil. Zamanın ve bilimsel metodun testlerini geçmiş olması önemli.

O kadar geriye gitmeye gerek yok. Roger Penrose, aslında Stephen Hawking'le birlikte yaptıkları teorik araştırmaları için geçen sene verilen ödülün yarısına layık görülmüştü. Fakat Hawking artık yaşamadığı için ödülü alamazdı. Hawking yaşarken niye genel göreliliğin karadelikleri öngördüğüne

dair yaptığı çalışmalar için ödül almadı? O zaman da "bilimsel bulgular yetersizdi" diyecektir Nobel komitesi.

Sonuçta temel çalışmalar yapıyorsanız ve teorikçiyseniz, deneyci meslektaşlarınızın -2020 ödülünün diğer yarısını alan Andreas Ghez ve Reinhard Genzel gibi- ortaya sağlam bulgular çıkartmasını beklemeniz lazım. Eğer deneysel temel bilimlerle uğraşıyorsanız da ödülünüzü, güncel paradigmanın yazılmasında katkı sağlamış teorikçi dostlarınızla paylaşacaksınız. Teori ve pratik, temel bilimler söz konusu olduğunda bir elmanın iki yarısı gibi.

Uygulamalı bilimlere baktığımızda durum biraz farklı. Var olan temel bilimsel gerçekleri kullanarak eldeki teknolojiyi ve materyalleri (her anlamda) manipüle etmek başlı başına bir sanat. Aklıma gelen ilk örnek 2014 ödülünü kazanan mavi LED teknolojisi ve fizikçiler Shuji Nakamura, Hiroshi Amano ve Isamu Akasaki. Ödülün verilmesi fizik bölümüne başlamamdan biraz önceye denk geliyor. O zamanlar LED lambaların ödüllük olma sebebini pek anlamamıştım. Zaman içinde, özellikle fotonik ve katıhal optiği alanında (kısmen zorunlu) deney-

ler yapmak ya da anlamak zorunda kaldıkça, uygulamalı fiziğin meşakkatli tarafını biraz daha anladım. Sonuçta her şey Higgs bozonu ve karadeliklerden ibaret değilmiş.

Nobel komitesi de sonuçta insanlardan oluşuyor. İnsanların bir araya gelerek oluşturdukları her sistem gibi politik, dönemsel ve belli önyargıları taşıyan bir oluşumdan bahsediyoruz. 2022 yılında ya da daha sonra yukardaki rasyonalizasyonu mu yerle bir edecek bir karar vermelerinin önünde hiçbir engel yok. Fakat yine de güncel bilim ve bilimin tarihsel süreci açısından günümüzün ruhunu biraz olsun okuyabildiğimi düşünüyorum.

Şimdi gelelim yazının asıl konusuna. 2021 Nobel fizik ödülü. Ödül sık sık olduğu gibi üç kişi aldı. Çok sık olmamakla birlikte iki başlıklı bir ödüle de nadir rastlamıyoruz. Fakat konular ve ödülün başlıkları ilgi çekici. Syukuro “Suki” Manabe ve Klaus Hasselmann “Dünya’nın iklimini fiziksel modellerle betimlemek ve değişkenliğini nicel bir şekilde sunmak ve iklim değişimini öngörmek” başarılarından dolayı ödülün yarısına layık görülmüş. Yani ödülün yarısı “iklim bilimi ve iklim krizine” gitti diye söyleyebiliriz. Ödülün diğer yarısı Giorgio Parisi’ye gitmiş. “Atomlardan gezegenlere, fiziksel sistemlerde düzensizliğin ve değişkenliğin etkileşimini açığa çıkarmak” gibi anlaması pek kolay olmayan bir başarıdan dolayı ödülün “teorik yarısına” layık görülmüş. Popüler bilim medyasında Parisi’nin çalışmasından şöyle bir bahsedip, odağı Manabe ve Hasselmann’a çevirmek çekici geliyor. Ne de olsa iklim biliminin motivasyonlarını anlamak kolay, metotlarını ve çalışma alanlarını anlamak zor ama aydınlatıcı, ve iklim krizine bilimsel olarak nasıl yaklaşmamız gerektiğini anlamak zihni olduğu kadar vicdanı da aydınlatan bir faaliyet.

Bence bu ödülün kıymeti, yukarıda bahsettiğim meseleden daha fazla ve derin. Sadece fizikçilerin değil, politik ve sosyal toplumların (Nobel komitesi gibi) parçası olan her bireyin ilgisini çekebilecek çok derin ve bence fiziğe dair değerli öngörüler bu ödülün konusu. Parisi ve kompleks sistemlerden detaylıca bahset-

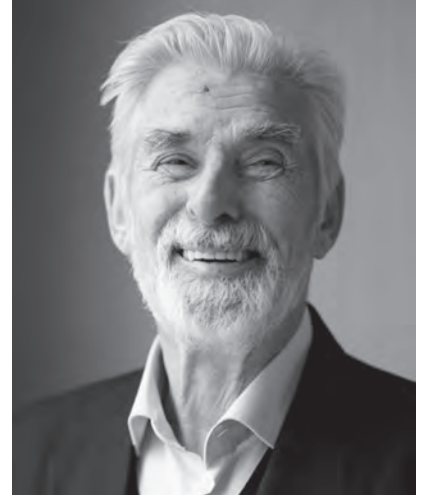
mek istiyorum çünkü bana kalırsa iklim bilimi çerçevesinde ele alınan, ödülün “diğer yarısı” kendine medyada daha fazla yer bulmuştur.

Usta teorikçi olarak Giorgio Parisi

Giorgio Parisi, akademik hayatı boyunca (teorik) fiziğin neredeyse her alanıyla ilgilenmiş. Temel parçacıkların etkileşimini inceleyen kuantum alan teorilerinden girmiş; denge durumundan uzak biyolojik ya da kaotik sistemlerin dinamiklerinden çıkmış: Bu yazıyı hazırlarken gördüğüm ve okuduğum kadarıyla Parisi; fiziğe bir bütün olarak ve mekanik ya da statik bir “aşağıdan yukarıya” yaklaşımından uzak bir disiplin olarak bakmış bir teorik fizikçi. Fiziğin herhangi bir alanında çalışan biri için Parisi’nin adıyla karşılaşmama olasılığı oldukça düşük.

1970 yılında Nicolai Cabibbo (Cabibbo-Kobayashi-Maskawa matrisinden tanınıyorsunuz) gözetiminde

Syukuro Manabe ve Klaus Hasselmann “Dünya’nın iklimini fiziksel modellerle betimlemek ve değişkenliğini nicel bir şekilde sunmak ve iklim değişimini öngörmek” başarılarından dolayı ödülün yarısına layık görüldüler.

Higgs-(Brout-Englert) mekanizması hakkında araştırma yaparak doktoraasını kazanmış. Daha sonra nükleer fiziğin temeli olan güçlü etkileşim alanında araştırmalar yapmış. Kariyerinin devamında ise teorik parçacık fiziğindeki yaklaşımların ötesinde yerlere uzanmaya başlamış.

Temel fizik teorilerinde bana hem çekici gelen hem de zaman zaman “gerçek fizik yapmıyorum” hissi veren bir mesele var. Kısaca indirgeme (redüksiyon) problemi olarak adlandırabileceğimiz bir şekilde, doğanın tüm yapıtaşlarını tek tek ele alıyor ve boş bir evreni tek tek bu yapıtaşlarıyla dolduruyoruz: Maddesiz bir evrende uzay-zaman düz oluyor ve kütleli bir parçacığı bu evrene “yerleştirince” uzay-zaman bükülüyor, daha sonrası bildiğiniz hikâye. Ya da bir elektron ve bir pozitronu çarpıştırırken çok çok yakından bakıyoruz. Fizikle ve daha genel olarak bilimle ilgili şöyle bir problem var ki, bu temel yapıtaşlarını düşün-

düğümüz kadar düşünebileceğimiz hatta düşünmeye de gerek yok, karşılaştığımız milyon tane “karmaşık senaryo var”. 1999 yılında Parisi’nin kaleme aldığı kısa bir makalede “Complex Systems: A Physicist’s Viewpoint”¹ bu karmaşık senaryolardan bahsediyor. İstatistiksel fizik olarak bilinen dalın gelişimini klasik termodinamikten başlatıyor ve günümüze kadar olan gelişmeleri kısaca özetliyor.

İstatistiksel fizik ve karmaşıklık

Newton mekaniği fizikçiye kesinlik vaat eder. Sistemin tüm elemanlarının, belirli bir zamandaki konum/momentum bilgisine sahipseniz, klasik mekanik yasalarına bağlı kalarak o sistemin zamana göre davranışını (belki bir yerde “kaderini”) mutlak kesinlikle belirleyebilirsiniz. Newton fiziğini alt etmiş güçlü bir rakip olarak sık sık, Einstein’ın relativistik mekaniği ya da daha da heyecan verici olan kuantum fiziği hakkında konuşulduğunu duyarsınız. Örneğin kuantum fiziğinde (burada asıl bahsedilen çoğu zaman kuantum mekaniğidir) sezgilerimizin nasıl yanıldığını duyarız. Relativistik mekanik ve kötü yorumlamaları bize bir sürü iyi zaman yolculuğu hikâyesi vermiştir.

Fakat bu rakiplerden bahsetmeye gerek yok, çünkü daha Newton fiziğinde gerçek hayatın teoriden nasıl

Ödülün diğer yarısının sahibi İtalyan fizikçi Giorgio Parisi. Parisi, “Atomlardan gezegenlere, fiziksel sistemlerde düzensizliğin ve değişkenliğin etkileşimini açığa çıkarmak” başarısından dolayı ödülün “teorik yarısına” layık görüldü.

koptuğunu görebiliyoruz. Birbiriyle etkileşen çok (söz konusu determinizm ise, $\text{çok}=3$ ve daha büyük sayılar) sayıda parçacığın oluşturduğu bir sistemi (başka hiçbir şeyi göz önünde bulundurmasak bile) klasik mekanik çerçevesinde incelerken bile, eğer o belli zamandaki konum/momentum bilgisinde bir belirsizlik varsa o zaman denklemlerin çözümleri de bu belirsizliği barındıracaktır. Bu belirsizlik her geçen zamanla daha da büyüyecek. İlk anda ancak virgülden sonraki 10. hane konusunda bir belirsizlik varsa, 1 birim zaman sonra virgülden sonraki 5. haneye, 2 birim zaman sonra da birler basamağına kadar belirsiz bir gelecekle karşı karşıya olacağız. Yani elimizdeki sistem hakkında “5 de olabilir 5 milyon da olabilir” kadar işe yaramaz bir bilgiye sahip olacağız. Bahsettiğim şeye yabancı değilsiniz. Jeolog ve deprembilimcilerin size büyük deprem hakkında sıkça söylediği “bir ay sonra da olabilir 50 yıl sonra da olabilir” uyarısına benziyor. Bunu söyleyenler şarlatan olduğu ya da kötü bilim insanı oldukları için değil, jeolojik sistemler de kompleks sistemler oldukları için, ama daha önemlisi “uzun zaman ölçeğinde” değişim gösteren yapılar olduğu için belirsizliğin oynadığı rol, CERN’deki parçacık fiziği deneylerinden daha farklı. Belirsizlikten kaçabiliriz ama tamamen kurtulamayız. Yaptığımız ölçümler yüzde yüz güvenilir bile olsa, gerçek dünyanın tabiatı gereği (ölçüm cihazının virgülden sonra gösterdiği hane sayısı sonsuz değil sonuçta) bilgimiz kısıtlı olacağı için Newton mekaniği elimizde patlıyor. Hassas hesaplamalarla durumu biraz düzeltebilsek de bu, sorunu ertelemekten başka bir işe yaramıyor. Parisi’nin Newton-Laplace görüşü olarak adlandırdığı deterministik dünyada bile, ölçüm konusundaki yetersizliğimiz bizi bilinmezliğe sürüklüyor. 20. yüzyılın başlarında, aralarında Einstein’ın da bulunduğu, sayısız bilim insanının “gizli değişkenler” hipotezi de alakalı bir konsept: Her şeyi bilen bir varlık olsa, tüm evrenin kaderini mutlak bir şekilde öngörebilir ama biz o varlık değiliz ya da teorilerimize dahil edilmesi gereken bilmediğimiz değişkenler var. Bizim o varlık olmamız

Newton-Laplace görüşünü yalanlamıyor. Şu ana kadar anlatmaya çalıştığım durum, deterministik kaos olarak da bilinen bir çalışma alanı. Ünlü kelebek etkisi de yukarıda bahsettiğim belirsizlik durumu. Afrika’daki bir kelebeğin sebep olduğu nispeten küçük türbülans oradaki düzenli hava akımını çok da değiştirmez fakat o türbülans Güney Amerika sahillerinde bir tayfun olarak baş gösterebilir. Bence daha şimdiden ödülün diğer yarısının Parisi’yle alakasını görüyoruz. Şüphesiz ki hava olayları da katotik sistemlerdir ve Newton-Laplace’ı varsaymakta bir zarar olmasa da, meteorologlar iki hafta sonra bugün bu gece havanın kaç derece olduğunu söyleyemezler.

Newton mekaniğini ve deterministik kaosu dahi bir kenara bırakmamız gereken başka bir durum daha var. Varsayalım ki milyon kere milyon tane oksijen molekülü boş bir kutuya doldurulsun. Ne olur? Saçma bir soru sanki? Newton-Laplace tarafından şöyle soralım o zaman: Tüm o oksijen molekülünü kutuda tam olarak nereye koyduğumuzu bildiğimizi varsayalım. Hızlarını da biliyor olalım. Verili bir süre sonra bu moleküller nerede ve hangi hızda hareket ediyor olurlar? Newton-Laplace görüşünün yanlış olmasa da pek işe yaramadığı başka bir senaryo düşünmüş olduk.

Termodinamik disiplini tam olarak böyle sistemleri inceleyen bir yaklaşım. Ekstensiv ve intensiv değerler arasındaki farkı şöyle açıklarsak; toplam sistemin büyüklüğü arttıkça bu değer aynı mı kalır yoksa değişir mi? Oksijen moleküllerinin hızları ya da konumları bu durumda önemini yitiriyor fakat tüm moleküllerin kütlelerinin toplamı ya da enerjilerinin toplamı molekül sayısını artırdıkça artıyor. Öte yandan sistemin kütle yoğunluğu, kutunun duvarlarında ölçebileceğimiz basınç ya da kutu içindeki sıcaklık sabit kalıyor. İkinci türden olan değerlere intensiv büyüklükler diyoruz ve esasında bizi ilgilendiren, sistemi “gerçekten” karakterize eden değerler intensiv değerler diyebiliriz. Su kaç derecede kaynar? Bir birim demir, birim zaman içinde kaç derece ısınır? Bu soruların cevabına ulaşmamızı sağ-

Bu noktada Maxwell, Gibbs ve Boltzmann'ın isimleriyle anılan istatistiksel fizik devreye giriyor. Newton mekaniği ile açıklanabilen klasik “mikro sistemlerin” oluşturduğu bir makro sistemi, olasılıksal hesaplamalarla incelediğimizde, termodinamiğin ampirik bilgilerini (suyun kaynama noktası, ısı kapasitesi vs) elde edebiliyoruz. Yani Newton-Laplace, termodinamik yüzünden yerle bir olmuyor. Yalnızca sıcaklık, basınç ya da iç enerji değil; manyetik alan şiddeti, sıcaklık, manyetik polarizasyon değişkenlerini de intensiv ve ekstensiv değişkenler olarak sınıflandırarak manyetiklik, elektrik iletkenliği, ışık geçirgenliği/yansıma miktarı gibi materyal özellikleri de istatistiksel/çok parçacıklı sistemler fiziği sayesinde türetilabiliyor. Şu ana kadar saydığım senaryoların hepsinde temel bir varsayım var: Bu sistemlerin hepsi **termal denge** halinde, yani “durduk yere” bir durumdan diğerine sıçrama yapmıyorlar. Dengede olmayan sistemler nasıl olur, neden ilginçtirler? Yazının sonunda kısaca değineceğim.

Spin camları ve replika metodu

Parisi'nin ödül almasını sağlayan başlıca çalışması, istatistiksel fizikğin incelediği benzer birçok parçacıklı sistem: Spin camları (spin glasses). Model, isminin aksine görece basit. Spin ve cam kelimelerini açıklamadan önce, Parisi'nin senaryoyu anlatımını aktarayım ("Spin Glass Theory and Beyond" adlı makalenin girişinin çevirisidir):

“Sık sık kendimize koyduğumuz hedeflerin birbiriyle çeliştiğini fark ettiğimiz durumlarla karşılaşırız. Mesela, hem Mr. White hem Mr. Smith’le arkadaş olmak istiyorum-

dur ama ikisi de birbirinden nefret
ediyordur. Bu durumda tatsızlıktan
söz edebiliriz.

“İkiden fazla kişi için içinde girince daha da karışık durumlar ortaya çıkabilir. Klasik tragedyalarda iki grup arasında kavga vardır ve karakterlerin tarafını seçmesi beklenebilir. Hele bir de bu karakterlerin başkalarıyla aşk ya da nefret ilişkileri varsa içinden çıkılmaz durumlar ortaya çıkabilir. Durumu sadeleştirmek için varsayalım ki senaryoda tek taraflı arkadaşlık, düşmanlık ya da aşk ilişkileri yok. Üç karakter olsun: A, B ve C. Eğer üç karakter de arkadaşsa tamam. Eğer A ve B arkadaşsa ve C’den nefret ediyorlarsa gene tamam: ikiye bir. Fakat diyelim ki A ve C birbirinden nefret ediyor ama B, A ve C ile arkadaş ya da arkadaş olmak istiyor. O zaman tatsızlık çıkar çünkü B’nin bir arkadaşını kırmadan diğeriyle olması imkânsız hale gelir.”

Bu küçük girişle Parisi (et al), spin camları ve “tatsızlık” (frustration) olarak adlandırılan denge durumunu güzel bir şekilde özetliyor. Şimdi bu senaryonun spin ve camlarla ne ilgisi olduğunu anlamak için küçük bir sözlük:

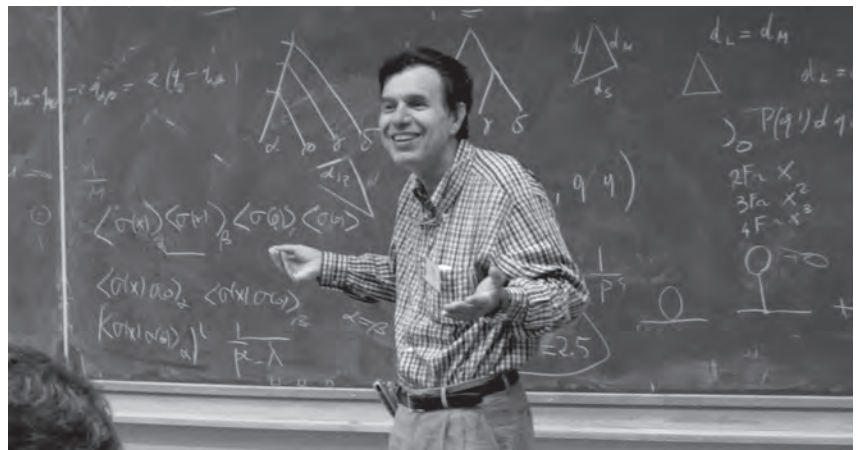
Spin: Fiziksel sistemlerin kendilerine has, dış dünyayla etkileşimleri ya da dinamik herhangi bir etkiyle değişmeyen, sabit açısall momentumlarıdır. Spin camları ve manyetizma özelinde spin değerini, parçacığın “taşıdığı minik bir mıknatıs” olarak değerlendirmemiz mümkün, çünkü manyetik alanla etkileşime girdiği takdirde manyetik alana göre yönünü ölçebildiğimiz bir pusula gibi davranıyor.

Giorgio Parisi, akademik hayatı boyunca (teorik) bilim insanı.

Cam: Kristal yapıya sahip olmayan herhangi bir katı. Kristal yapıdan kastımız, geometrik bir örüntü oluşacak şekilde dizilmiş parçacıkların belli bir enerjiden fazlası uygulanmadıkça katı kaldığı düzen. Tüm metaller ve çoğu bileşik kristal yapıya sahiptir. Örneğin sofraya tuzu, kübik bir kristal yapı şeklinde dizilmiştir. Kristallerin geometrik ve cebirsel betimlemeleri için sayısız ders kitabı mevcuttur ve fizikte katıhal (solid state ya da condensed matter) fiziği çerçevesinde incelenirler.

Spin camları: Geometrik bir örüntü yerine sistemin parçacıklarının spin değerlerinin (yukarı/aşağı) belli bir örüntü halinde (tüm parçacıklar spin yukarı ya da tüm parçacıklar spin aşağı ya da daha karmaşık düzenlemeler) bulunmadığı durumlara verilen isim. Yukarıdaki senaryodaki kişileri spinler olarak düşünelim ve üçgen şeklinde dizeyim. A yukarı, C aşağı bakan spine sahip olsun. B yukarı bakarsa A ile uyuşacak (arkadaşlık durumu) ama C'ye zıt olacak (C'yi kırdı). B aşağı bakarsa C ile uyuşacak ama A ile zıt olacak. Bu duruma “frustration” (Tr: “tatsızlık”) deniyor.

Böyle bir tatsızlığın olduğu sistemler ne zaman dengeye oturur? Tek boyutlu bir zincir olarak dizilmiş spinlerin oluşturduğu bir sistemin manyetik özellikleri hali hazırda “Ising modeli” olarak Ernst Ising tarafından 1924 tarihli doktora tezinde verilmişti. Trajiktir ki doktora tezinden sonra ABD’ye göç etmek zorunda kalan Yahudi bilim insanı Ising, makroskopik objelerin manyetik özelliklerini incelerken kullan-

duğumuz modelin sahiplerinden biri olmasına rağmen hayatının geri kalanı boyunca akademik dünyada kendine yer bulamayacak ve fizikten gittikçe uzaklaşacaktı.

İki boyutlu Ising modelinin kesin çözümleri bulunmakla birlikte, üç boyutlu modelin çözümleri hâlâ güncel araştırma konusudur. “Frustrated” spin sistemlerinin çözümlerinde özellikle can sıkıcı olan şey, denge durumunun baştan tayin edilemiyor olmasıydı. Spin camları, tatsızlık durumunda yukardaki drama senaryosunda olduğu gibi eşit derecede düzensiz durumlar tercih edebiliyorlar fakat tüm spinlerin aynı olduğu, net bir denge durumuna giremiyorlar. Hangi durum, ne zaman, ne kadar sürede “denge” olarak nitelenebilir? Bu sorunun cevabı Parisi tarafından “replika” yöntemiyle veriliyor. Düşük sıcaklıklarda denge durumunda bulunan sistemler için hesaplamalar yapmak kolay sayılır. Denge etrafında olabilecek küçük sapmaları kullanarak yüksek sıcaklıklardaki davranışı öngörülebilir. Örneğin düşük sıcaklıklarda düzenli kristal yapıda bulunan bir metalin ısı kapasitesinin sıcaklığa göre değişimi 20. yüzyılın başlarında çözülmüş teorik bir problemdir. Fakat “tatsızlık” olan sistemlerde, düşük sıcaklıklarda bile sistemin içinde bulunduğu “rahat” bir denge durumu yoktur. Bu durumda Parisi, çözümü, aynı sistemin kopyaları (replikaları) arasındaki etkileşimi incelemekte bulmuş. Sistemin ne yapacağını, denge durumu-

nun ne olduğunu bilmiyoruz (spin camları durumunda, manyetik etkileşimde en az enerjiyi gerektirecek spin düzenini bilmiyoruz), o zaman rastgele bir değer alalım. Aynı sistemin bir başka kopyası da başka bir rastgele değer alsın. Bu iki sistem fiziksel olarak nasıl etkileşiyorlar bunu düşünmeye çalışalım. Yani farklı senaryoları karşılaştıralım. Olası bütün rastgele değerler ve bu değerlere sahip farklı replikaların birbiriyle olan etkileşimlerini düşünelim. Teorik olarak, bütün bu durumların ortalamasını alarak hesaplama yaptığımızda verili bir spin camının denge durumunu bulabiliyoruz. Kısaca **replika metodu** olarak geçen, bir **mean field theory** (ortalama alan teorisi) hesaplama yöntemi oluyor.

Kompleks sistemler ve iklim paternleri - Tam anlamıyla büyük resim

Anlatmaya çalıştığım -muhtemelen çok anlam ifade etmeyen- bu egzotik örneğin doğurduğu çok daha geniş ölçekli sonuçları var. Verili bir hiyerarşisi bulunmayan sistemlerin, yani denge durumunun önden tahin edilemediği sistemlerin davranışını öngörmemiz için önemli bir metod olmuş Parisi’nin replika metodu. Parisi, istatistiksel fizikte kompleks sistemler için kullanılacak metodların denge durumundan uzak olan (non-equilibrium) sistemler için genel geçer olduğunu fark etmiş ve araştırmalarını ilerleyen yıllarda alışılmış fiziğin dışındaki sistemler için de kullanmış. Bunların arasında

sığırcıkların (starling) sürü oluşturma paternleri, konferans katılımcılarının kayıt yaptırma davranışları ve biyolojik sistemler de var.

Parisi’nin çalışmalarında detaylarının ötesinde ilham verici olan şey, doğaya ve fiziğe olan bütüncül yaklaşımı. İndirgemeci yaklaşımların belli sistemler için kesine yakın sonuçlar verdiğini biliyoruz ama bu bazen fizikçilerin gözünü kör edebiliyor ve bütün evreni, hatta daha tehlikelisi, insanları kompartımanlardan oluşan makineler olarak görmelerini sağlayabiliyor ve sosyal-ekonomik etkileşimleri gözlerinde önemsiz detaylara indirgeyebiliyor. Politik, ekonomik ya da genel olarak davranışsal etkileşimleri insanların aptallığı veya cahilliğine yormadan, doğanın karmaşıklığının bir çıktısı olarak görebileceğimiz yaklaşımlar ilham verici.

Denge durumundan uzak olan, sürekli termodinamiğin ikinci yasasıyla başa çıkarak iç düzenini taze tutan canlı varlıkların nasıl hayatta kaldıkları indirgemeci yaklaşımlarla anlaşılacak bir soru değil. Canlı olmayan ama indirgenemeyen sistemlerin, neredeyse bütün “gerçekçi” fiziksel süreçlerin temelinde olduğunu düşünecek olursak temel fiziği bilmenin, her şeyi (biyoloji, tarih, sosyoloji) açıklamak konusunda tek başına yetersiz kalacağını düşünüyorum. Örneğin yalnızca tek bir gezegenin atmosferik dinamiği ve hava, toprak, canlılık ve denizlerinden oluşan karmaşık sistemlerin uzun vadeli etkileşimini açıklamak için Newton-Laplace yetersiz oluyor. Fakat Syukuro Manabe’nin temellerini attığı iklim bilimi ve Klaus Hasselmann’ın iklim verilerini analizleri sonucunda “tüm parçaların kaderini” bilmeden öngörebildiğimiz bir şey var ve insan kaynaklı iklim değişimi bunlardan biri olmuş.

Tüm bunlardan dolayı, bu senenin Nobel fizik ödülünün bize bilim ve insan hakkında net bir hikâye anlattığını düşünüyorum.

Roma Sapienza Üniversitesi’nde profesör olan Giorgio Parisi ödülünü aldıktan sonra.

KAYNAKLAR

- 1) Physica A, vol.263, no.1-4, 1 Feb. 1999, pp.557-64.
- 2) M. Mezard, G. Parisi, M. Virasoro. *World Scientific Lecture Notes in Physics*, Volume 9. <https://doi.org/10.1142/0271>.

2021 Nobel Kimya Ödülü

2021 Nobel Kimya Ödülü Princeton Üniversitesi'nden David MacMillan (solda) ve Max Planck Karbon Araştırmaları Enstitüsü'nden Benjamin List'e verildi.

Benjamin List'in sıra dışı diyebileceğimiz sorusu şuydu: Kimyasal bir reaksiyonu katalize etmek için aminoasitlerin bir enzimin parçası olması gerekiyor mu? Veya tek bir aminoasit veya diğer benzer basit moleküller aynı işi yapabilir mi? Aynı günlerde David MacMillan da meslektaşlarıyla aynı amaç için problemin metal yüzü üzerine çalışıyordu. Çalışmalarıyla 2021 Nobel Kimya Ödülü'nü aldılar.

İlayda İnan

2021 yılının Nobel Kimya Ödülünün kazananları Max Planck Karbon Araştırmaları Enstitüsü'nden Benjamin List ve Princeton Üniversitesi'nden David MacMillan "asimetrik organokataliz" konseptini geliştirdiler. Geleneksel senteze alternatif oluşturan çevre dostu bu yöntemi anlayabilmemiz için terminolojiyi parçalamamız gerekli.

Öncelikle, devamında tartışacağımız fenomenlere kısaca değinmek gerekirse, asimetrik kelimesi saf enantiyomerler üretme becerisine atıfta bulunarak stereokimyası bağlamında kullanılır. Stereokimya bir molekülün atomlarının 3 boyutlu uzaydaki ifadesini inceler. "Organo" ise tahmin edebileceğiniz gibi, organik molekül olduğunu işaret eder. Organik kelimesinin kullanım alanı günlük hayatta tarım olsa da (pestisid kullanılmaması, antibiyotik kullanımının sınırlandırılması vs.) güvenli tarımı ekolojik tarım olarak adlandırmak belki anlamını karşılaması açısından daha doğru olacaktır. Katalizör ise reaksiyonda tüketilmeden reaksiyonu hızlandıran bir maddeyi tanımlar. Şimdi her birini yakından inceleyeceğiz.

Organik kimya

Periyodik sistemde bulunan elementlerin arasında bir element var ki, bizler için ayrıca öneme sahip: Karbon elementi. 1828'de Friedrich Wöhler, tipik bir anorganik tuz olan amonyumsiyanatı bir test tüpünde ısıtır ve kalıntıdan tipik bir organik madde olan üreyi (Harnstoff [Alm.]: idrar maddesi) izole eder. Adından da anlaşılacağı gibi idrardan izole edilebilen bir bileşiktir, metabolizma ürünüdür. Bu deney bize organik bileşiklerin deney tüpünde oluşturulabileceğini gösterir - tıpkı anorganik bileşikler gibi.

Bugüne kadar bildiğimiz milyonlarca bileşi-

ğin çok büyük bir kısmı karbon atomundan türetiliyor. Organik maddeleri oluşturan karbon bileşikleri hayatın her yerinde ve oldukça önemli biyolojik fonksiyonlara sahip. Bununla birlikte şunu da eklemeliyiz ki, hemen hemen tüm organizmalarda bileşikler tipik olarak organik kimya alanına girmeyen yapı veya süreçlere entegre olmuştur. Örnek olarak, magnetotaktik bakteriler, metaloksitli radulalı (bir tür dil) bazı molluska (polyplacophora), hücre duvarlarında silika bulunduran diatomlar, salyangozların exoskeletonleri sayılabilir. Ayrıca birçok organik bileşik, yapısında metalleri bulundurur. Hemoglobin molekülünde demir iyonu, koenzim (vitamin) B12'de kobalt iyonu ve klorofilde magnezyum iyonu örnek olarak verilebilir.

Kataliz

Yavaş ilerleyen kimyasal reaksiyonu hızlandırmak için iki seçeneğimiz var: ya sıcaklığı artırmak ya da reaksiyon partnerlerinin konsantrasyonunu artırmak. Bunları elbette laboratuvarında yapabiliriz. Peki ya doğa belirli bir sıcaklıkta gerçekleşmesi gereken yavaş kimyasal reaksiyonları hızlandırmayı nasıl başarıyor? Vücudumuz sıcaklığı yaklaşık 37°C'de sabit kalması şartıyla metabolik süreçleri nasıl hızlandırıyor?

Kimyasal reaksiyonu hızlandırmak için sıraladığımız opsiyonlara ekleyebileceğimiz bir yöntem daha var: **Katalisör** ile aktivasyon enerjisini düşürmek. Katalizör reaksiyon sürecine müdahale ederek daha düşük aktivasyon enerjisine sahip yeni bir reaksiyon yolu açar ve kendisi tüketilmez. Bu nedenle reaksiyondan sonra değişmez.

Vücutta reaksiyonları hızlandıran doğal olarak bulunan katalizörlere **enzim** diyoruz. Hücrede genellikle biyokatalizör dediğimiz enzimler katalizör

görevi gördükleri gibi, hangi reaksiyonu katalize ettikleri konusunda da spesifiklerdir. Katalizör madde çoğunlukla protein, bazen **ribozim** olarak adlandırılan RNA molekülleridir. (Nobel Kimya 1989, S. Altman ve T. R. Cech, ribozimlerin (katalizör ribonükleik asitler) keşfi). Vücudumuzda sıcaklık istendiği gibi artırılmaz/azaltılmaz. Proteinler yaklaşık 42°C'de çok seviyeli yapılarını kaybeder, denatüre olur, bozulur. Bu, hücreler için ölümcüldür. Yüksek ateşe sahip bir hasta için ateş düşürücü tedaviye başlamak gereklidir, aksi takdirde sonuç yıkıcı olur. Bu nedenle enzimler, vücudumuzdaki reaksiyonların gerçekleşmesi için kesinlikle gereklidir.

Stereokimya

Üç boyutlu cisimlerin ayna görüntülerine baktığınızda iki görüntünün aynı olmadığını fark edebilirsiniz. Sol el eldiveninizi sağ elinize giyebilir misiniz? İki elimiz aynı diyemeyiz. Bu gibi fenomenlere doğada da rastlıyoruz, hem makro seviyede hem de mikro seviyede, atomlardan meydana gelen moleküllerde.

Kimya perspektifinden baktığımızda bu durumu **kiralite** (Grek. *cheiros*: el) olarak adlandırıyoruz. Çıplak gözle moleküllerin davranışlarını göremesek de, koku duyumuzla fark ettiğimizi söyleyebiliriz. İnsan burnu sayesinde fazlaca koku ve aromayı ayırt edebilir. Koku algımızı belirleyen sıkça karşılaştığımız Terpenler'den limonen molekülünün S-Limonen (sol) versiyonu limon kokusu iken, D-Limonen (sağ) portakal kokar. Benzer durum Carvin molekülü üzerinden nane ve kimyon için de geçerlidir.

Stereoizomerler ya da üst üste bindirilemeyen ayna görüntüleri olan moleküller (enantiomerler) neden bu kadar önemli? Önemli çünkü bir molekül için fazlaca olası stereoizomer kombinasyonu vardır ve hatalar ciddi sorunlara sebep olabilir. 1950'lerin sonunda Almanya'da Chemie Grünenthal firması tarafından üretilen ve etki maddesi Thalidomid olan uyku ilacı Contergan hamile kadınlarda teratojen etki göstererek düşüklere

ve malformasyona neden olmuştur. Tam bir katastrof yaşanmış, 1958-1962 yılları arasında binlerce bebek organ defektleriyle doğmuştur. Yanlış enantiyomere sahip molekülün sebep olduğu bu korkunç olaydan etkilenmeyen popülasyonlar olmuştur. Doğu Almanya bu ilacın kullanımına izin vermemiştir. O dönemde FDA'de çalışan farmakolog Frances Oldham Kelsey sayesinde ABD'ye girişi engellenmiştir. Süreyya Tahsin Aygün'ün de Türkiye'ye girişini engellediği söylenir. İnsanlık tarihimizin görüp görebileceği en onursuz insan gruplarından birini oluşturan ve ne yazık ki Türkiye'de militer fonla hayranlık duyulan "Nazi doktorlar"ın içinde bulunduğu, içleri boşaltılan enstitülerde çalışanlar tarafından bu ilacın geliştirildiğinin altını çizmek gerek.

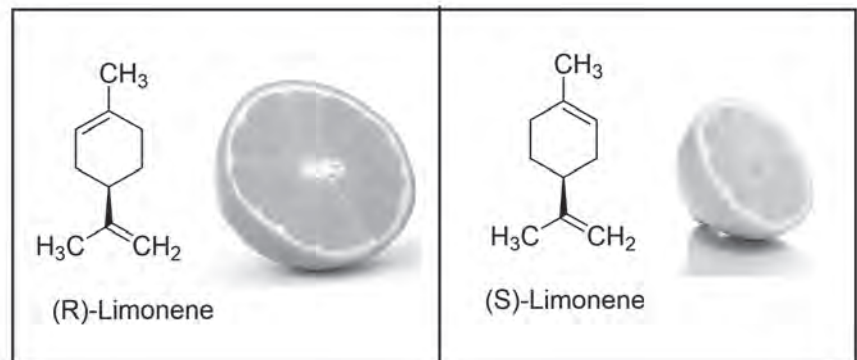
2021 yılında Nobel Komitesi'nin çalışmalarını onurlandırdıkları araştırmacılar List ve MacMillan'ın birbirlerinden bağımsız olarak çalışmalarını yayınladıkları 2000 yılına gelinceye kadar elimizde iki katalizör kategorisi vardı: enzimler ve geçiş metalleri bazlı katalizörler. Periyodik Tablo'nun d-grubunda 3 ve 12 arasında bulunan, kimyada geçiş metalleri olarak isimlendirilen elementler bir moleküldeki atomlar arasındaki bağları manipüle etmeye yardımcı olur, dolayısıyla iyi katalizörlerdir. Fakat birçok metal katalizör çevreye zararlı ağır metallerdir.

Bütün canlılar yaşam için gerekli sayısızca enzime sahiptir. Oldukça organize çalışan ve kompleks mekanizmalara sahip olan enzimler katalizör olma konusunda uzmanlaşmıştır. Laboratuvarında *in vitro* kullanılan çok ünlü enzimlerden biri pande-

mid e ismini sıkça duyduğunuz PCR (Polimerase Chain Reaction) için kullanılan Taq-Polimeraz enzimidir. Bu enzim Yellowstone Milli Parkı'nda sıcak su kaynağında sürpriz bir şekilde bulunan *Thermus aquaticus* (Taq) isimli termofil bakterisinden izole edilmiştir (Kary B. Mullis, 1993 Nobel Kimya Ödülü).

Enzimlerin katalizör olarak etkinliği üzerine çalışan araştırma gruplarından biri Scripps Araştırma Enstitüsü'nde, 2014 yılında kaybettiğimiz Carlos F. Barbas III'nin grubuydu. Benjamin List, o yıllarda Barbas'ın grubunda katalitik anti-korlarla çalışıyordu. Enzimler üzerine daha fazla düşünmeye başladığını söylememiz yanlış olmaz. Enzimler genellikle yüzlerce aminoasitten oluşan devasa, kompleks moleküllerdir. Aminoasitlerle beraber enzimlerin önemli bir kısmında daha önce bahsettiğimiz gibi metaller de bulunur. Bununla birlikte birçok enzim de metallerin yardımı olmadan kimyasal reaksiyonları katalize eder. Bunun yerine reaksiyonlar, enzimdeki bir veya birkaç aminoasit tarafından yürütülür. Benjamin List'in sıra dışı diyebileceğimiz sorusu şuydu: kimyasal bir reaksiyonu katalize etmek için aminoasitlerin bir enzimin parçası olması gerekiyor mu? Veya tek bir aminoasit veya diğer benzer basit moleküller aynı işi yapabilir mi? 1970'lerin başlarında Prolin isimli aminoasidin katalizör olarak kullanıldığı yazan bir makale bile vardı. List, Prolin'in aldol reaksiyonu olarak bilinen farklı bir reaksiyon türünü katalize edip edemeyeceğini test etmeye karar verdi. Vücudumuzda Aldol reaksiyonları Aldolaz (enzimleri -ase ekinden tanıyabilirsiniz, Al-

Koku algımızı belirleyen sıkça karşılaştığımız Terpenler'den limonen molekülünün S-Limonen versiyonu limon kokusu iken, D-Limonen portakal kokar.

2021 Nobel Kimya Ödülü açıklanıyor.

dolase) adı verilen enzimler yardımıyla gerçekleşir. İşe yaramıştı.

Aynı günlerde David MacMillan da meslektaşlarıyla aynı amaç için problemin metal yüzü üzerine Diels-Alder reaksiyonu ile çalışıyordu. Organik kimya için önemli temel reaksiyonlardan biri olan bu reaksiyon 1950 yılında Nobel Kimya Ödülü'ne layık görüldü (1950 Nobel Kimya Ödülü, Otto Diels ve Kurt Alder). Bu reaksiyon moleküllerin altı karbonlu bir halka oluşturma yöntemlerinden biridir. MacMillan imidazolidinon isimli metal içermeyen molekül kullanarak Diels-Alder reaksiyonlarını katalize edebileceğini keşfetti.

List ve McMillan'ın keşfinden bu yana organokataliz ile ilgili ade-

ta bir patlama yaşandı. 2021 Nobel Fizyoloji Ödülü bu yıl nörobiyoloji, Kimya Ödülü organik kimya, Fizik Ödülü ise kompleks sistemler çalışmalarının oldu. Doğa bilimi ödülleri için temel bilim çalışmalarına verilmesi beni bir temel bilimci olarak mutlu etti. Bilim ödülleri olarak sayacağımız birçok ödül, madalya var; Nobel onlardan daha değerli/değersiz değil. Veyahut ödül kazananlar kazanmayanlara kıyasla daha değerli/değersiz değil.

Bu yıl kaybettiğimiz evrimsel biyolog, genetik bilimci, filozof R. C. Lewontin (1929-2021) *Biology As Ideology* kitabında bilimin sosyal bir enstitü olduğunu anlatır. Bilimin objektif olduğunu sandığımızı, ama aslen, tıpkı devlet, aile, spor gibi di-

ğer sosyal enstitülerimize entegre ve onların etkisi altında kalan sosyal bir enstitü olduğunu hatırlatır. Benjamin List'in ünlü gelişim biyoloğu Christiane Nüsslein-Volhard'ın (1995 Nobel Fizyoloji ve Tıp Ödülü, Edward B. Lewis and Eric F. Wieschaus ile birlikte) yeğeni ve kimyacı Jacob Volhard'ın büyük büyük torunu olduğunu öğrendikten sonra bunu düşündüm.

KAYNAKLAR

- Benjamin List, Richard A. Lerner, and Carlos F. Barbas. Proline-Catalyzed Direct Asymmetric Aldol Reactions. *Journal of the American Chemical Society*. 2000. 122 (10), 2395-2396.
- Bruice, P. Y. (2007). *Organische Chemie*. 5. Aufl. Pearson Studium: München.
- Kateri A. Ahrendt, Christopher J. Borths, and David W. C. MacMillan. New Strategies for Organic Catalysis: The First Highly Enantioselective Organocatalytic Diels-Alder Reaction. *Journal of the American Chemical Society*. 2000. 122 (17), 4243-4244.
- MacMillan, D. The advent and development of organocatalysis. *Nature* 455, 304-308 (2008).
- Schmuck C., Engels B., Schirmeister T., Fink R. (2008). *Chemie für Mediziner*. Pearson Studium: Czech Republik.
- Popular Science Background. The Royal Swedish Academy of Sciences. 2021. <<https://www.nobelprize.org/uploads/2021/10/popular-chemistryprize2021.pdf>>
- Enamine and Iminium Ion-Mediated Organocatalysis. The Nobel Committee for Chemistry. 2021. <<https://www.nobelprize.org/uploads/2021/10/advanced-chemistryprize2021-3.pdf>>
- MPG. Chemistry Nobel Prize for Benjamin List. 2021. <https://www.mpg.de/17662517/nobel-prize-for-chemistry-2021-benjamin-list>

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

50 soruda evren
Çiğdem Sunay

50 soruda büyük patlama kuramı
Metin Hotinli

50 soruda insanın tarihöncesi evrimi
Metin Özbek

Kovid-19 komplo teorileri ve sosyal medya

Dünyanın düz olduğunu veya Ay'a hiç çıkılmadığını iddia edenlere gülüp geçebiliriz. Ancak bir kasıt olsun veya olmasın, sosyal medyada yayılan yalan/yanlış haberler kovid-19'da olduğu gibi ölümcül sonuçlar doğurabiliyor. Noam Chomsky'nin vurguladığı gibi hükümetin veya Bill Gates'in insanları zehirlemek veya çip takmak istediğine dair komplo teorilerinin kendilerine bu kadar taraftar bulması, bilime ve rasyonaliteye duyulan güvensizlik, "acımasız bir sınıf savaşı" olan 40 yıllık neoliberalizmin sonucudur.

Facebook/Cambridge Analytica skandalından bu yana sosyal medya platformları siyasetçiler tarafından sürekli eleştiriliyorlar. Facebook ve Twitter gibi platformların yanında WhatsApp ve Telegram gibi mesajlaşma uygulamaları da mezenformasyon (bir kasıt olmaksızın yapılan yanlış bilgilendirme) ve dezenformasyon (yalan veya yanlış enformasyonun kasıtlı olarak yayılması) için elverişli bir ortam yaratmakla suçlanıyorlar. Dünyanın düz olduğunu veya Ay'a hiç çıkılmadığını iddia edenlere gülüp geçebiliriz. Ancak bir kasıt olsun veya olmasın, sosyal medyada yayılan yalan/yanlış haberler kovid-19'da olduğu gibi ölümcül sonuçlar doğurabiliyor.

Bu nedenle geçen yaz Joe Biden yönetimi ile Facebook karşı karşıya geldi. Biden, ilk başta sosyal medya platformlarının insanları öldürdüğünü iddia etse de daha sonra bu ifadesini yumuşattı. İnsanların ölümüne asıl neden olanların 59 milyon kişinin takip ettiği 12 kişi olduğunu belirtti. Biden'in iddiaları CCDH'nin (Dijital Nefretle Mücadele Merkezi'nin) yayınladığı rapora dayanıyordu (<https://www.theguardian.com/world/2021/jul/17/covid-misinformation-conspiracy-theories-ccd-h-report>). Raporda, söz konusu 12 kişinin Facebook'taki aşî karşıtı içeriğin % 73'ünden sorumlu olduğu belirtiliyor ve bu platformlarda yayımlanan kovid-19 mezenformasyonunun % 95'inin silinmediğine dikkat çekiliyordu. Biden, Facebook'un mezenformasyon hakkında daha hassas olmasını istiyordu (<https://www.nytimes.com/2021/07/19/world/biden-facebook-misinformation.html>).

Google'ın hayırseverlik kuruluşu olan google.org tarafından hazırlanan, "Dijital Çağda Anti-Semitizm" başlıklı raporda ise pandemi

döneminde Avrupa'yı saran komplo teorileri ele alınıyordu (<https://hopenothate.org.uk/wp-content/uploads/2021/10/google-report-2021-10-v3.pdf>). Raporda değinilen Royal Society Open Science'in Ekim 2020'deki bir araştırmasına göre İrlanda ve İspanya'da nüfusun % 18'i, Birleşik Krallık'ta ise % 13'ü, pandeminin küresel aşılamaı teşvik etme planının bir parçası olduğuna inanıyordu. İspanya'nın % 16'sı, İrlanda'nın % 12'si ve Birleşik Krallık'ın % 8'i kovid-19'u 5G komplolarıyla ilişkilendiriyordu. 2020 yazında Avusturya'da gerçekleştirilen bir başka araştırmaya göre ise nüfusun % 51'i, "gizli topluluklar ve seçkinler krizden yararlanıyor ve otoriter bir dünya düzeni kurmak istiyorlar" iddiasında gerçeklik payı olabileceğini düşünüyordu. % 38'i de "Bill Gates aşîli insanlara mikroçipler yerleştirmek ve böylece onları kontrol etmek istiyor." iddiasının gerçek olabileceğini düşünüyordu. Hollanda'da 5G hakkındaki komplo teorileri sonrasında cep telefonu direklerine ve kablolara saldırılar düzenlendi. İtalya'da günlük 1,5 milyon dinleyicisi olan Katolik "Radio Maria", pandeminin "Tanrı'nın olmadığı bir dünya yaratmak için dünyanın seçkinleri tarafından yürütülen bir suç projesi" olduğunu duyurdu. Balkanlar'da yapılan anketler, nüfusun yaklaşık dörtte üçünün kovid-19 salgınıyla ilgili komplo anlatılarına inandığını gösteriyordu. Hükümetlere duyulan güvenin düşük olması ve aşîya güvensizlik sonucunda insanlığı yok etmek için yetiştirilen bir virüsten mikroçipli aşîlara kadar çok sayıda komplo teorisi Balkanlar'ı etkisi altına almıştı. Ağustos 2020'den bu yana Yunanistan'da pandemiye inkâr etmek ve komplo teorileri yaymak cezalandırılabilir bir suç olarak görülüyor.

Hükümetler ve sağlık örgütleri, pandeminin yanında bir de yalan/yanlış haberlerin ve komplo teorilerinin toplum sağlığını tehdit ettiği infodemiyle uğraşmak zorunda kaldılar (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S014067362030461X>). Gözler sosyal medya şirketlerindeydi. Şirketlerin yalan/yanlış haberlerin yayılımını engellemesi bekleniyordu. Siyasetçiler, sosyal medya şirketlerini sıkıştırıyordu. Peki, sosyal medya şirketleri bunu başarabilir mi?

Bu soruyu tartışmadan önce neyle karşı karşıya olduğumuza daha yakından bakalım. Komplo teorileri, sosyal medyadan önce de vardı ve sosyal medya, kovid-19 hakkındaki komplo teorilerinin nedeni değil. Ama sosyal medya, bu teorilerin yayılmasını kolaylaştırıyor ve hızlandırıyor.

Komplo teorileri

Komplo teorileri, “gizli, her şeye gücü yeten bir kişi veya grubun, siyasi ve sosyal düzeni veya onun bir kısmını gizlice kontrol ettiğini” varsayar. Gizli seçkinler, ekonomik, politik ve sosyal ilişkilerin bütününe hükmeder veya bu ilişkileri bir kukla ustası gibi kontrol eder ve yönlendirir. Söz konusu gizli seçkinlerin, dünyaya hükmetmek için bilinçli ve halkın aleyhine uğursuz bir planları vardır. Komploda rastlantısallığa yer yoktur. Her şey bu seçkinlerin planladığı biçimde gerçekleşir. Olanlar, zaten önceden planlanmıştır (Fuchs, 2021).

Fuchs’a (2021) göre komplo teo-

rilerinin bazı ortak öğeleri vardır.

Birincisi, gizlilik. Her yerde güçlülerin gizli, uğursuz ve bilinçli olarak yürüttüğü planlar vardır. Her şey, sıradan insanlardan gizlenen, aklıda kalıcı, gizli bir planla yapılır. Gizli uğursuz planlar komplo teorilerinin ana özelliğidir.

İkincisi, toplumsal ilişkilerin kışışleştirilmesidir. Ekonomik ve sosyal ilişkiler ya da sorunların temelini oluşturan toplumsal yapılar yerine sorun bir kişiye veya gruba indirgenir. Sorunların çözümü söz konusu kişi veya grubun ortan kalkmasına bağlıdır. Dolayısıyla komplo teorileri anti-semitizme, ırkçılığa ve faşizme yatkındırlar ve tarih boyunca “ötekiler”e karşı düzenlenen ırkçı, dinci, mezhepçi ve cinsiyetçi saldırılarda kritik bir rol üstlenmiştir.

Üçüncüsü, dost ve düşman ikiliğidir. Komplo teorileri, gizli bir tahküm planı uygulayan gizli bir düşmanın varlığına dair batıl ve mistik inanç öğeleri içerir. Yahudiler, komünistler, Cizvitler, Masonlar ve kapitalistler tarihte komplo teorilerinde bulunan beş ana gizli ajandır. Diğer yandan, bu ortak düşmana karşı yol gösterici liderler ve beraber hareket edilebilecek dostlar da vardır.

Dördüncüsü, şiddettir. Dost/düşman ikiliği, algılanan sorunların düşmanı ortadan kaldırarak çözülebileceği düşüncesi sık sık şiddete başvurulmasına neden olur. Özellikle faşizmde komplo teorisi, tatminsiz bireyleri günah keçilerine karşı harekete geçirmek için ideolojik bir stratejidir.

Beşincisi, rasyonel, irrasyonellik. Sıradan insanların hemen göremediği, ancak noktaları birleştirerek anlaşılabilir bir hakikat içerirler. Fakat aslında noktaları birleştirme faaliyeti çoğu zaman ilgisiz olguların bir araya getirilerek veya çarpıtılarak komplo teorisinin kanıtı olarak sunulmasıdır. Komplo teorisyenleri ve takipçileri genellikle inandıkları komplo hakkında rasyonel bir tartışmaya giremezler. Ya tartışmayı reddederler ya da iddialarını sorgulayan herkesi beyni yıkanmış, yönlendirilen ve gerçekte ne olduğunu göremeyen kişiler olarak nitelendirirler. Komplo teorilerinin takipçileri, kendi irrasyonel inançlarını oldukça rasyonel bulurlar ve komplo teorilerinin rasyonel olarak sorgulanmasının irrasyonel olduğunu savunurlar.

Altıncısı, determinizmdir. Komplo teorilerine göre görünen iktidar yapısının ve aktörlerin arkasında, ipleri elinde tutan ve halka görünür aktörleri yönlendiren gizli ve niyetleri tam bilinmeyen aktörlerin olduğunu varsaymaktadır. Her şeyin arkasında gizli bir plan ve niyet vardır. Komplo teorilerine inananlar için, tüm sonuçlar niyetler ve planlar tarafından belirlenir. Bunun yanında, uzmanlara ve politikacılara karşı belirgin bir güvensizlik vardır. Uzmanlar ve politikacıların sürekli yalanlar söyleyerek gerçekleri kamuoyundan sakladığına inanılır.

Allington’un (2021) belirttiği gibi komplo teorileri aşırı sağ terörizmin bir parçasıdır. 1980’lerden itibaren aşırı sağcı bireyler ve gruplar tarafından ABD’de gerçekleştirilen ölümcül terör saldırılarına ilişkin bir inceleme, failerin çoğu zaman bir Yahudi komplosuna inandığını gösteriyor. Komplo teorisyenleri, belirli eylemlere yönelik doğrudan çağrılar yapmazlar ancak teorileri öğrencileri için ilham verici olur. Örneğin, 2011’de 77 kişiyi öldüren Norveçli aşırı sağcı terörist Anders Breivik, İslamofobik komplo teorileriyle hareket etmişti. Tobias Rathjen adlı terörist de Hanau’da on kişiyi öldürmeden önce bir YouTube videosu yayınlamış ve ABD’nin “inanılmaz sayıda küçük çocuğu taciz eden, işkence eden ve öldüren” “gö-

2011’de 77 kişiyi öldüren Norveçli aşırı sağcı terörist Anders Breivik, İslamofobik komplo teorileriyle hareket etmişti.

rünmez gizli toplulukların kontrolü altında” olduğunu duyurmuştu. Piz-zagate adı verilen komplo teorisi i-se ABD Demokrat Partisi’nin kıdem-li üyelerinin Comet Ping Pong pizza restoranının bodrumunda çocuk-ları istismar ettiğini ve öldürdüğünü savunuyordu. Bu komplo teorisi-nin etkisinde kalan Edgar Maddison Welch, 4 Aralık 2016’da elinde bı-çak, tabanca ve AR-15 saldırı tüfe-ğiyle Comet Ping Pong’u basmıştı.

Peki, internetin günümüzde komplo teorilerinin iletilmesindeki rolü ne? İnternet, komplo teorileri-nin hızla tüm dünyaya yayılmasını sağlıyor. Örneğin, Japonya’da insan-lar bir komplo sonucu iktidarı kay-bettiğine inandıkları Donald Trump için Tokyo’da gösteriler yapıyor veya Qanon’un saçmalıkları Japon-ya, Kanada, İngiltere vb. ülkelerde de kendisine taraftar bulabiliyor. Fa-kat Fuchs’un (2021) da vurguladığı gibi internet ve diğer iletişim araçla-rı komplo teorilerinin nedeni değil. Özellikle son yıllarda komplo teori-lerinin ortaya çıkışını ve yayılımını sağlayan oldukça elverişli toplumsal koşullar var. Ancak sosyal medya-nın (ve son yıllarda özellikle What-sApp ve Telegram grupları), kamu-sal alanın parçalanmasına kayda değer bir katkıda bulunduğunu da göz ardı etmemek gerekiyor. Benzer düşünen bireyler söz konusu plat-formlarda/gruplarda bir araya geli-yor ve farklı görüşteki bireylerle da-ha az etkileşime girmeye başlıyorlar. Böylece komplo teorilerine inanan bireyler bu platformlar sayesinde sürekli kendileriyle benzer düşünce-lere sahip bireylerle etkileşime gire-rek inançlarını güçlendiriyor ve ra-dikalleşiyor.

Kovid-19 ve yalan haberler

Fuchs (2021) kovid-19 hakkın-da ortaya atılan komplo teorilerini ikiye ayırıyor: Virüsün kökeni hak-kındaki komplo teorileri ve virüsün nasıl bulaştığı ve öldürülebileceği hakkındaki teoriler. Virüsün köke-ni hakkında aşağıdaki iddialar özel-likle Çin üzerinde yoğunlaşıyor (a-ge, s. 69):

- Virüs, Wuhan Teknoloji Enstitüsü’nde geliştirilen bir Çin bi-yolojik silahıdır.

- Çin hükümeti, Donald Trump’ı devirmek için ABD’deki Demokrat Parti veya Kuzey Kore hükümeti gi-bi diğer güçlerle işbirliği yaparak vi-rüsü yaydı.

- Kovid-19, Donald Trump’ın ye-niden seçilme şansını en aza indir-mek için icat edilmiş bir aldatmaca-dır.

- CIA; Çin, Rusya veya İran’ın e-konomik ve siyasi gücüne meydan okumak için virüsü biyolojik bir si-lah olarak yarattı ve yaydı.

- İsrail, finansal piyasa krizi ya-ratmak ve ortaya çıkan istikrarsız-lıktan finansal olarak yararlanmak i-çin virüsü geliştirdi ve yaydı.

- İsrail veya Rothschild ailesi, Ge-orge Soros vb. zengin Yahudiler vi-rüsü dünyayı ele geçirmek için üre-tti.

- Çinli casuslar virüsü Kanada’da-ki bir araştırma laboratuvarından çaldılar.

- Kovid-19, Bill Gates ve Birleşik Krallık hükümeti tarafından finanse edilen nüfus kontrol stratejisinin bir parçasıdır.

- Donald Trump pandemiye pedo-filleri, siyasi muhalifleri ve Hollywo-d aktörlerini tutuklamak veya öl-dürmek için yarattı.

- Et yemek, virüsün nedeniydi.

- Kovid-19, 5G kablolu ağlar ne-deniyse ortaya çıktı.

- Bir liberaller çetesi, çocukla-rı kaçırmalarına, kanlarını toplama-larına ve bu kandan çete üyelerinin ömrünü uzatan ilaçlar üretmelerine izin veren olağanüstü hal yaratmak için virüsü yarattı.

- Virüs, aşından para kazanmak is-

Trump, çeşitli aşılar ve kovid-19 hakkındaki komplo teorilerini sosyal medya hesabından paylaştı ve yeni komplo teorilerinin üretimine katkıda bulundu.

teylen ilaç endüstrisi ve Bill Gates ta-rafindan yaratıldı.

- Virüs, belirli nüfus grupları-nı öldürmek veya aşılar yardımıyla dünya nüfusunu azaltmak için üre-tildi.

- Virüs, insanlara aşilar ile mikro-çipler enjekte etmek ve totaliter bir toplum yaratmak amacıyla üretildi.

Virüsün nasıl bulaştığı ve virü-se karşı mücadele hakkında üretilen yalan/yanlış haberler ise aşağıda (a-ge, s. 70):

- Yabancılar ve göçmenler, beyaz-ları ve Batılı ulusları öldürmek için özellikle virüse yakalanıyorlar. Göç, küreselleşme ve açık sınırlar virü-sün yayılmasının nedenidir.

- Pandeminin başından beri aslın-da virüsün aşısı vardı.

- Kokain, Kovid-19’u iyileştiriyor.

- Afrikalılar daha dirençli.

- Evcil hayvanlar virüsü yayıyor-lar.

- Sirke virüsü öldürüyor.

- Haşlanmış zencefil veya limon suyu veya inek idrarı içmek virüsü öldürür.

- Saunaya gitmek virüsü öldürür.

- Saç kurutma makinesi virüsü öldürür.

- Şifalı otlar virüsü öldürür.

- Ekmek ve şarap ayini virüsten korur.

- Gümüş içerikli diş macunu kul-lanmak virüsü öldürür.

- Ruhsal sağaltım virüsü öldürür.

- Kovid-19 aşıları insanları takip etmeye yarayan mikroçipler içerir-ler.

Bu haberlerde, komplo teorileri-nin başlıca öğelerini görebiliyoruz.

Hükümetlerin, kişilerin veya dünya- yı gerçekten yöneten grupların gizli planları olduğu savunuluyor; sorun Çinliler, Demokratlar, göçmenle- re indirgeniyor; düşmanlar yaratılıyor ve Trump bu büyük oyunu çözecek kişi olarak görülüyor; Asya- lılara, göçmenlere ve 5G istasyonla- rına saldırılıyor. Bill Gates hakkın- daki komplo teorilerinde olduğu gibi (“Bill Gates, WHO (Dünya Sağ- lık Örgütü) ve dünyadaki hükümet- ler dahil, tüm dünyaya hükmedi- yor.”), “Bill Gates, SARS-CoV-2’nin patentine sahip.”, “Bill Gates, aşılar- la bir gözetim toplumu yaratmayı ve insanları takip etmeyi hedefliyor.” vb) söz konusu komplo teorileri ço- ğu zaman virüs ve patent isimlerinin karıştırılması veya farklı bir bağlam- da söylenen sözlerin çarpıtılması ile elde ediliyordu.

Bu bağlamda, tüm dünyada bir- çok takipçisi olan QAnon’u anma- dan geçmek olmaz. QAnon, 2017’de ortaya çıkan, aşırı sağ bir komplo te- orisi. QAnon’a göre uluslararası şey- tani bir pedofil ağı var ve bu ağ ço- cukları istismar etmekle kalmıyor; aynı zamanda ömürlerini uzatmak için onlardan yararlanıyor. Donald Trump, bu derin devlete karşı ölüm kalım savaşı veriyor (Bir grup QA- non taraftarı ise John F. Kennedy Jr.’nin aslında ölmediğini ve 2020’de tekrar ortaya çıkarak Trump’ın ra- kibi olacağını savunuyordu). Ö- zellikle kurumlara ve ana akım

medyaya güvenmiyorlar. QAnon, yayıldığı ülkede, o ülkenin koşulla- rı ile kendini yeniden üretiyor. Örneğin Kanada’da Muhafazakâr Parti lideri Erin O’Toole’un kovid-19 testinin pozitif çıkmasını çocuk ka- çakçılığındaki rolünün açığa çıktığını ve polisle işbirliği yaptığını an- latan bir kod olduğunu iddia ettiler. Kovid-19’un ise çocuk kaçakçılığını maskeleyerek için çıkarıldığını ortaya attılar. Bir diğer iddiaları ise pande- minin Trump’ın yeniden seçilmesi- ni engellemek isteyen derin devle- tin bir senaryosu olduğuydu. Fakat daha sonra ABD yönetimi sınırlarını 30 gün kapatacağını duyurduğun- da QAnon, pandeminin kutlanacak bir şey olduğunu düşünmeye başla- dı. Çünkü bu, Trump yönetiminin derin devlet ajanlarını tutuklamaya yönelik gizli planının bir kılıfıydı. QAnon topluluğunun ünlü isimle- rinden David Hayes (300 bin Youtu- be takipçisi vardı) 14 Mart 2020’de- ki canlı yayınında pandeminin ruhani bir savaş olduğunu ve sade- ce Tanrı tarafından seçilmeyenlerin hastalıktan etkileneyeceğini söyledi (Argentino, 2020).

23 Mart 2020’de hareketin baş- latıcısı ve Q olarak bilinen kişi de sahneye çıktı. Q, o güne kadar ko- vid-19 hakkında herhangi bir şey yazmamıştı. Q’ye göre virüs ekono- miyi çökerterek Trump’ın yeniden seçilmesini engellemek isteyen Çin- lilerin ve Demokratların ortak pro-

jesiydi. Bazı QAnon fenomenleri de boş hastane fotoğrafları paylaşarak aslında söylendiği gibi bir salgın ol- madığını yaymaya çalıştılar (age).

Facebook, Youtube, Twitter vb platformlar QAnon kaynaklı ve di- ğer komplo teorilerinin hızla çok ge- niş kitlelere yayılmasını sağlıyordu. Ama komplo teorileri bu platform- larda yayımlananlarla sınırlı de ğil- di. Örneğin, Breitbart adlı aşırı sağcı web sitesi dünyanın en çok ziyaret edilen web sitelerinden biriydi ve si- te üzerinden yayınlanan Rush Lim- baugh Show’un çok sayıda takip- çisi vardı. Limbaugh, kovid-19’un Trump’ı iktidarını sarsmak için Çinliler tarafından hazırlanan bir komplo olduğunu savunanlardan- dı. Facebook’da 5 milyondan fazla, Twitter’da 1,4 milyon, Instagram’da 1,2 milyon ve Youtube’da 350 bin takipçisi olan Breitbart da bu id- diaları sosyal medya kanalların- dan paylaşarak yaygınlaştırıyordu. Breitbart’ın kovid-19’un Trump’ı de- virmek için başka bir unsur olarak silahlandırıldığı hakkındaki payla- şımı 900 kere paylaşılmış ve 4200 duygusal tepki almıştı. 1200 kişi de paylaşımın altına yorumlarını yaz- mıştı. Aşırı sağ, virüsü kendi ulus- larını zayıflatmak ve yok etmek is- teyen diğer milletler (baş şüpheli Çinliler) tarafından tasarlanmış ve üretilmiş bir proje olarak gösterme- ye çalışıyordu. Milliyetçiliği ve nef- reti yaymak için geleneksel kitle i- letişim araçlarını ve sosyal medyayı kullanıyorlardı.

Kovid-19 hakkındaki yalan/yanlış haberler geçmişteki komplo teorile- riyle harmanlanarak pandemiye uy- gun hale getiriliyordu. Komplo teorilerinin temel öğelerini fazlasıyla içeriyorlardı ve deli saçması gibi gö- rünmelerine karşın Asyalılara kar- şı nefret söylemini ve fiziksel şidde- ti körüklediler ve anti-semitizmin yeni biçimlerde ortaya çıkmasına, göçmenlere yönelik şiddet eylemle- rinin artmasına neden oldular. Sos- yal medya kullanıcılarının sürekl- i bu gibi haberlere maruz kalması virüse karşı alınan önlemlerin etki- sini zayıflattı ve ilk başta aşının yo- lunu gözleyenlerin bile daha yumu- şak komplo teorilerine kapılarak kovid-19 aşılarına kuşkuyla yaklaştı-

Trump destekçilerinin 2021’in başındaki Capitol Hill saldırısından sonra ifade özgürlüğünün düzenlenmesinin sosyal medya şirketlerine ve çevrimiçi platformlara bırakılmaması gerektiğini düşüncesi gelişmişti.

masına neden oldu. Virüsün yayılmasını yavaşlatan önlemler yerine insanlar bilimsel bir temeli olmayan çözümlere yöneldiler. Aşılar hakkında ortaya atılan iddialar nedeniyle birçok insan aşı olmayarak hem kendi hem de toplum sağlığını tehlikeye attı.

Çevrimiçi yalan/yanlış haberlere ve komplo teorilerine karşı politikalar

Tüm dünyada ülkeler internette dolaşan komplo teorilerinin ve bunların yıkıcı potansiyelinin farkındalar. Özellikle 2018'den beri buna karşı politikalar geliştirmeye çalışıyorlar.

Fransa, 2018'de onayladığı 2018-1202 sayılı "enformasyonun manipülasyonuna karşı mücadele" kanunuyla dijital platformlara bazı yükümlülükler getirdi. Buna göre dijital platformların yazarların adını ve ödenen tutarı yayınlayarak herhangi bir sponsorlu içeriği bildirme zorunluluğu var. Ayrıca belirli bir sayıdan fazla ziyaret edilen platformların Fransa'da yasal bir temsilcisinin olması ve algoritmalarını yayınlamaları gerekiyor. Trump destekçilerinin 2021'in başındaki Capitol Hill saldırısından sonra Angela Merkel ifade özgürlüğünün düzenlemesinin sosyal medya şirketlerine ve çevrimiçi platformlara bırakılması gerektiğini belirterek çevrimiçi provokasyonlara karşı daha fazla düzenleme yapılması çağrısında bulunmuştu. Merkel'in bu çağrısından sonra Fransa Maliye Bakanı Bruno Le Maire de benzer bir çağrı yaptı.

Mart 2019'da, Christchurch şehrindeki cami saldırıları Yeni Zelanda'nın sosyal medyadaki komplo teorilerine karşı daha duyarlı olmasına neden oldu. Saldırı öncesinde 8chan sitesinde yayımlanan bildiri, saldırganın Büyük Yenileme (https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Replacement) adlı komplo teorisinin etkisinde olduğunu gösteriyordu. Saldırgana göre beyaz Batılı erkekler, göçmenlik ve kadınlaştırma olgusunun (transların daha görünür olması gibi) tehdidi altındaydılar. Yeni Zelanda saldırı sonrasında bu tür komplo odaklı içerikle mücadele etmek için uluslararası ve

sektörler arası girişimlere öncülük etmeye başladı.

Japonya'da, nüfusun yaşlı olması nedeniyle daha çok gazete ve televizyon gibi geleneksel medya takip ediliyor. 2016 yılındaki bir araştırmaya göre sosyal medyada en az vakit geçirenler Japonlardı. Fakat genç kuşaklar sosyal medyaya daha fazla yöneldikçe, Japonya'da çevrimiçi dezenformasyon ve komplo teorileri de yayıldı. İnternette, güvenilir kaynaklar yerine özellikle yorum ve düşüncelerin yazıldığı kısımlardan enformasyon toplayan özet siteleri Japonya'da oldukça yaygın. ABD kaynaklı doğrulanmamış dezenformasyonun özet sitelerinde toplanması, komplo teorilerinin yayılmasını hızlandırdı. Kasım 2020'de yüzlerce Japon, Trump'ı desteklemek için Tokyo'da bir gösteri yaptı. Allington'ın (2021) yazdığı gibi Trump ve QAnon taraftarı komplo teorileri Japonya'da oldukça yaygındı. 2019 yılının sonunda Japon hükümeti dezenformasyonla mücadele için Google, Facebook, Apple ve Amazon ile işbirliği yapacağını duyurdu. Ancak Allington'a (2021) göre hükümet, sağlıklı bir medya ekosistemi oluşturmak için dijital okuryazarlık ve eğitim konusunda yeterince hızlı değil.

Birçok yerde olduğu gibi Kanada'nın büyük şehirlerinde de covid-19 önlemlerine karşı gösteriler yapıldı. Gösterilerde QAnon

destekçileri de vardı. Hatta Kanada, QAnon komplo teorilerinin yayıldığı başlıca merkezlerden biriydi (<https://montreal.ctvnews.ca/how-canada-became-one-of-the-world-s-biggest-hubs-for-qanon-conspiracy-theories-1.5172097>). Kanada, komplo teorilerine karşı eğitim odaklı ve topluluk desteğini dikkate alan bir stratejiyi tercih etti. Kanada, "çevrimiçi dezenformasyona karşı yurttaş direnci oluşturmak ve sağlıklı bir bilgi ekosistemini desteklemek için ortaklıklar kurmak" amacıyla çok paydaşlı bir araştırma ve katılım stratejisini finanse ediyor. Bu doğrultuda, yurttaşların çevrimiçi dezenformasyon üzerine daha eleştirel düşünebilmesini ve dezenformasyona karşı daha dirençli olabilmesini sağlamak için hükümet 2019 ve 2020 yıllarında 7 milyon dolar yatırım yaptı. Daha sonra da özellikle covid-19 hakkındaki çevrimiçi dezenformasyona karşı 3,5 milyon dolar yatırım yaptı (<https://www.canada.ca/en/canadian-heritage/services/online-disinformation.html>).

Pandemiye kadar hükümetler, bir ülke veya grubun politik hedeflerine erişmek için kullandığı dezenformasyon ile ilgileniyor ve buna karşı çözümler geliştirmeye çalışıyorlardı. Fakat UN CTED'in (UN Counter-Terrorism Committee Executive Directorate - BM Terörle Mücadele Komitesi İcra Birimi)

QAnon'a göre uluslararası şeytani bir pedofil ağı var ve bu ağ çocukları istismar etmekle kalmıyor; aynı zamanda ömürlerini uzatmak için onlardan yararlanıyor. Donald Trump, bu derin devlete karşı ölüm kalım savaşı veriyor.

Temmuz 2020'de işaret ettiği gibi aşırı sağcı teröristler, kovid-19 ile ilgili komplo teorilerini ve dezenformasyonu radikalleşmek, taraftar ve bağış toplamak için kullanıyor. Daha da kötüsü bu teoriler çeşitli entrika ve saldırılara ilham veriyor. Kovid-19'un neden olduğu korku ve endişe, aşırı sağcı örgütlerin tabanlarını genişletmesine yardımcı olurken, komplo teorileri radikalleşme eğilimlerini güçlendiriyor. BM, koronavirüsle ilgili dezenformasyonla baş edebilmek için diğer örgütlerle beraber Doğrulanmış Paylaş Girişimi'ni (Share Verified Initiative - <https://shareverified.com/>) kurdu. Girişim, kovid-19 hakkında güvenilir bilgileri paylaşmayı, toplulukları gerçeklere dayalı bilgileri paylaşmaya davet etmeyi ve böylece kovid-19 dezenformasyonuna karşı koymayı hedefliyor.

Birçok komplo teorisi, ABD'den dünyaya yayılıyor. Ancak ABD'nin Trump döneminde teknoloji platformlarının kötüye kullanımıyla mücadeleye yönelik yaklaşımı hem ABD hem de diğer ülkeler için zarar vericiydi. Trump yönetimi, komplo teorilerinin çevrimiçi olarak yayılmasıyla mücadele etmek yerine her türlü iyi niyetli çabayı baltaladı. Fuchs'un (2021) komplo teorisi ve yalan haber fabrikası olarak tanımladığı Trump, çeşitli aşılar ve kovid-19 hakkındaki komplo teorilerini sosyal medya hesabından paylaştı ve yeni komplo teorilerinin üretimi-

ne katkıda bulundu. Çin'in WHO'yu (Dünya Sağlık Örgütü) kontrol ettiğini iddia ederek, ABD'nin WHO'dan ayrılmasına karar verdi.

Trump sonrası Biden yönetimi, farklı bir politika izliyor. Sosyal medya platformlarının daha etkili önlemler almasını istiyor. Ama sosyal medya şirketlerin yapabileceklerinin kendi iş modelleriyle sınırlı olduğunu da unutmamak gerekiyor.

Komplo teorilerini yasaklamak veya yasaklamamak

Allington (2021), çevrimiçi komplo teorileri hakkındaki içeriğin basitçe yasaklanmasının bir çözüm olamayacağını savunuyor. Sosyal medya platformları zararlı gördükleri içeriği bir süredir yasaklıyorlar. Örneğin, 2018 yılından itibaren birçok sosyal medya platformu InfoWars adlı komplo sitesine ait içeriği sildi. 2019'da aşırı-sağcı komplo teorisyenlerinin hesapları Facebook ve Instagram'dan silindi. Ağustos 2020'de Facebook, QAnon gibi şiddete neden olan komplo ağlarına karşı da cephe aldı. Ocak 2021'de Twitter, Trump'ın hesabını askıya aldı. Ama CCDH'nin raporunun gösterdiği gibi bu önlemler pandemide yeterli olmadı (<https://www.theguardian.com/world/2021/jul/17/covid-misinformation-conspiracy-theories-ccd-h-report>).

Çünkü sosyal medya şirketlerinin platformlarındaki içeriğe mü-

dahaleleri genellikle şiddete, nefret söylemine veya tacize teşvik gerekçesiyle oluyor. Şirketler, bu gibi öğeleri içermeyen içerikleri ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirme eğilimindedir. Ayrıca sorun yalnızca platform sahiplerinin ifade özgürlüğü konusundaki ilkeli (?) tutumları da değil. Bu gibi içeriklere kapılan çok sayıda platform üyesi var ve ürettikleri/paylaştıkları içerikle şirketlerin kârını artırıyorlar. Bu bağlamda, Allington'ın (2021) işaret ettiği gibi kâr amacı güden şirket ve kuruluşların kamu sağlığı ve kamu güvenliği hakkındaki tartışmalarda karar verici pozisyonda olması ne kadar doğru?

İkincisi, sosyal medya şirketlerine böyle bir yetki ve sorumluluk verilirse ana akımların dışında yer alan her düşünce komplo teorisi olarak yaftalanabilir. Örneğin, ABD'de siyahlar arasında kölelik dönemine dayanan siyahların acıyı hissetmeyeceği hakkındaki varsayımlar ve Tuskegee Frengi Deneyi nedeniyle sağlık kuruluşlarına karşı güvensizlik vardır. Akademi, daha yeni yeni bu gerçeği kabul etmeye başladı. Eğer sosyal medya platformlarına komplo teorilerini kesme görevi verilirse en başta neyin komplo teorisi olup olmadığına, hangi düşünce ve iddiaların ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirileceğine karar veremeleri gerekecek (age). Bir şirkete bu sorumluluk yüklenebilir mi?

Üçüncüsü, sosyal medya şirketlerinin paylaşılan içerikler bir kişi veya gruba karşı bir şiddet eylemine dönüşmedikçe seslerini çıkarmamaları geç kalınmasına neden oluyor. Trump ve diğer komplo teorisi üreticilerinin hesapları ancak ABD Kongre binasının işgalinden sonra askıya alındı. Aşı hakkındaki komplo teoriler eğlendirici bir film senaryosu olarak görülebilir. Bill Gates'in mikroçiplerle insanları izlemesi komiktir. Ama bunun Bill Gates'a karşı bir şiddet eylemine dönüşmesi ufak bir olasılıktır. Bu durumda, komploların aşılar hakkında yarattığı güvensizlik ve toplum sağlığını tehlikeye atmaları sosyal medya şirketlerinin kapsama alanı dışında mı kalacak?

***

Çevrimiçi komplo teorilerine karşı

Kasım 2020'de yüzlerce Japon, Trump'ı desteklemek için Tokyo'da bir gösteri yaptı. Trump ve QAnon taraftarı komplo teorileri Japonya'da oldukça yaygındı.

mücadelede sosyal medya platformlarının çalışmalarının dışarıdan bir “güç” tarafından düzenlenmesi gerekiyor; bu iş kendilerine bırakılmamalı. Aksi hâlde şirketlerin kazançlarını artırma güdüsü çoğunlukla daha ağır basacak. Temel sorun bu gücün kim olacağı veya hangi yönetim mekanizmalarını içereceği.

Bunun yanında sorunu sosyal medyanın veya daha genel olarak internetin düzenlenmesine de indirgememeli. Fuchs’un (2021) belirttiği gibi bilimin sosyal medyada kullanıcılarına eğlence, ideoloji, yalan haber ve komplo teorileri kadar ulaşmadığını da dikkate almak gerekiyor. Akademisyenler genellikle geleneksel, “ciddi” medyada yer almayı tercih ediyor ve kullandıkları jargon alanın dışındaki insanlar için anlaşılır olmayabiliyor. Bu bağlamda pandemide birçok uzmanın sosyal medya üzerinden kamuoyunu bilgilendirmeye çalışmasının değerli olduğunu düşünüyorum.

Yapılan araştırmalara göre kişi komplo karşıtı tezlerle komplo teorileri öncesinde karşılaşırsa komplo karşıtı tezlerin etkisi daha büyük oluyor (Allington, 2021). Dolayısıyla

halka komplo teorisyenlerinden önce ulaşmanın yollarını bulmalıyız. Kanada’nın eğitim odaklı ve topluluk desteğini dikkate alan stratejisi bunun için uygun bir seçenek olabilir.

Ancak Noam Chomsky’nin vurduğu gibi hükümetin veya Bill Gates’in insanları zehirlemek veya çip takmak istediğine dair komplo teorilerinin kendilerine bu kadar taraftar bulması, bilime ve rasyonaliteye duyulan güvensizlik, “acımasız bir sınıf savaşı” olan 40 yıllık neoliberal

lizmin sonucudur (<https://www.youtube.com/watch?v=YIUfufBj5vU>). Her şeyden önce bununla hesaplaşmak gerekiyor...

KAYNAKLAR

- Allington, D. (2021). Conspiracy Theories, Radicalisation and Digital Media. London: Global Network on Extremism and Technology (GNET)
- Argentino, M. A. (2020). QAnon conspiracy theories about the coronavirus pandemic are a public health threat. The Conversation, 9.
- Fuchs, C. (2021). Communicating COVID-19: Everyday Life, Digital Capitalism, and Conspiracy Theories in Pandemic Times. Emerald Group Publishing.

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

Ender Helvacıoğlu

UYGARLIKTAN KURTULMAK

Uygarlık, Modernite, Marksizm tartışmaları

ÇIKTI!
Kitapçılarda

Tarihin gelişimi hangi yöndedir? Uygarlaşma yönünde mi, uygarlıktan kurtuluş yönünde mi? Uygarlaşmaya çalışarak mı uygarlaşıyoruz, yoksa uygarlıktan kurtulmaya çalışarak mı? Uygarlık kurucularının temel iddiaları (can ve geçim güvenliği) uygarlaşarak mı sağlanabilir, yoksa uygarlıktan kurtularak mı? Daha soyutlayarak ve kavramsallaştırarak soralım: “ilerlemecilik” mi yoksa “kurtuluşçuluk” mudur tarihi sürükleyen asıl dinamik? İlerleyerek mi kurtuluyoruz, kurtularak mı ilerliyoruz?

Uygarlık kurucusu ve geliştiricisi egemen sınıflar (yani ilerlemeciler) tarihin öznesi gibi görülebilirler, oysa ilerlemeciliğin öznesi, ezilenlerin uygarlıktan kurtuluş mücadelesidir.

Şimdiye kadar hep yıkıcılar/kurtuluşçular, kurucuların/ilerlemecilerin aracı oldu. İnsanlık tam tersini becerdiğinde yeni bir dönem, post-uygarlık (komünizm) dönemi başlayacak. Böylece yıkıcı-kurucu, ilerlemeci-kurtuluşçu çelişkisi de son bulacak. Buna “tarihin sonu” da diyebiliriz. Bu bir hayal mi? Yoksa -bırakın hayal mi değil mi tartışmasını- türümüzün devamı için bir zorunluluk mu?

Okuyacağınız kitapta bu çelişmeli ve çatışmalı süreç ele alınıyor, Modernite’nin bu süreçteki en önemli dönemeç olduğu vurgulanıyor ve bilimsel sosyalizmin (Marksist kuram ve pratiğin) insanlığı geleceğe taşıma potansiyeli tartışılıyor.

Uzun COVID başka bir 'tartışmalı hastalık' mı olacak?

Uzun COVID hakkında hâlâ çok az şey anlaşılıyor ve bu onun başka bir "tartışmalı hastalık" olma olasılığının artırıyor. Uzun COVID olarak bilinen sendromda nörolojik tutulum olduğuna inanmak için nedenler var. Hastaları rahatsızlıklarının arkasındaki mekanizma tam olarak anlaşılmamış olsa bile konu ciddiye alınmalıdır.

**Sara Gorman (Ph.D., MPH) /
Jack M. Gorman (MD)
Çev. Irmak Gültekin**

6 3 yaşında kadın hasta, bir akşam sol koluna yayılan ezici göğüs ağrısı şikâyetiyle acil servise geliyor. Fizik muayenede akut sıkıntı içinde görünüyor ve kalp ve solunum hızları yüksek. Acil servis doktoru kalp krizi geçirdiğinden şüpheleniyor. Elektrokardiyogramı (EKG) ve troponin adı verilen kan testinin sonuçları tanıyı doğruluyor ve kadın ileri tedavi için kalp bakım ünitesine alınıyor.

Tıbbi teşhisler birçok faktöre dayanmaktadır; yukarıdaki senaryoda, hastanın semptom raporu, fizik muayene ve laboratuvar testleri de dahil olmak üzere birçoğu, bir tedavi planının başlatılmasına yol açan olası bir tanıyı doğrulamak için bir araya gelir. Kalp krizi durumunda, nesnel biyolojik belirteçler -EKG ve kan testi- hastanın öznel raporuna dayanarak tanıyı başlangıçta şüpheli hale getirir ve nispeten basit ve güvenilir hale getirir. Ne yazık ki, öznel bir raporu doğrulamak için hiçbir nesnel belirteç olmadığı için tanı koymanın çok daha zor ve hatta imkânsız olduğu birçok durum vardır. Bu, şimdi Uzun COVID olarak adlandırılan hastalık için geçerli olabilir.

Bu yazının yazıldığı sırada dünya çapında yaklaşık 1,8 milyon insan COVID-19'dan iyileşti. Araştırmalar, bunlardan en az 1'inin - ve muhtemelen daha fazlasının - yorgunluk, "beyin bulanıklığı"

ve diğer bilişsel işlev bozuklukları, baş ağrıları, kas ağrıları, göğüs ağrısı ve nefes darlığı semptomlarını, iyileşmeden haftalar veya aylar sonra tanımladığını gösteriyor. Teşhis kriterleri konusunda henüz resmi bir fikir birliği olmamasına rağmen, bu semptomlar akut COVID-19'un iyileşmesinden sonra dört haftadan fazla sürerse, bireyin artık yaygın olarak SARS-CoV'nin Akut Sonrası Sequelae olarak da bilinen Uzun COVID-19'u veya PASC olduğu söylenmektedir. Hem çocuklar hem de yetişkinler duyarlı görünüyor, orta yaşlı insanların etkilenme olasılığı genç veya yaşlı insanlardan ve kadınlar erkeklerden daha olası.

Uzun COVID veya PASC teşhisi, daha önce tanımladığımız kalp krizi senaryosu gibi basit olanlardan biri değil, hastalığın objektif belirteçlerinin olmaması nedeniyle zor. Uzun COVID semptomlarının tümü spesifik değildir ve birçok hastalıkta ortak; yorgunluk ve "beyin sisi" bir dizi rahatsızlıkta görülür. Milyonlarca insan, bazıları aşırı derecede güçten düşme ve işlev görememe noktasına kadar Uzun COVID semptomlarına sahip gibi hissettiklerini söyleyecektir. Hangi kişilerin gerçekten doğrudan COVID-19 virüsü ile ilgili bir hastalığı olduğundan ve hangilerinin farklı bir durumdan mustarip olduğundan nasıl emin olunacağının zorlayıcı olduğu kesindir.

Uzun COVID ile ilgili endişe, açık bir fizyolojik nedeni olmayan bir başka "tartışmalı hastalık"a dönüşmesi ve bazı tıp uzmanlarının tanıdan şüphe etmesine yol açmasıdır. Örnekler arasında kronik Lyme hastalığı, kronik yorgunluk sendromu ve fibromiyalji bulunur. Bu da, Uzun COVID tedavisi olarak çeşitli kanıtlanmamış ve hatta tehlikeli müdahalelerin önerilmesine yol açabilir.

Uzun COVID araştırmacısı Nisreen A. Alwan'ın *Science* dergisindeki yakın tarihli bir makalesinde bir tartışmanın yapıldığını zaten görüyoruz. "Uzun COVID'i ele almanın yolu" başlıklı makalede, "Uzun COVID'in muhtemelen Twitter ve Facebo-

ok gibi sosyal medya platformları aracılığıyla hastalar tarafından tanımlanan tarihteki ilk hastalık olduğu” belirtiliyor. Alwan, Uzun COVID hakkında “ortak bir temanın” “tıp mesleği tarafından tanınmama” olduğunu yazıyor ve “semptomlarını anlamlandırmakta ve kendi gruplarını oluşturmakta zorlanan insanlara” işaret ediyor. Tüm bunlar, COVID-19 virüsünün neden olduğu bir sendromdan mustarip olduklarına inanan insanlar ile doktorlar arasında, diğer tartışılmalı hastalıklar için var olan bir ilişki türü olan düşmanca bir ilişki için zemin hazırlıyor.

Elbette Uzun COVID, bilinen fizyolojik nedeni olan COVID-19 hastalığını takip eder. Post-viral sendromlar tıp literatüründe iyi tanımlanmıştır ve bu nedenle bazı kişilerin COVID-19’den iyileştikten sonra çeşitli spesifik olmayan semptomlardan şikayet etmesi şaşırtıcı değildir, ancak bu semptomların nedeni net değildir. Uzun COVID durumunda, uzmanlar, şu ana kadarki kanıtlar virüsün birkaç hafta sonra vücuttan temizlendiğini gösterdiğinden, devam eden viral enfeksiyonun sorumlu olmadığını düşünüyor. Pek çok vakada Uzun COVID-19 semptomlarının nedeninin organ hasarı olması da muhtemel görünmemektedir, çünkü bir bireyin COVID-19 hastalığının şiddeti ile Uzun COVID semptomları arasında bir ilişki olmadığı açıktır; Sadece hafif COVID-19’u olan insanlar bile Uzun COVID-19’a duyarlı görünüyor.

Beyin dahil mi?

Tartışılmalı bir hastalıktan mustarip insanlar, anlaşılır bir şekilde “her şey kafanızdadır” fikrine karşı çıkarlar çünkü bu, kişinin deneyimlediği şeyin bir şekilde gerçek olmadığını ima eder. Bu koşullara sahip kişilerin gerçek ve çok üzücü semptomlar yaşadıklarını biliyoruz. Aynı zamanda, yorgunluk, “beyin sisi”, hafıza kaybı ve zayıf konsantrasyon gibi semptomların söz konusu olduğu durumlarda -Uzun COVID durumunda belirgin bir şekilde olduğu gibi- ve COVID-19’den iyileştikten sonra depresyon oranlarının yükseldiğini ve beyin ve omurilikten oluşan merkezi sinir sisteminin doğrudan dahil

olup olmadığını dikkate almanın önemli olduğunu düşünüyoruz.

Inme ve deliryum gibi durumlar bazen meydana geldiğinden, beynin akut COVID-19’a dahil olabileceğine şüphe yoktur. Bununla birlikte, virüsün hem akut COVID-19 hem de Uzun COVID-19 sırasında beyni nasıl etkilediği hâlâ belirsizdir. Üç olasılığı değerlendiriyoruz.

Birincisi, SARS-CoV-2’nin merkezi sinir sistemindeki nöronlar olarak adlandırılan ana hücrelere doğrudan bulaşması olurdu. Çocuk felci virüsü, kuduz virüsü ve Batı Nil virüsü, nöronları doğrudan enfekte edebilen virüslerin örnekleridir, ancak Covid 19’a yenik düşen kişilerin ölüm sonrası beyinlerinde hiç ya da çok az miktarda Sars -Cov-2 virüsüne rastlanmıştır, bu yüzden onun nöronların kendisine bulaşma kapasitesinin olmadığı düşünülmektedir. Bununla birlikte, nöronların çalışması da dahil olmak üzere beyin işlevini destekleyen astrosit adı verilen ikinci bir beyin hücresini doğrudan enfekte edebilir. SARS-CoV-2 tarafından astrositlerin doğrudan istilasına dair erken kanıtlar var ve bu, yorgunluk gibi semptomlar üretmesinin bir nedeni olabilir.

İkinci bir mekanizma immünolojiktir. COVID-19, bağışıklık sisteminin önemli ve bazen ezici aktivasyonuna neden olur. Bu, iltihaplanmaya neden olan moleküllerin ve hücrelerin salınmasını içerir. Beyinde, mikrogliya adı verilen bağışıklık hücreleri, COVID enfeksiyonu sırasında aktive olabilir. Mikrogliya hücreleri daha sonra bu inflamatuvar molekülleri serbest bırakır ve bunların biliş ve ruh hali üzerinde devam eden o-

lumsuz etkileri olabilir.

Üçüncü bir mekanizma vaskülerdir. SARS-CoV-2, beyindeki küçük kan damarlarında önemli hasara neden olarak kan akışının azalmasına ve kanın çevredeki beyin dokusuna sızmasına neden olabilir. Bu da akut enfeksiyonun çözülmesinin ötesinde bile devam eden nörolojik ve psikiyatrik semptomlara neden olabilir.

Bu üç mekanizmayla ilgili sorun, hiçbirinin canlı insanların beyinlerinde tespit edilememesidir. Bu nedenle, astrosit enfeksiyonu, immünolojik aktivasyon ve vasküler hasar, Uzun COVID’in nörolojik ve psikiyatrik semptomları için makul mekanizmalar olsa da, tanı koymak için nesnel belirteçler sağlayacak laboratuvar testlerimiz veya görüntülememiz yok. Bu, Uzun COVID teşhisinin esas olarak subjektif raporlara dayanacağı ve varlığı, doğası ve tedavisi hakkında tartışma olasılığını ortaya çıkaracağı anlamına gelir.

Ulusal Sağlık Enstitüleri’nin Uzun COVID için önemli araştırma fonları olacağını duyurması büyük şans. Umarım bu, bilim insanlarının ve klinisyenlerin daha titiz tanı kriterleri bulmasına yardımcı olacaktır. Uzak bir ihtimal olarak görülse de, tanıyı doğrulamaya yardımcı olacak biyolojik bir belirteç keşfedilebilir. Şimdilik, Uzun COVID teşhisinin karmaşık ve zor olacağını kabul ederek ve onu başka bir çatışma kaynağı haline getirmemeye çalışarak hem halkın hem de tıp mesleğinin açık fikirli olması gerektiğini savunabiliriz.

NOT: Bu yazı *Psychology Today* dergisinin 3 Eylül 2021 tarihli sayısında yayımlanmıştır.

Metaforunu arayan hastalık

İşsizlik, işten çıkarmalar, home-office çalışma (kulağa ne kadar hoş geliyor değil mi), esnek mesai (ne yazık ki “tembellik hakkı” değil!), zorunlu tasarruf; pandemi sürecinin geçirilmesi bahanesiyle piyasanın sonuna dek desteklediği emeğe ve emekçiye doğrudan saldırı anlamına gelen bu ve benzeri uygulamaların bolca provası yapıldı. Pandemi döneminde, sonrasında devamı için meşruiyet kazandı. Pandemi krizi ekonomik krizden çıkış için fırsat sağlamıştır; kriz fırsata çevrilmiştir.

Tolga Ersoy

YÖK bağlantısız devlet memurluğundan emekli pratisyen hekim olarak aylar öncesinde yazdığım “pandemi” konu başlıklı/içerikli çokça yazılarımdan birinde salgının “şiddetinin” gittikçe azalmakla birlikte dördüncü ve -hatta- beşinci piklerinin yaşanabileceğini söylediğimi anımsıyorum. Kısmen yanlış olduğumu itiraf edeyim; belki bu “itiraf” COVID-19’a bir metafor arayışında-arayışında yardımcı olabilir. Şu an itibarıyla beşinci ve altıncı ve belki de yedinci piklerin de görülebileceğini söyleyebilecek durumdayım. Gözlemlerimin sonuçları böyle. (Diğer taraftan bu “gözlem” meselesine de ayrıca değinmemek olmaz.) Burada “pik” derken kastettiğim onun TDK sözlük anlamı olan “dökme demir” değil tabii; neden olmasın ki diye de sormadan edemiyorum bir taraftan da... Diğer anlamlarını da anımsayalım; kılavuzumuz söz ettiğimiz sözlük. İtalyanca “pic” den gelmek üzere “geminin kış tarafındaki bayrak sergenine açılan üçgen biçimindeki yelkene verilen ad” anlamını ise, dökme demirdeki anlamın aksine, ne kadar zorlarsak zorlayalım konumuza uyumlu hale getirmek neredeyse olanaksız görünmekte.

İngilizce “peak”, işte söz konusu olan, neredeyse her gün binlerce kez tekrarlanan... “değer bakımından yükselme”. Bu tanım üzerinden “piyasanın” yol göstericiliğinde belki bir yerlere ulaşmak mümkün olabilir gözüküyor. Yine de kullandığımız sözlüğün tanımlamakta yetersiz kaldığı görülmüyor. Pik; birçok söylemde zirve, tepe noktası anlamına geliyor ki galiba en uygunu bu. İngilizce sözlükleri izlersek “zirve, doruk, doruğa ulaşmak, uç” anlamlarına da ulaşabiliyoruz. En uygununun bu olduğunu tekrarlayalım. Salgına dönersek pik tanımının çelişkili kullanıldığını düşünebiliriz ancak üzerinde fazla durmayalım; bugün itibarıyla,

yerel ve küresel piyasanın kontrolünde “sürdürülebilir” salgının bu halini tanımlayacak olursak başka bir benzetme daha doğru olacak gibi: plato... Dolayısıyla bu şekilde devam ederse bundan sonra pik kelimesi anlamsızlaşabilir!

Plato, TDK sözlükte anlamını iki şekilde bulmakta: Yayla... Dekorun kurulduğu yer (sinema, televizyon). “Dekorun kurulduğu yer” tanımı üzerinde arayışımız bağlamında ciddi bir şekilde durmak gerektiğini düşünüyorum. “Yayla” tanımı ise şu an için oldukça kullanışlı gibi; “sayılar” ne artıyor ne azalıyor, haftalardır; sanki görünmez bir el tarafından sabitlenmiş gibi! Pik benzetmesine yakışmayan bir durum var. Üstelik bu “sayılar” hükümetin bildirdiği sayılar; diğer taraftan YÖK unvanlı “sürdürülebilir bilim insanlarımız” her ne kadar bu sayılara inanmadıklarını her konuşmalarında dile getirirler de yorumlarını bu sayılar üzerinden yapmakta sakınca görmüyorlar. Bu -ve diğer- bağlam(lar)da sorulan sorulara verilen yanıtlar ise sonuç itibarıyla özrün kabahatten büyük olduğunu gösteriyor. “Hükümet (!) yasakladığı için” bilimsel çalışma yapılamıyormuş -yapamıyorlarmış-. Ülkemiz öncülüğünde ve belki diğer otoriter/faşist/totaliter vs. yönetimlerin olduğu ülkeler de dahil edilebilir, pandemi sürecinin “bilim insanı” tanımını da bu yanıt üzerinden soysuzlaştırdığını söyleyebiliriz. Özellikle muhalifmiş gibi görünmeye azami dikkat, özen gösteren ve muhalif meslek odalarında, medyada mütemadiyen mevcudiyetlerini koruma ve kollanma çabası içinde olduklarını gördüğümüz “bilim insanlarımızın” hali ile piyasa koşulları denen şey bir arada ele alınırsa metaforlarımıza ulaşmak kolaylaşacaktır gibi gözüküyor. Buradan yerel ve küresel “bilim” dünyasının pan-

demo ile mücadelede gösterdiği piyasa kontrollü mücadele zafiyeti ise ayrıca değerlendirilmeli. Diğer taraftan “yaylada olma hali” ve hastalığın gösterdiği bu plato halinin -yıllarca süreceksin olsa dahi, bu satırların yazarını ve olası okurları doğrudan etkileyebilecek ve hatta ölümlere sebep olacak bile olsa- hastalığın kanıksanması sonucunu doğurmaya başladığını kabul etmek gerekecek. Onun/hastalığın sürme ısrarı fiilen bitmiş sayılmasını engellemeyecek.

Hastalıklar sınıf ayrımı yapar

“Bir Metafor Olarak Hastalık”, Susan Sontag’ın bir başyapıtı. Görünen o ki daha uzun yıllar okunacak. Çoktan klasikleşti. Yazımızın devamında onun yol göstericiliğine başvuracağız, sıkça yolumuzdan saparak...

“Hastalık, yaşamın karanlık yüzü, gecesidir; daha çok tedirgin edici bir vatandaşlıktır” diyerek başlıyor Sontag, İspanyol Gribinden 60 sene sonra COVID-19’dan 40 sene önce yazdığı kitabına...

COVID-19’un neo-liberal/küreselleşme çağının sonunda bize herkesin “dünya vatandaşı” olduğunu bir kez daha anımsattığını unutmayalım. Bir önceki pandemi her ne kadar birinci emperyalist yağma savaşı sürecinde ve devamında etkili olduysa da savaşın kurduğu dekorunda onun yoksulluk/yoksunlukla olan doğrudan ilişkisinin günümüz pandemisinden daha fazla sorgulanmış olduğunu not edelim. Buna rağmen -bir paradoks gibi!- bu salgın savaşta ölenlerden çok daha fazla ölüme neden olmakla birlikte popüler yazımda kendisine veba, frengi ya da AIDS kadar yer bulmamış, bulamamıştır. (Sontag’ın da değindiği gibi bir unutmama-unutturma dayatması söz konusudur.)

COVID-19’un resmen dile getirildiği ilk günlerde birçok “muhalif/değerli” bilim insanımızın (bundan sonra baştaki sıfatları kullanmadan yalnızca “bilim insanı” olarak yazılacak, siz öyle okuyuverin!) “bu hastalık sosyal sınıf, sosyoekonomik durum, zengin fakir ayırt etmez” şeklindeki çok ama çok talihsiz açıklamalarını da tekrar anımsayalım; gerçi

birkaç ay içinde bir kısmı ne söylediklerinin farkına varıp çark ettiler o başka! Birçok eski/eskimiş solcunun da bu söyleme ortak olması ise şaşırtıcı olmuyordu, sonradan gördüğümüz nedenlerle! (YÖK ile “akademi” bir arada bulunabilecek kavramlar, “şeyler” değildir. Türkiye üniversiteleri/akademileri ile sol hiçbir şekilde bir arada var olamaz; bunun turnusol ölçeği “Barış Akademisyenleri” sürecindeki o çok meşhur unvanları satırlar tutan akademisyenlerin-profların derin, çok derin suskunluklarıdır. Bunun adı teslimiyettir.) Bilinmelidir ki hastalığın tanımlanmasından tedavinin oluşturulmasına/biçimlendirilmesine (ölüm de dahil) dek geçen süreçte istisnasız tüm hastalıklar -sadece enfeksiyonlar değil- sınıf ayrımı yapar.

Sontag’la birlikte, günümüze göndermelerden sakınmayarak, onlarca yıl öncesine gidelim. Sontag, “Nedeninin anlaşılmadığı ve hekimlerin yardımının etkisiz kaldığı dönemde verem insanın yaşamına haince sızan ve onu acımasızca çalıp götüren bir hastalık olarak görüldü” diyerek tanımladığı verem/tüberküloz için “hastalık ani ve dramatik bir tarzda kendisini gösterir” diye devam eder ve verem kanser karşılaştırmasını yapar. Kanser tanısı doğrudan ölüm düşüncesi ile yüzleşmeyi/uzlaşmayı, bedene yabancılaşmayı önceler, bedenini tüketişini tanımlarken, verem ise -ince hastalık- sonu belli olmakla birlikte ya-

COVID-19 neo-liberal/küreselleşme çağının sonunda bize herkesin “dünya vatandaşı” olduğunu bir kez daha anımsattı.

şam koşullarının, yaşam şeklinin, içinde bulunulan dekorun olmazsa olmazı, tamamlayıcısıdır.

Verem, sanat dünyasında bolca örneğini gördüğümüz şekliyle, yoksulların, ezilenlerin ölümlerinin incelikli ve soylu bir şekilde mükâfatlandırılmasının da adı/hastalığı olmuştur. Veremin “incelikli” olma halinin kişi görünüşünde yaptığı zamanın ruhuna uygun “narin” değişikliklere bağlı olduğunu ve bir akciğer hastalığı olmasının (çoklukla) onun “hüzünlü ruhsallığını” desteklediğini ona ait metaforların oluşmasında bunların etkili unsurlar olduğunu vurgular Sontag. (Burada yakalandığı hastalığı tüm çıplaklığı ve doğal olarak acımasızlığı ile anlatan Thomas Bernhard’ın “otobi-yografik beşlemesinde” ona ait tüm metaforları tersyüz etmesinin ayrık-sılığı dillendirmek gerekir; anımsanması gereken bir örnek, bir okuma önerisi olarak...)

Kimsesiz ölümlerin hastalığı

Korona da bir akciğer hastalığıdır; henüz bilgilerimiz diğer organlar ve sistemler üzerine kanıt oluşturacak yeterlilikte değil. Diğer taraftan hastalığın ilk gününden beri bilim insanlarımızın dile getirdiklerinin de tümüyle kanıttan yoksun olduğunu biliyoruz. Deneyimlerine ve gözlemlerine göre konuştular, konuşulanların, söylediklerinin, “bilim olduğunu” iddia ettiklerinin fiziksel ve

psikolojik bir dayatmaya dönüşmesini hiç de umursamadılar. Hükümet tarafından yasaklandığı için “araştırma yapmadıkları, yapamadıkları için başka çarelerinin olmadığını” kinik bir yanıt olarak ileri sürdüler zaman zaman. Oysa benzer virüsler üzerine ve viral solunum yolu hastalıkları hakkında yeterince bilgi sahibi olduklarını varsaymamız için yeterince neden vardı! (En azından unvanları) Ya da biz -halk- öyle olduğunu sanıyorduk. Pandemi bu bağlamda yeni bir bilim türünün “yeniden” gündeme gelmesine de aracılık etti böylece: isimlerin önüne yazılan unvanlar “bilim insanlarına” “gözlemlerime dayanarak konuşuyorum” deme hakkını vermiş olmalı ya da öyle sanılıyor ki, gözlemlere göre yargıya ulaşmak bilim sayılır hale geldi; yapılan amprisizm bile değil üstelik! (Gözlemloji/gözlemog!)

Tekrar; korona bir akciğer hastalığıdır. Sontag’ın başlarken dediğine benzer şekilde, veremden farklı olarak nedeni anlaşılabilir bile hekimin-bilimin yardımının yeterince etkili olmadığını bir hastalık! Buna rağmen hastalığın/hastalanmanın tıpkı tıp tarihinde birçok örneğini göreceğimiz birçok diğer hastalık durumunda olduğu gibi, suçunu hastalara/insanlara doğrudan ya da dolaylı olarak atılmasına da sıkça şahit olduğumuz bir durum. Buna en rahatsız edici örneği “sahada çalışan bilim insanları” yani kimi hekimler söylemleriyle veriyorlar; “bizler gece gündüz çalışalım siz sokaklarda gezerek hastalık kapın” gibi bir söylemle hekimlik ağıt bir lütufa

dönüştürülebiliyor ya da “elinizi yıkamayın hastalık kapın biz de size bakmak için uğraşalım” ya da daha da küstahlık ve kibir dozunu yükseltip “en azından bazılarınız elinizi yıkamayı öğrendi” denilebiliyor.

Yaşama küresel küresel biçimde müdahale eden bir hastalık. Hastalığın nerede nasıl bulaştığını her zaman değilse bile çoklukla biliyoruz. Bu bilinebilirlik durumu ona gereğinden fazla anlam yüklenmesini gereksiz kılıyor. Bilinemeyen ise devasa bir sorun olarak gerilerde bir yerde duruyor ve çok paydaşlı bir müdahalenin gerekliliğini engelliyor. Her geçen an üretilen paradoks hali, koronayı yeniden tanımlamayı zorunlu hale getirebiliyor. Bilimin “tedavi” söz konusu olduğunda başından beri gösterdiği yalpalama “gözlemlere göre” bazı tedavi başarısızlıklarının da -ölümlerin de- nedeni! Hastalık birkaç gün, birkaç hafta ya da ay içinde kişiyi hızlı bir şekilde ölüme götürebiliyor ve onun bilinmezliği ve bulaşı süratinin yarattığı bu var-yok halinin dehşeti diğer hastalıkların aksine insanlar arası paylaşım ve iletişimin engellenmesini meşrulaştırabiliyor. (Burada bulaşıcı hastalıklar tarihi için iki pandemi epidemisi örneğini, veba pandemisi ile çocuk felci/polimiyelitis epidemilerini ayrı tutuyorum.) Bu nedenle Sontag’ın çeşitli biçimlerde karşılaştırdığı verem ve kanserlerin aksine korona metaforlarında insansızlık ve insanlık dışılık ön plana çıkıyor. İletişimsizliğin meşruluğu dayatılması; kimsesiz ölümlerin hastalığı...

ruz. Veremin kendisini bir hastalık olarak göstermesi kişiye, koşullara sonuna dek bağlıdır. Tekrarla, sınıfsaldır. Tıpkı en başta nedensiz ve gereksiz bir tartışmada dile getirildiği gibi. COVID-19 da sınıfsaldır. Araştırma yapılmasının yasaklanması ve bilim insanı olduğunu iddia edenlerin mırınkırınlarının aksine bu emre sonuna dek uymalarının sebebi de budur. İstisnalar burada bu hastalığın da emekçilerin-yoksulların-yoksunların hastalığı olabileceği kuralını doğrulamak için vardır.

Salgının ‘öteki’leri

Bir pandemi için “karşılaştırma” gereksinimi duyuluyorsa eğer, başvurulardan birinin ayrıntılarını öncekilere göre daha iyi bildiğimiz Kara Ölüm / Veba olması gerekir; ancak bu “başvuru” karşılaştırmak ya da örnek almak olmamalıdır. Tabii aradan geçen yüzyıllar boyunca bilimsel düşünce ve bilimsel yaklaşımın değiştiğini kabul ediyorsak eğer (!) 14. yüzyıl başlarından itibaren neredeyse tüm Avrupa’yı kasıp kavuran, birçok tıp tarihi / tarih kitabında dillendirildiği gibi “Avrupa’yı düzleyen” veba salgını 14. yüzyılda on milyonlarca kişinin ölümüne neden olmuş ve kıtayı “yeni düzenlemelere” açık hale getirmiştir. Salgın daha sonraki yüzyıllarda, neredeyse 19. yüzyıl ortalarına kadar devam ettiyse de izleyen dönemlerde daha “yerel” olmuş ve ampirik yaklaşımla yapılan müdahalelerin de etkisiyle olsa gerek kendini sınırlamıştır. 14. yüzyıldaki salgının böyle hızlı ilerleyişinde tüm tarih kitaplarının üzerinde durduğu birbiriyle doğrudan bağlantılı iki unsura dikkat çekilmektedir; bunlardan ilki salgının kıtaya gelişine Yakın ve Ortadoğu’dan yapılan gemi ticaretinin neden olduğu şeklindedir. (Başlangıçta COVID-19 için en dehşetengiz görüntüleri gördüğümüz, ürpertici haber/öyküleri okuduğumuz ülke İtalya idi. Milano’daki ticaret fuarının Çin’den gelen katılımcılar aracılığıyla İtalya’da hastalığın odağı olduğu uzun süre iddia edilmiştir.)

Kitlesel-küresel önem arz eden her salgın (=pandemi) gibi bir musibet olarak tanımlanmaktan kendini koruyamamıştır. Salgını yaşayanlar

İletişimsizliğin meşruluğu dayatılması; kimsesiz ölümlerin hastalığı...

Günümüzde COVID-19’un verem gibi yaşanmamasının onlarca nedeni var. Veremin bulaşıcı olmakla birlikte tümüyle kişisel olup, uygun koşullarda bir yaşam sürdürebiliyorsa eğer bulaşsa bile hastalığın görülmeceğini de biliyo-

için salgının kaynağı hep “ötekinin” varlığını sürdürdüğü yerdir. Kara Ölüm / Veba’da da böyle olmuştur, sfilizde de. Dinsel ideolojilerin bu türden bir ötekileştirmede payı olduğu kadar kazancı olduğunu da unutmayalım. AIDS’in ötekisi eşcinseller ve sefahat mekânlarıdır, kolera gecikonduların hastalığıdır örneğin. Koleradaki ötekileştirme sistemden bağımsızlaştırılarak savunulur. Yoksulluk bu savunuyu yapanlara göre toplumsal değil bireysel bir sorundur! COVID-19 ise uzunca süre küresel egemenler tarafından “Çin Hastalığı” olarak tanımlanmamış mıdır? Nitekim daha sonra etkinleşen varyantın da “Hindistan Varyantı” olarak tanımlanması ve politik itiraz gelene kadar böyle tanımlanmada ısrar edilmesi ve bunu eskimiş birçok solcunun ağzından bile duymamız hastalık tarihine düşülen bir not olarak kalıcılaştırmıştır. (Bir fan kulüp olmaktan öteye gidemeyen partilerde gençlik hezeyanlarını doyuran kimi solcu bilim insanlarının, örnek olsun Hindistan’da yapılan aşı çalışmalarını “çakma” diyerek yok saydıklarını, muhalif kanal müdavimlerinin kongre bedeli karşılığı olarak “Çin aşısını” yaftalaması, onu küçümseyip “illa ki Anglo-Sakson aşıları” demesi ve buna rağmen “Çin Aşısı”nı ilk yaptıranlardan olmasını görmedik mi?)

Korona ile piyasa ilişkisi

Önceki paragrafa dönersek; ikincisi ise daha önemli, en azından COVID-19 piyasa ilişkisini irdelemek açısından. Veba yıllarında ticaretin/sevkiyatın hastalığın yayılımındaki öneminin o yıllarda dahi az da olsa anlaşıldığını okuyoruz. Buna rağmen ticaret durmamış ticaret burjuvazisi kendini geliştirirken azalan nüfuslar kent devletlerin zayıflamasına neden olarak, paradoks sayılmayacak biçimde yeni burjuvanın “küreselleşmesini” zorunlu kılmıştır.

Korona ile piyasa ilişkisi ise kendi doğrultusunda gelişirken sermaye aktarımlarına ve yatırımlarına yön verebilmiştir. Ancak piyasa değeri olan aşı dışında -piyasa aşısı doymamış olmalı ki ilaç çalışmalarında yeterli ve o çok övülen çağın ötesinde olduğu iddia edilen tıp bilimi virüsün yapısı çok zamandır biliniyor

olmasına rağmen beklenen başarıyı yakalayamamıştır- bu yatırımlar koruyucu hekimliğe yönelmemiştir. Bu süreçte ise aşı bir koruyucu hekimlik bileşeni olarak görülmemektedir. Patent tartışmalarının sonuçsuzluğunu bir yana bırakın patentin haklılığının savunulması, yoksulların birkaç liralık aşısıya dahi ulaşamamaları, zengin ülkelerin fazla almakla övündükleri on milyonlarca aşısı yoksul ülkelere vermek yerine kullanım süresi dolduğu için çöpe atmaları bu sürecin insanlık adına şimdiden utanç örneklerini oluşturmaktadır.

Bilim insanlarının korona önlemleri için veba çağının bile gerisinde önerilerle karşımıza çıkmaları ise açıklanamaz şekildedir. Tüm sürecin piyasa tarafından yönlendirildiğini kabul etmek zorundayız. “Muhafif” bilim insanlarının bu süreçteki rolü ise piyasa talepleri için manipulatör-fasilitatör olmak şeklindedir.

Kapanma ve/veya kapatılma

Kuşkusuz Avrupa’yı düzleyen on milyonlarca insanın ölümüne neden olan -dönemin kilise ve kent devlet arşivlerinden yapılan çıkarımlara göre 30-50 milyon- vebadan aristokrasi, ruhban sınıfı, beyler ve yeni palazlanan burjuvazi, tüccarlar da nasibini almıştır. Ancak hastalığın kalabalık ortamlarda, sağlıksız kasaba ve kentlerde daha çok görüldüğü ve ölüme sebep olduğu farkındalığı olduğu andan itibaren yukarıda kısmen sıraladığımız “sömürgeci” hızla şato, kır evi, villa, manastır vs. mekânlarına çekilerek “kapanmış-

65 yaş üstüne uygulanan vahşeti unutmamalı.

lardır”; ölüm her zaman olduğu ve olacağı gibi sömürülenlerin, yoksul ve yoksunların payına düşmüştür. (Bu “kapanmanın” en kışkırtıcı örneğini, çağın ruhunu yakalamamıza da aracılık eden *Dekameron Öyküleri* / Boccaccio verir.) Pandemi sürecinde önerilen “kapanma” ise bir veba parodisinden başka bir şey değildir. Gerekliliği tartışılır, öneri tıbbi bilimsel kanıttan yoksundur. Ancak metafor arayışında bize yol gösterici olacak unsurları bolca içerir. Bu yazının yazıldığı günlerde Avustralya’nın 107 günlük tam kapanmayı sonlandırdığı haberi geldi; toplumsal bağışıklanma sağlanmadıysa üç hafta sonra “hastalığın” yeniden görülmesinin önünde hiçbir engel yoktur; birçok tam kapanma macerası hüsrana sonlanmışken ısrarın nedeni bilim dışında da aranmalıdır! (Yeni Zelanda gibi hastalıkla mücadelede çok başarılı olduğu iddia edilen ülkelerde dahi hastalığın tekrar tekrar ortaya çıktığını görüyoruz; bu yöntemlerle başarısızlığın itirafı zorunlu gözükmemekte!)

Victor Hugo’nun kapanma ve/veya kapatılmayı “iğdiş edilme, yaşamla bağları kesme ve uygarlığın veremi” olarak gördüğünü anımsayalım. Tüm “bilim insanlarımızın” sahip çıktığı 65 yaş üstüne uygulanan vahşeti ise hiç unutmayalım.

Bu süreçte “Hayat Eve Sığar” şeklindeki sonuna dek faşizan bir slogana kitlelerin inanması-biat etmesi istendi. (Bu arada bunun falanjistlerin pek sevdiği bir slogan olduğunu anımsatalım. Ve bir “anımsatma” daha: hayat sokaktadır, sokak

hayattır...) Ciro sunun önemli bir kısmını estetik-kozmetik ile sağlayan tıp sektörünün zafiyetini örtmek dışında hiçbir anlamı olmadığını gördüğümüz HES ile, bu şekildeki bir ideolojik müdahale ile insanlar arası iletişimsizlik meşrulaştırılmış olmaktadır. Üstelik bu yaklaşım vahşi bir diğer uygulamayı da meşru kılmıştır; yaşlılara yönelik kısıtlamaların onları yalnızlıklarıyla ister koronadan olsun ama daha çok diğer nedenlerle ölümle tanışmalarının sağlanması kapitalizmin gelecek günlere yönelik bir provası olabilir mi? Her ölüm yalnızdır; kimsesizlikte ölmek için bir dekor oluşturmuştur pandemi. Bu durumu meşru kılmış ve bu süreçte en büyük desteğini -belki de birçok zaman olduğu gibi, ancak hiç bu kadar açık olmayan bir şekilde- "bilim insanlarından" almıştır. İlginç olan bir diğer şey ise önlem adı altındaki hiçbir etkisi kanıtlanmamış tüm faşizan dayatmalara sonuçlarını hiç düşünmeksizin sol'un / solcu bilim insanlarının bilim retoriklerinin arkasına sığınarak sahip çıkmalarıdır. "Bilim adına yapılan dayatmaların" kronik hastalığı olan hastalarda neden olduğu tahribata yönelik hiçbir çalışma yoktur.

Sontag'ın temel izleğini oluştur verem, ölüme ait algıları ve ritüelleri (lirik-şiirsel bir ölüm) ile kişiye gösterilen nezaketi örneklerken, Sontag'ın denemesine sonradan eklediği AIDS ile karşılaştırılması imkânsız olan bir kimsesiz ölüm hali dayatılmış, Kara Ölüm günlerinde bile okuduklarımızdan öğrenemediğimiz kadarıyla yaşanmayan trajik ölüm sahneleri pandemi sürecinde haklılaştırılmış, kanıksatılmıştır: "Kurallarımıza uymazsan ölür-

sün, tıbbın yapabileceği bir şey yok / iflas nedeniyle kapalıyız demek gibi bir şey!

"İnsan" kavramına yönelik tanımlardan birisi de onun "ölüsünü gömen bir varlık" olduğu şeklindedir. Kara Ölüm bilinmezliğinde ve "karanlığında" bile ölüsünü gömen insanın bu eylemini yapmasına "piyasa" ve tıp izin vermemiştir. İnsanın-insanlığın ölüm karşısındaki tavrına yönelik bu sıçramalı müdahalenin yarattığı küresel-insanal anksiyete halinin sonuçları hiç kuşku yok ki çok da geçmeden antropolojinin konusu olmaya aday görünmektedir.

Bilinmezlik efsanesi

Birkaç paragraf önce bıraktığımız yere, Sontag'ın metnine dönelim yeniden, önce verem: Hastalık tanımlanana ve uzun bir süre sonrada tedavisi gerçekleştirilene kadar veremin romantik çağrışımları beraberinde getirdiğini örnekler yazar. Bu arada vereme ait tüm romantik çağrışımların unutulduğunu ve günümüzde veremin, özellikle küresel yoksullaşmanın günden güne katlanarak artışına bağlı olarak yoksullar, emekçiler arasında hızla arttığını biliyoruz ve ne yazık ki romantik çağrışımlar geride kalırken şimdi veremli hastalarla olan iletişimlerimizde yaşadığımız, gördüğümüz ve algıladığımız şey acz, çaresizlik ve beraberinde getirilen sönük isyan olmakta. Günümüzde, geçmişteki romantik hüznün yerini özgün bir utanca bırakmış görünmektedir. Verem artık kişinin değil toplumun sorunudur, toplum ise onu her haliyle görmezden gelmeye, yok saymaya koşullanmış gibidir; ötekinin yok sayılan görmezden gelinen has-

tağına dönüşmek üzeredir ya da dönüşmüştür.

ve bu ilişiksizlik hali bilimin desteği ile biçimlendirilmekte, "bilim ve teknoloji faşizminin" desteği ile tıp otoritesi (=iaotokrasi) kendisini yeniden üretmektedir. Tıp -ve tabii ki piyasa- onu kendisinden önceki "her şeyle" ilgisiz kılmak için, insanla ilişkisiz kılmak üzere tüm gücünü ve yeteneğini kullanmaktadır; "hiçbir şey eskisi gibi olmayacak!" (HES'i tamamlayan bu söylemi/sloganı da her türden otoriteyi meşrulaştırmaya bir başlangıç olarak görüyorum.) Yeni bir çağın başlangıcını niteliyorsa eğer bu hastalık, "yeni çağda" insan nerede olacak. Yoksa COVID-19'a bir metafor bulunamayacak mı?

Sontag'ın metninden yola çıkarsak "bir sonuç durumu/bir sendrom" olan AIDS'i eski çağların bütün günahlarını taşıyan ve bu arınma ile yeniye geçişi sağlayan bir olgu olarak değerlendirebiliriz. Konumuz bağlamında AIDS'in şöyle bir özelliğini dile getirelim: tümüyle kişisel olan bu hastalık stigmatizasyonlar nedeniyle kişinin ötekileştirilmesine neden olmuştur. Kişiye bir utanç yüklenmesinin aracıdır. Ve bu stigmatizasyonların, bugün gelişen noktada bile hâlâ yoğun bir şekilde etkisini gösterdiğini söylersek yanlış olmayız. Sıklıkla başladığı dillendirilen yeni çağın öncesindeki küresel ricat çağının, muhafazakâr neo-liberal çağın günah keçisidir.

Aradan iki yıl geçmesine rağmen -en az!- hastalığın "bilinmezliğine" dair "konunun uzmanlarıncı" yapılan itiraflar siyasetteki "yeni ortaçağ" metaforunu da dolaylı olarak desteliyor. En başından beri bilim dünyası ya net bir şekilde içine düşükleri acze dair şaşkınlık yaşıyor ya da şaşkınlıktan kaçarak örtmeye çalıştıkları "şeyler" var. Neler olabileceğine dair tüm tartışmalar ise bilim karşıtlığını güçlendirirken huralelere kapıları sonuna dek açmakta. "Bilim insanlarının" kanıtsız ve çelişik, piyasa bağımlı ifadelerinin de aşı karşıtlığının güçlenmesine aracılık ettiğini düşünüyorum. (Aşı karşıtlığı mesnetsiz bir bilim karşıtlığına dönüşmüş durumda ve küresel bir sorun; ilginç olan şey ise kökten dincilerle ırkçıların, yeşillerle herbokolojist entelektüellerin nedenini

bilemedikleri ve açıklayamayacakları bir biçimde hiçbir dayanağı olmayan zavallı bir “tez” etrafında bir araya gelebilmeleri.)

Ancak “temel yapısı bunca zamandır bilinen bir virüse karşı kelle-paçadan daha etkin bir ilaç bulunamamıştır” demenin de bilim karşılığı değil var olanla yüzleşmek olduğunu söylemek mümkün. Piyasa bu “bilinmezlik efsanesi” üretiminin neresinde durmaktadır? Sanırım bu soru doğru ve haklı bir sorudur. Yüzleşme sürecinin başlaması için uygun bir sorudur. COVID-19 ile “piyasa” arasında bilim insanları aracılığı/ve yer yer taşeronluğu ile bu bilinmezlik ortamında kendisini sürrekli yenileyen ve üreten bir ilişki olduğunu gözlemlemiyor muyuz?

Krizin fırsata çevrilmesi

Robert Koch’un tüberküloz basili bulmadan önce, 1881 yılındaki tıp kitaplarında veremin nedenlerinin kalıtsal eğilim, elverişsiz iklim koşulları, kapalı yerlerde yaşamak, yetersiz havalandırma ve ışıksızlık ve “sıkıntı veren duygular” olduğu bilgisini aktarıyor Sontag. İşte “bu ampirizm halinin COVID-19 neresinde durmaktadır?” sorusunun da tam zamanı; bundan yüz elli yıl önce vereme yakıştırılan “nedenler”, bugün korunma yöntemi olarak dillendirilmektedir. Ve tekrarlar, kanıtlanırsın. Bir tekrar daha: tüm nedenler ve günümüzdeki korunma önerileri “toplumsal gerçeklikten” bağımsız düşünülmektedir ve hatta rasyonel bile değildir. Olsa olsa irrasyonel olanı rasyonel kılma dayatmalarıdır.

“Koruyucu Tıp” uygulamalarının piyasa değeri olmadığı için onlarca yıldan bu yana neredeyse “unutulmuş” bir ortamda sağaltımın yerini “korunmacı tıbbın” alması (koruyucu tıbbın değil) öncelikle tıp bilimi olmak üzere tüm bilimsel alanlarda (artık çoklukla “tıp sektörü” tanımlaması kullanılıyor!) bir restorasyon sürecine girildiğinin göstergesi olabilir mi; retoriğe kanyalım: “restorasyon” gericiliktir. Pandemi, kapitalizmin tekrarlayan/sarmal krizlerinin tam ortasına denk gelmiştir. Restorasyon kapitalizmin tüm bileşenleri için -kapitalist tıp ya

da tıp sektörü de buna dahil- krizi sürdürülebilir kılmanın birer aracı olabilir; kuşkusuz piyasa bir bütün olarak bunun farkında ve pandeminin yarattığı tahribatı kullanırken olup bitenler ise hastalığın sonucu hanesine yazılabilmektedir.

İşsizlik, işten çıkarmalar, home-office çalışma (kulağa ne kadar hoş geliyor değil mi), esnek mesai (ne yazık ki “tembellik hakkı” değil!), zorunlu tasarruf; pandemi sürecinin geçirilmesi bahanesiyle piyasanın sonuna dek desteklediği emeğe ve emekçiye doğrudan saldırı anlamına gelen bu ve benzeri uygulamaların bolca provasası yapıldı. Pandemi döneminde, sonrasında devamı için meşruiyet kazandı. Küresel kapitalizmin o çok sevdiği söylemle, pandemi krizi ekonomik krizden çıkış için fırsat sağlamıştır; kriz fırsata çevrilmiştir.

Metaforlar ‘ekoloji’nin dilinden...

“Kanser betimlemelerine biçim veren metaforlar ekonomi dilinden değil, savaş kurmaylarının dilinden türetilmiştir” diyerek devam ediyor Sontag; sadece kanser değildir söz konusu olan, verem başta olmak üzere birçok bulaşıcı hastalıkla birlikte konumuz bağlamında özel bir konumu olan AIDS’e dair metaforların üretiminde de militarist dil sonuna kadar hakim: hastalık tüm vücuda “saldırıyor”, metastaz (köprü) aracılığı ile “istila” ediyor. Vücudun “savunması” bu istila ve saldırılara yeterli yanıt veremiyor; tedavi için uşın “bombardımanı” kullanılıyor... Tedavi sağlıkçılar ve politikacılar tarafından bir “savaş” söylemiyle yürütülüyor. Kullanılan ilaçlar “hedefe yönelik mermi” olarak adlandırılıyor.

Diğer taraftan kullanılan ilaçlar ve tedavi yöntemleri, kapitalizmin birçok üretimi -ve bizi kendisi gibi birçok hasta-

lığın nedeni; en başta kanserin... COVID-19 için de benzer, çoğu kez komplo koksa bile hiçbir arayış kapitalizmden bağımsız değil. Geniş tanımıyla “çevre” ve iklim değişikliği hastalığın ortaya çıkış nedenleri arasında sıkça dillendiriliyor. “Diğerlerinden” farklı olarak belki de bu nedenle COVID-19 “betimlemelerine -ve sürecine- biçim veren metaforlar ise savaş kurmaylarının dilinden” değil “çevrenin”, “ekolojinin” ve ekonominin dilinden üretiliyor. Başa dönersek pik/peak söylemini de buraya oturabiliriz: hastalık bir “yanardağ gibi” patlıyor, yeni pikler bir “tsunami” gibi üzerimize gelirken pandemi piyasada “depresyon etkisi” yaratırken aşılma hakkındaki gelişmeler borsada “bahar havası” estirip hisselerin “yeşillenmesini” sağlıyor, aşılama sonucunda bu “fırtınanın” atlatılacağı, eski “güneşli günlere” döneceği kehanetinde bulunuluyor.

Sontag’ın sözleriyle sonlayalım: “Hastalıklar ve onların tedavilerine yakıştırılan metaforların hepsi, eşit derecede iğrenç ve tahrif edici değildir. Benim yok edilip silindiğini görmeyi en çok (AIDS’in ortaya çıkışından beri daha da çok) istediğim metafor askeri metaforlardır. Onun karşısı olan, tıbbi kamu sağlığı modeli de, sonuçları bakımından en az onun kadar tehlikeli ve kapsamlıdır, çünkü böyle bir yaklaşım yalnızca otoriter yönetimlere inandırıcı baskı uygulama bahaneleri sağlamakla kalmaz, aynı zamanda, üstü kapalı bir şekilde devlet desteğine sahip baskılar ve şiddetin gerekliliğini de akla getirir.”

Hikmet Kıvılcımlı'nın 'Hegel' kitabı üzerine

Bu çalışma Hegel'i "tanıtan", onu "anlatan" bir eser değil, Hegel'i Marksist açıdan yorumlayıp gerek onun yaşamını, gerekse onun temel düşüncelerini tarihsel bağlamda açıklayıp sınıf mücadelesi eksenine oturtan ve Marx'a neyi devrettiğini, ona neyi kazandırdığını bilince çıkarmayı hedefleyen bir eserdir. Bu açıdan Kıvılcımlı'nın çalışması, bir anlamda tersten, Marx'tan yola çıkarak, Hegel'i yorumlamakta, ondaki pozitif özü (ve doğal olarak tutucu yönü) açığa çıkarmayı başa koymaktadır.

Doktor Hikmet Kıvılcımlı'nın "Hegel ve Felsefe Notları" adlı eseri uzun çalışmalar sonucunda gün yüzüne çıkarıldı ve NotaBene Yayınları bünyesinden okurlarıyla buluştu. Eseri yayıma hazırlayan Ahmet Kale ve Osmanlıcadan çeviren Hamza Tığlay on yıla yakın süren titiz bir çalışmayla bu işi kotardılar. Kıvılcımlı'nın bu çalışmasının ilgili okurla buluşmasını, okunmasını ve tartışılmasını önemli görüyoruz. Bu nedenle Bilim ve Gelecek'te kitabın tanıtımını bir dosya genişliğinde ele almak istedik. Aşağıdaki dört

yazı eserin içeriği hakkında okuru bilgilendirme amacı taşıyor. İlk yazıda kitabı yayıma hazırlayan Ahmet Kale hazırlanış sürecini özetliyor. İkinci yazıda Osmanlıcadan çeviren Hamza Tığlay, hem kendi çalışma sürecini anlatıyor hem de kitabın değeri konusunda fikirlerini yansıtıyor. Üçüncü ve dördüncü yazılar bizzat Hikmet Kıvılcımlı'nın eserine yazdığı "Önsöz" ve "Giriş". Bu metinlerle Bilim ve Gelecek okurunu kitaba hazırlamış olmayı umuyoruz. Sonrası okurların incelemesine ve tartışmasına kalmış...

Hegel kitabının baskıya hazırlanış süreci

Ahmet Kale

20 yıla yakın bir süredir Hikmet Kıvılcımlı'nın eserlerinin basılması, tanıtılması ve yayılıp anlaşılması için gönüllü çalışmalar yapan biriyim. Yaklaşık 60 kadar kitabını yayınladım. Çeşitli platformlarda sayısız kez tanıtım söyleşileri yaptım. Basıma hazırladığım hiçbir kitabına önsöz, sonsöz falan yazmayı hadsizlik saydım hep. Yazan yazmıştı, bizlere düşen onları gün ışığına çıkarıp yaymaktı. O yüzden kitaplara sadece kısa kısa tanıtımlar yazdım. Bu yazı da yaklaşık 60 yıl önce yazılmış, 40 yıldır arşivde duran çok önemli bir metnin kitap oluş sürecinin yazılmasıdır sadece.

Kıvılcımlı'nın ölümünden sonra yazılarının olduğu çuvalar Fegan ailesi ve yakın çevreleri tarafından yurt dışına çıkarılmış ve birçok zorlukla mücadele edilerek muhafaza edilmiş, sonunda da Amsterdam'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'ne teslim edilmiş. Neredeyse tamamı el yazması olan eserlerin asılları halen orada arşivlenmektedir.

1970'li yılların sonuna doğru Fuat Fegan o zamana kadar tasniflediği eserlerin mikrofişlere ak-

tarılmış birkaç kopyasını Türkiye'ye getirmişti. Bu yazıda arşivin serüvenini ve bugünkü durumunu yazmayacağım. 70'li yılların sonunda getirilen bu mikrofişler neredeyse 30 yıl sonra geçmişti elimize. O zamanlar Kıvılcımlı'nın bütün eserlerini düzenli bir biçimde basmak üzere bir yayınevi kurmuş-tuk. Sosyal İnsan Yayınları ismindeki bu yayınevinin kurucu ortağı ve yöneticisiydim.

Kitapları çıkarmaya başlamamızdan kısa bir süre sonra mikrofişlerin bir kopyasını saklamış olan arkadaşımız onları bize teslim etti. Hemen gözden geçirip, yayın sırasına alabileceklerimizi seçmek istedik. 70'li yılların teknolojisi ile yapılmış kayıtlar oldukça zor okunuyordu. Koyu karanlıktı sayfalar ve yazılar. Bir de Osmanlıca olunca güçlük daha da artıyordu. Okumak için büyütme gerekiyordu, büyütünce de yazılar bozuluyordu. Yine de en okunabilirlerini seçip çalışmalara başladık.

En kolay okunup yeni yazıya aktarılabilecek, en derli toplu olan dosya BERGSONİZM dosyasıydı. Eski yazıydı ama dosya olarak kitap formatında yazılıp toparlandığı belli idi. Kıvılcımlı dosyanın başına "içindekiler" dizini bile yapmıştı. Bu dosya ile başlayabilirdik.

TÜSTAV yayın kurulunda iken tanıştığım, zaman zaman kendisinden eski yazı dersleri aldığım sevgili Şeyda Oğuz ile anlaştık çeviri konusunda. Oldukça meşakkatli bir çalışmayla, son derece başarılı bir ürün çıkardı Şeyda Oğuz. BERGSONİZM kitabı 2008 yılı şubat ayında “Bütün Eserler” dizisinin 6. kitabı olarak çıktı.

Bu kitabı çevirip yayınlamanın heyecanıyla hemen yine mikrofişlerde bulduğumuz HEGEL dosyasını aldık önümüze. Ancak bu defa işler daha zordu. Metinle ilgili zorlukları “Çevirenin Notu” bölümünde sevgili Hamza Tıgılay anlatıyor. Ben onları fazla bilmiyorum. Ancak Şeyda’nın mikrofişlerden çevirmeye çalıştığı sayfalar çok karanlık ve bozuk çıkmışlardı. Sayfa sıralaması düzgün değildi. Nitekim bir süre sonra Şeyda Oğuz haklı olarak çeviriyi bıraktı.

Yıllar geçti, ben Sosyal İnsan Yayınları’ndan ayrılmak zorunda kaldım. O zaman çevirtmek üzere kâğıda bastırdığımız sayfaların bir kopyasını almıştım ama fotokopiler daha da kötüydü, çevirtmek mümkün değildi. Bunun üzerine eserlerin asıllarının bulunduğu Hollanda’daki arşivden sağlıklı bir kopya almanın yollarını aradık. (Bu arada yine arşivden aldığımız Kıvılcımlı’nın yurt dışına kaçışının perde gerisini anlatan OA DOSYASI ve cezaevi yaşamını etüt ettiği eski yazı HAPISHANE-NİN İÇYÜZÜ başlıklı iki dosya da ilerleyen yıllarda tarafımızdan yayınlandı.)

Büyük Alman filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) (Tablo: Schlesinger).

Dr. Hikmet Kıvılcımlı: “Hegel’in üstünden atlasak ne olur? Marksizm’in kaynağını kavramamış oluruz.”

Arşivde Hegel başlıklı bir arama yapıldığında, birkaç sayfalık “Giriş” bölümü çıkıyordu karşımıza. O birkaç sayfa Kıvılcımlı tarafından yeni yazıya aktarılmış daktilo edilmiş sayfalardı. Birkaç kişiye arattık, hep aynı sonucu aldık. Oysa bizdeki mikrofişlerde 180 sayfa kadar eski yazı metin vardı. Bunun üzerine eserleri arşive teslim eden Latife Fegan’la yazıştık. Kendisi bize eserlerin kataloğunu yapıp raflara yerleştiren kişiye başvurmamızı salık verdi, sonra da bizi beklemeden kendisi o kimse ile yazışıp, bize aradığımız metnin arşivdeki dosya adını ve numarasını ilettiler. Böylece Latife Fegan sayesinde dosyaya ulaştık ve temiz bir kopya edindik. Gelen sayfaları daha okunur hale getirmek de fotoğrafçı arkadaşım sevgili Aydın Çetinbostanoğlu’na düştü. Kısa sürede fotoğraf kullanarak sayfalar-daki lekeleri temizleyip, daha okunur hale getirdi.

Bu arada 2014 yılına gelmiştik. Elimizdeki temizlenmiş nüshayı kâğıda bastırarak okumasını ve çevirmesini isteyerek yine TÜSTAV yayın kurulundan arkadaşım Hamza Tıgılay’a teslim ettim. Ondan sonraki süreci sevgili Hamza kendi yazısında ayrıntılarıyla yazmış zaten. Bana sadece takdir ve teşekkür düşer o konuda. Bu arada bizleri kırmayarak çeviriyi gözden geçirip eksiklikleri tamamlamamız için yoğun gayret sarf eden sevgili Şeyda Oğuz’a da sonsuz teşekkür borçluyuz.

Görüldüğü gibi bu eserin kitap

olarak yayınlanması gönüllü ve kolektif çabaların ürünü. Metnin ilk ham çevirisi üzerinde çalışıp düzenlemeye katkıda bulunan sevgili arkadaşım Prof. Güney Çeğin ve ona yardımcı olan Nagehan Yanar arkadaşların gayretleri de azımsanamaz.

Bana gelince; ben metin okumaları yaptım, düzenlemeye, başlık sıralamalarına katkıda bulundum kendimce. Ama asıl gayretim metnin yayınlanması gerektiği konusunda ısrarım olmuştur. Katkı deneyecekse en önemli katkım bu oldu bence.

Böylece 2008 yılından beri aralıklı olarak üzerinde çalıştığımız, ilk başlarda başarısızlığa uğrayıp bırakmak zorunda kaldığımız metin artık okuyucu önüne çıkıyor. Bu tarihi metni yayınlama azmimiz bazen sekteye uğrasa da hiç azalmadı ve görevimizi yapmış olduk. Bundan sonrasını metin kendisi başaracak. Tabii ki okuyan arkadaşlarımızın tartışma, yayma gayretleri de belirleyici olacaktır.

Asıl Hegel metninden sonra aynı klasörden çıkan ve Hegel metninin hazırlanması sırasında tutulan notlar olduğu anlaşılan çeşitli “Felsefe Notları”nı da kitaba ekledik. Böylece kaynak bazı metinler de yayınlanmış oldu.

Son olarak önemli bir teşekkürümüz de Nota Bene yayınlarına. Eser üzerine yaptığımız sosyal medya paylaşımlarını görerek kendileri bu kitabı basmayı teklif ederek bize çok büyük bir rahatlık sağlamış oldular.

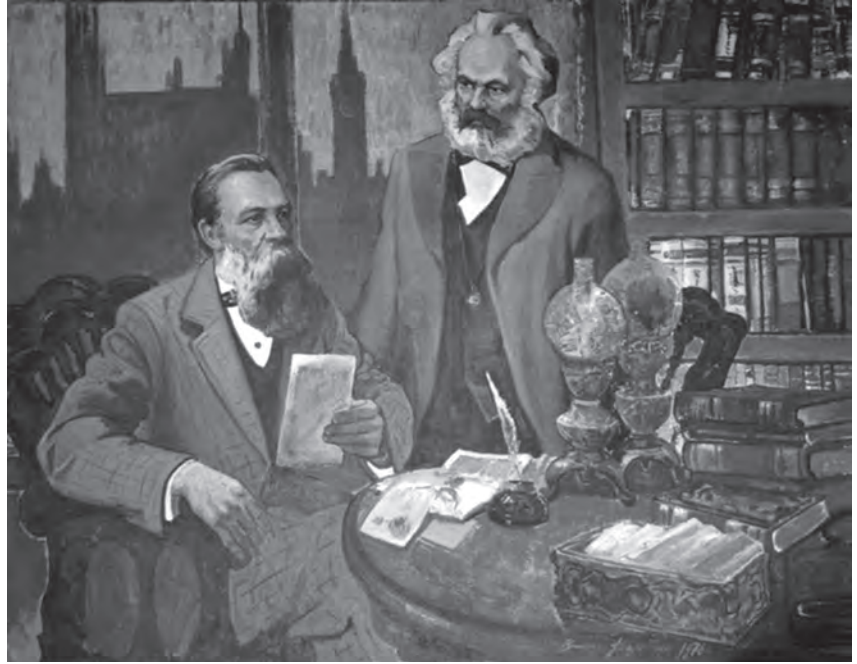
Kıvılcımlı'nın Hegel yazıları: 7 yıllık serüven

Hamza Tığlay

Sevgili Ahmet Kale'nin Doktor Hikmet Kıvılcımlı'nın Hegel yazılarının orijinal (eski Türkçe) el yazmalarını bana teslim ettiği 2014 yılından bu yana, 7 yıl boyunca duraklamalar, zorluklar, kesintiler, ortak değerlendirmelerle geçen 7 yıllık bir sürenin ardından bu eseri Türkiye okuyucu kitlesine kazandırmanın sevincini yaşıyoruz. Bu süreç, Ahmet'in yönlendirmeleri, benim ve sevgili Şeyda Oğuz'un yoğun transkripsiyon çalışmalarıyla, sıkı ve kolektif bir emekle sonuca ulaştı. Yazımızın amacı, bu heyecan dolu sürecin özelliklerini ve bizlere öğrettiklerini okuyucuyla paylaşma görevini yerine getirmektir.

Metodolojik zorluklar

Birincisi, bu metinler bir "kitap" formatında değil, Kıvılcımlı'nın birer "çalışma notları" mantığı içerisinde oluşmuş durumdaydı. "Müşvedde" özelliği fazlasıyla ön planda olan, bir yazı planından yoksun, yer yer mükerrer (ve her nüshasında daha da zenginleşen) metinler içeren bir dizi doküman yığını ile karşılaşıyorduk. Benzer bir çalışma yürüttüğüm TÜSTAV (Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı)'daki bir dizi belgenin, örneğin son derece titiz bir biçimde tasnif edilip numaralandırılmış Komintern belgelerinin aksine, hiçbir metodik numaralandırma ve (tarih veya konu bazında) sıralama söz konusu değildi ve birbiriyle bağlantısız yüzlerce dokümanla karşılaşıyorduk. Bu karmaşa içerisinde metinleri çevirmek bir yana, çevrilen metinleri birbiriyle ilişkilendirmek, art arda sıralamak, anlam bütünlüğü sağlamak için, Kıvılcımlı'nın (oldukça seyrek ve takibi zor biçimde) sayfa kenarına koyduğu numaralar dışında hiçbir yol göstericimiz yoktu. Bir anlamda, bir "eski Türkçe belge yığınının", hele de Hegel gibi karmaşık bir konuda anlamlı ve tutarlı bir bütün çıkarma işini, yani Kıvılcımlı'nın yapmayı planlayıp da vakit bulamadığı kitaplaştırma işini, onun adına ve o-

Batı Avrupa'da Marx-Engels gibi iki kişinin kurdukları tarihçi maddecilik doktrini de tesadüfen sahneye çıkmış iki büyük düşünce ve davranış adamının gösterdikleri mucize değildir.

nun anısına mümkün olduğu kadar layık bir titizlikle üstlenmek ve gerçekleştirmek görevi bizlere düştü.

İkinci konu, metinlerin seçimi oldu. Son derece değerli görüşler içeren bu metin yığını içerisinde, birçok dokümanda üstü Kıvılcımlı tarafından çizilmiş paragraflar, bazen de dopdolu olmasına rağmen (muhtemelen sonradan) gene Kıvılcımlı tarafından komple üstü çizilmiş sayfalar bulduk. Bunları doğal olarak kitap çalışmamızın dışında bıraktık.

Üçüncüsü, eski Türkçe metinlerin fiziksel durumu idi. Kıvılcımlı, son derece düzgün ve hemen hemen hiçbir imla yanlışı bulunmayan hatasız bir Osmanlıca ile yazmasına rağmen, bu çalışmayı yoğun ve meşakkatli bir siyasi pratik döneminde, (sonradan toparlanmak üzere) hızla yazdığı için, metinlerde bir paragrafı metnin başka bir yerine sokan oklar, metin taşımaları, sayfa kenarı notları, aynı sayfaya daha minik yazılarla sonradan eklenmiş metin parçacıkları çok sayıda mevcuttu ve bunları hem okuyabilmek, hem de bunları düz akışlı bir metnin içine yerleştirmek ciddi bir sorun oluşturdu.

Dördüncü sorun, Kıvılcımlı'nın zengin yabancı dil bilgisi oldu. Bir

yandan onun derin eski Türkçe bilgisi, bir dizi az bilinen ve kullanılan Osmanlıca deyim (zeam (iddia), teşrih (anatomi), Fâsik-i mahrum gibi) çözmemizi gerektirdi ve bunları Osmanlıcanın kendi bütünlüğü içinde çözmeye muvaffak olduk. Ancak diğer sorun, Kıvılcımlı'nın Fransızca kelime ve deyimleri eski Türkçe-Arapça harflerle yazması oldu (mörs (Moeurs): Örf, adet; immanan (immanent): kendiliğinden mevcut; miraj (mirage): serap... gibi) Bunları çözmek ancak editörlerin (benim ve Şeyda'nın) Osmanlıca ve Fransızca bilgilerimizi birleştirmekle mümkün olabildi.

Son olarak, çevülemeyen ve Latin harflerine çevirmeyi başaramadığımız münferit kelimelerden bahsetmek gerekir. Bu tür kelimelerden birkaç harfini çözebildiklerimizi, cümlelerin anlam bütünlüğü içerisinde en olası ve gerçekçi tahminle çevirdik; diğerlerini ise olduğu gibi boş bıraktık.

Gerek kitaba alınmayan metinler, gerekse metinlerdeki çevülemeyen kelimeler için, Kıvılcımlı'nın Hegel çalışmasının orijinal el yazmaları sevgili Ahmet Kale'de mevcuttur ve gelecekte muhtemel eleştiri ve düzeltme çalışmaları için bu görüntü-

leri online ortamda yayınlayacaktır. Umudumuz en az hatayla bu değerli çalışmayı okuyucu kitlesine ulaştır-mayı başarmış olmaktır.

Çalışmanın kattığı temel değer

Türkiye’de, özellikle sol görüş- lü okuyucu kitlesinde, Marx’ı oku- duktan sonra “Marx Hegel’den etki- lenmiş; dolayısıyla onu iyi anlamak için Hegel’i okumak gerekir” deyip Hegel için (veya Hegel tarafından) yazılmış eserlerin Türkçe basımları- nı hevesle okumaya başlayan, ancak sonra muhtemelen bu eserlerden fazla bir şey anlamayıp pes eden in- san sayısı hiç de az değildir. Bu bir- çok solcu için “tanıdık” gelen duru- mu Kıvılcımlı bu çalışmasında yıllar önce öngörmüş ve buna doğru bir açıklama getirmiştir: Kendi ifade- siyle “Hegel’i Hegel gibi anlatmaya çalışanların” eserlerini anlamaya ça- lışmak son derece zordur; zira ken- disi, zaten oldukça ayrıntılı ve son derece yeni/farklı olan düşüncesini, klasik Alman felsefi geleneği çerçe- vesinde bir “profesyonel Alman filo- zofu” alışkanlığıyla oldukça karma- şık ve anlaşılmaz şekilde yazmıştır. Eserinin bazı bölümleri hâlâ, (muhtemelen kendisi dışında) kimse ta- rafından anlaşılamamaktadır. İkinci sorun ise çağdaş Türkçenin felse- fi meselelerdeki kelime fakirliğidir. Hegel’de temel önem taşıyan birçok Almanca kavram ve kelimenin tam Türkçe karşılığı yoktur ve Kıvılcımlı dahi bu zorluğu bir yandan Alman- ca bilgisi, bir yandan da derin Os- manlıca ve Fransızca bilgisiyle gö- güslemeye çalışmıştır.

Ancak eserin asıl farkı ve değeri de bu noktadadır. Bu çalışma Hegel’i “tanıtan”, onu “anlatan” bir eser değil, Hegel’i Marksist açıdan yorumlayıp gerek onun yaşamı- nı, gerekse onun temel düşünceleri- ni tarihsel bağlamda açıklayıp sını- f mücadelesi eksenine oturtan ve Marx’a neyi devrettiğini, ona ne- yi kazandırdığını bilince çıkarmayı hedefleyen bir eserdir. Bu açıdan Kıvılcımlı’nın çalışması, bir anlam- da tersten, Marx’tan yola çıkarak, Hegel’i yorumlamakta, ondaki po- zitif özü (ve doğal olarak tutucu yönü) açığa çıkarmayı başa koy-

maktadır. Bu yaklaşım, sol görüşlü okuyucu için Hegel’i çok daha an- laşılabilir kılmakta, okuyucu bu ça- lışma ile Hegel hakkında, bizzat o- nun ya da Batılı akademisyenlerin kaleminden çıkan eserlerden çok daha fazlasını öğrenmek ve anla- mak şansına kavuşmaktadır. Bu a- çıdan, hâlâ “diyalektiğinin elleri ü- zerinde yürümesi” dışında fazla bir şey bilmediğimiz ve hala bir “mu- amma” olmayı sürdüren Hegel fel- sefesi hakkında, Türkiye’nin ilerici okuyucu kitlesinin “makûs talihi- ni” kırması ve ona ilişkin bilgimizi daha da zenginleştirmesi, bu eserin muhtemelen katacağı en ciddi de- ğerler olacaktır.

Hegel’i anlamak hâlâ önemli mi?

Marksist teoriyi şu ya da bu de- rinlikte öğrenmiş olanlar “Hegel’in bütün tarihsel katkısı zaten Marx’ın eserinin içinde mevcuttur; o yüzden Marx’ı okuduktan sonra Hegel’i ay- rıca öğrenmenin sol düşünce açı- sından ne faydası olabilir?” sorusu- na takılmaktadır. Bu soru ne kadar “makul” gözükürse gözüksün, ciddi bir noktayı gözden kaçırmaktadır: Marksist teori “bitmiş, tamamlan- mış, kesinleşmiş ve son şeklini al- mış” bir teori değildir ve başa koy- duğu diyalektik yaklaşım dolayısıyla kendisi de gelişme halindedir. Özel- likle sosyalist pratiğin (ve dolayısı-yla da teorinin) son 40 yılda kar- şılaştığı açmazlar ve gerilemeler, bu muazzam teorinin geliştirilmesini, bu teori kapsamında formüle edil- miş ve “kesin doğru” addedilen ö- nermelerin devrimci bir mantıkla

yeniden sorgulanmasını, bu teoriyi çarpıtan yeni yaklaşımlar karşısın- da onun devrimci özüne uygun bir şekilde geliştirilmesini, tüm ilerici ve sosyalistler için zorunlu kılmak- tadır. Bu zorunlu çabada bizlere en çok yardımı olacak olgu, Marksist teorinin doğuş sürecinin, Marx ve Engels’in Hegel’den neleri ve nasıl devralarak, bazılarını aynen koru- yarak, bazılarını dönüştürerek ken- di teorilerini nasıl inşa ettiklerini görmek, kavramaktır. Hegel’i ken- dini kendisi anlattığı biçimiyle de- ğil, Marx’a neyi devrettiğini görmek, Marksist teorinin doğuşunun tarih- sel ve teorik contexte’ini sunacağı i- çin, bu teoriyi “geliştirmek için ye- niden düşününlere” önemli bir katkı sunacaktır.

Kıvılcımlı’nın eseri bize işte bu noktada çok değerli bilgiler vermek- tedir. Marx’ta temel önem taşıyan bir dizi kavram ve konuda, devlet, hukuk, altyapı-üstyapı, din, bilim- felsefe-ideoloji ilişkisi, tarihe deter- minist yaklaşım, Hristiyanlığın özü, Antik toplumun değerlendirilmesi, bilinç kavramı gibi konularda Kı- vılcımlı, hem Hegel’in çağının çok ilerisindeki dahiyane tespitlerini, hem de bunların Marx’taki etkileri- ni ve uzantılarını gözler önüne ser- mektedir. Bu yönüyle bütün bu ça- lışma, örneğin Devlet ve Hukuk gibi Marksist teorinin günümüzde mut- laka derinleşmesi ve yeni sentezlere varması gereken konularda değerli ipuçları sunmakta, bir bütün olarak da Marksizm’in doğuş sürecinin fel- sefi boyutuna ışık tutarak daha sağ- lıklı bir teorik kavrayışın önünü aç- maktadır.

Hegel’i Berlin’de ders verirken gösteren bir çizim.

Kıvılcımlı'nın değeri

Bu çalışmada en çok göze çarpan olgu, Kıvılcımlı'nın sahip olduğu muazzam kültürel birikimdir. Başvurduğu kaynaklar, verdiği örnekler, yaptığı benzetmeler, ulaştığı tespitler, bir yandan içinden çıktığı Osmanlı-Türk toplumunun kültürel birikimine olan hakimiyetini, öte yandan da Batı düşüncesinin ve tarihinin ayrıntılarına ilişkin oldukça geniş bir kültürel zenginliği yansıtmaktadır. Çok değerli insanlar yetiştirmiş olan sol hareketimizde, hem Hegel'i, hem Hz.Muhammed'i, hem Osmanlı tarihini, hem Japon modernleşmesini, hem Bergson'u, hem de Servet-i Fünun'u, hem Kürt meselesini, hem

de Antik toplumları aynı anda ve belli bir derinlikle ele almayı başarmış ve bu konularda teorik metinler üretmiş başka bir figür bulmak, ne yazık ki mümkün değildir. Bu kadar geniş spektrumlu bir teorik üretimin ülkeye hakkının verilip verilmediği, lehte veya aleyhte, sahiplenilerek ya da seviyeli şekilde eleştirilerek gündeme alınıp alınmadığı sorusuna ise iyimser bir cevap ne yazık ki verilemez. Kıvılcımlı'nın eserinin zenginliği ne kadar saygıyı hak ediyorsa, bu esere gösterilen kolektif ilgisizlik de o ölçüde kınanmayı hak eden bir durumdur.

Bu satırların yazarı 2. TIP (1975) geleneğinden gelen bir sosyalist-

tir ve Hikmet Kıvılcımlı'ya yönelik ("cuntacı", "garip dille konuşan bir adam", "eksantrik bir kişilik"... gibi) ötekileştirme çabalarından geçmişte fazlasıyla nasibini almıştır. Sonuç olarak da Kıvılcımlı'yı okumam ve değerini anlamam sadece son 10 yıl içinde mümkün olabilmiştir ve bu da benim açımdan pek gurur duyulacak bir durum değildir. Dolayısıyla, onun bu eseri için harcadığım 7 yılın (ve diğer eserleri için de ileride harcamayı düşündüğüm emeğin) bu hata için "pratikte ve pratik yoluyla verilmiş bir özeleştirisi" olarak algılanmasını diliyorum.

Herkese faydalı olması dileğiyle...

Önsöz yerine

Hikmet Kıvılcımlı

Niçin atom reaktörünün yarattığı nükleer enerjiyi madde sayarken, toplum reaktörünün yarattığı düşünce enerjisini madde saymayalım? Çünkü düşünmekten korkar duruma gelmişiz. Binlerce yıllık sınıflı toplumun üstün ve egemen tabakaları, alt sınıfları hep düşünce enerji baskı ile öylesine ezip sömürmüştür ki, düşünce insanlığa düşman bir Azrail olmuştur. Egemen zalim

sınıflar hep düşünce enerjisinin insan üstünlüğünü silah gibi kullanarak çalışan yığınları boyunduruk altına almışlardır. O boyunduruklama sistemine de **ispritiüalizm** yahut **idealizm** gibi adlar yakıştırılmıştır. Bu, ezilen insanlarda, spiritüalizm ve idealizme karşı isyan ve tiksinti yaratmıştır.

Gerçekte de idealizm veya spiritüalizm: düşüncenin bir madde olduğunu inkâr yolundan, düşünür insanı ve düşünce yaratan toplu-

mu köleleştirme yarayan bir tutumdur. Gerçekte idealizm ve materyalizm: düşünce enerjisinin gücünü göklere çıkarma, tanrılaştırırken, her şeye önce, düşüncenin gücünü, etkisini sıfıra indirme kastını görmüşler, insanı düşünce enerjisinin güçlü yardımından yoksun bırakmışlardır. Bu bakımdan idealizm ve spiritüalizm düşmanlığı bütün materyalizmler için tek haklı çıkar yolu olmuştur.

Ne var ki bu bir kullanım proble-

midir. Ispritiüalist idealist: düşünce enerjisini, ezilen sömürülen insanlara karşı düşmüş bir bomba gibi **kullanmıştır**. Materyalizm, o bombayı sahte düşünürlerin elinden alarak, tıpkı atom enerjisini reaktör içinde değerlendirdiği gibi, insanlığın yardımına **kullanmalıdır**. Bu kullanışa materyalizm denir. Ve artık düşünce idealist ve spiritüalist büyücülerin, sihirbazların hokkabazlıklarından kurtarılmalıdır.

Materyalizmi insanlar nasıl anlıyorlar? Rastladığımız en keskin materyalistler maddenin düşünceye ağır bastığını söylerler. Yalnız bunu söylerken, farkına varmaksızın şunu anlar gibidirler: Düşünce madde dışı bir varlıktır. "Yani" diye sorunuz; düşünce, madde ötesi, tabiat dışı, metafizik bir şey durumuna düşürülmüştür.

Böylesine metafizik bir materyalizm insanı en azından yanıltabilir. Materyalist olmak için şunu neden unutmak zorunda kalalım: Varlığın her bölümü gibi, düşünce de bir maddedir. Yalnız madde alanında yakıcı oksijenle yanıcı hidrojen gibi, yakıcı düşünce ile yanıcı madde de... [vardır.] Her ikisi aynı kerte de **madde** olmak üzere karşılıklı zıt durumda etki tepki yapan iki madde biçimidir.

Bunu böyle koymadık mı, ortada ne materyalizm kalır ne spiritüalizm. En keskin materyalist biraz daha skolastiğe düşünce: en iflah ol-

Marx ve Engels'i gençliklerinde çok etkilemiş olan Alman filozof Ludwig Feuerbach (1804-1872).

maz spiritüalistin yerini alabilir. Düşünceyi madde dışı, madde ötesi, insanüstü bir esrarengiz güç saymış gibi olur.

Oysa düşünce, insan dediğimiz maddenin, toplum dediğimiz gene madde mekanizması içinde gösterdiği tecellilerden başka bir şey değildir. Düşüncenin bir **sosyal nesne** oluşu ne denli “tabii” ise, sosyal olayların birer madde tecellisi oluşları da onlarca olağandır.

Düşünce maddenin en ele avuca sığmaz saflıktaki diyalektik biçimidir. Yani düşüncenin kendisi, en kolayca maddeleşebilen ve en kolayca her maddenin zıddına atlayabilen bir olaydır. Bu bakımdan düşünceyi, nükleer enerjiye benzetirsek daha iyi anlayabiliriz.

Kimya olayları: maddenin en dış ve en **kaba** ilişkilerinin biçimlerini işler. Atom bilimi nükleer enerji

alanı nedir? O da madde ilişkilerinin biçimlerinden biridir. Hiç değilse şimdiye değin hiç kimse çekirdek enerjisinin bir tabiatüstü olay olabileceğini öne sürmedi. Ama **kimya** olaylarıyla karşılaştırdık mı, atom çekirdeğinin olayları; kimya üstü, fizik üstü, tabiatüstü, biraz daha sıkıştırırsak, tabiat ötesi birer olay gibi görünebilir.

Öyle olmadığını herkes biliyor. **Atom enerjisi** için bunu rahatça kabul eden nice kişiler, nedense **düşünce enerjisi** için aynı kolaylıkla yargı yürütemiyorlar. Oysa arada hiçbir fark yok. Toplum, tıpkı atom reaktörü kadar özel bir mekanizma sistemidir. Aradaki fark şudur: atom reaktörü **nükleer enerjiyi** yaratıyor, toplum reaktörü: **düşünce enerjisini** yaratır.

Mesele böyle konuldu mu düşüncenin madde dünyasında oynadığı muazzam rol kendiliğinden ortaya

çıkıyor. Milyonlarca yıldır, insanoglu düşünce denilen nükleer enerjiyi, en tehlikesiz biçimiyle her gün, her an üreten, yaratan toplum reaktörünün bir elemanıdır. Toplum öylesine düzenlenmiştir ki, oraya sokulan insan beyni adındaki şartlı uranyum, belirli mekanizmasıyla, en inanılmaz bollukta ve en ucuz biçimde **düşünce enerjisini** yaratır.

Bu bakımdan düşünce materyalizmin en seçkin bir mekanizmasıdır. Düşüncesiz insan için ne madde vardır, ne materyalizm. Bir insan öteki madde varlıklarını milyonlarca yıldan beri düşünce denilen nükleer enerjiyle işleyerek kalıptan kalıba sokar. Düşüncenin yeryüzündeki büyük etkisini inkâr etmek nükleer enerjinin güçler dengesinde oynadığı rolü hiçe saymaya benzer. Düşüncenin en az madde kadar, madde olarak etki tepki yaptığı gerçektir.

Giriş

Hikmet Kıvılcımlı

Marx-Engels: oldukları gibi ele alınırsa, Allahlaştırmamamızlık edilemezler. Kültürde öylesine sarp hakikatler dağı doruğu olmuş iki insan inanılmaz bir düşünce mucizesidir. Oysa Marx-Engels hiçbir zaman her hakikatin kendilerinde başlayıp kendilerinde bittiğini akıllarından geçirmemişlerdir. Tersine, her fırsatta kendilerinin gelmiş geçmiş insanlık kültüründe kaçınılmaz bir sonuç olduklarını ve kendilerinden sonra da bilimden başka hiçbir şeye güvenilmeksizin gelişmenin sürüp gideceğini tekrarlamış, öğütlemişlerdir.

Marx-Engels “harika”sı, tıpkı, medeniyet tarihinde görülen Grek-Roma “harika”sına benzer. Grek medeniyetinden önceki beş bin yıllık medeniyetler evreninin gerçekliği bilinmezse, Grek medeniyeti ansızın patlak verince ortaya fıskıran madde ve anlam gerçekleşmeleri bir mucize sayılabilir. Batılı burjuva aydınlarında hâlâ bir aşağılık kompleksi gibi yaşayan Grek hayranlığı bu olaydan kaynak alır. Ama, gene Batı medeniyetinin objektif araştırmalarıyla bulduğu Greklerden önceki Adalar denizi, Girit, Anadolu,

Mısır, Finike, Mezopotamya medeniyetleri bir zincirin halkaları gibi yan yana konulunca, Grek medeniyetinin kendinden önce beş bin yıllık birikimin kaçınılmaz bir atlayışı olduğu anlaşılır.

“Marksizm” adını alan bilimcil sosyalizm doktrini de tıpkı öyledir. 19. yüzyıl ortasında kapitalist geniş yeniden-üretim toplumunun bütünüyle, madde ve anlam dünyasının aldığı inanılmaz açılıp gelişme göz

önünde tutulmadıkça “nasıl olup”, iki tek kişinin Marksizm gibi Himalaya dağlarını aşan yücelikte ve sağlamlıktaki doktrini kurabildikleri neredeyse inanılmazlaşır ve gerçekte, Himalaya dağları, nasıl yalnız Hindistan’la Çin sınırı hizasındaki yer kabuğunun geri kalan yeryüzüyle hiç ilgisi bulunmayan bir haşırneşirinden ibaret değilse, Himalaya nasıl sırf Himalaya bölgelerindeki yer kabuğunun kendi başına bir o-

Marx-Engels, Alman felsefesi denilen darboğazı aşar aşmaz, önlerinde öyle uçsuz bucaksız bir geniş aydınlık, bereketli dünya ile karşı karşıya gelmişlerdi ki, tekrar geri dönüp, o boğazın ayrıntıları ile uğraşacak vakit bulamadılar.

lanığı değilse, öyle yer kabuğunun belirli tektonik kanunlara uyarak, tam Himalaya dağları hizasında Himalaya dağları biçiminde bir sonuca varması ise, tıpkı öyle, yeryüzünün Batı Avrupa medeniyeti de, Batı Avrupalı toprağın veya Avrupa insanının kendi başına bir yaratımı değildir. Bütünüyle insanlığın yeryüzünde gördüğü bin bir değişiklikten geçerek ulaştığı bir basamaktır. Gene tam orada, Batı Avrupa'da Marx-Engels gibi iki kişinin kurdukları tarihçil maddecilik doktrini de tesa-düfen sahneye çıkmış iki büyük düşünce ve davranış adamının gösterdikleri mucize değildir.

Gavrizangar tepesi (Himalaya-larda Everest tepesinden 50 km kadar uzaklıkta bir başka yüksek tepe) Marx-Engels ise, o şahikaların altında, onlara destek olan dağ yığınları, Hegel ve Feuerbach'dır. Himalaya dağ etekleri ve yığınları bulunmaksızın Gavrizangar tepesinin göklere doğru yükselebileceği nasıl düşünülemezse, tıpkı öyle 19. yüzyıl ortalarındaki Batı kültürü o kültürde ekonomik ve sosyal düşünce ve davranış yığılmaları ve en sonunda Hegel ile Feuerbach felsefeleri bulunamasaydı, tarihçil madde-

ciliğin diyalektik maddeci metodu diye bir şey Marx-Engels'in eliyle göklere doğru yükselip şahikalaşamazdı.

Bu gerçeği en çok ve her yeri geldiğinde ananlar: Marx'la Engels'in kendileridir. Marx'ın ilk derin eleştirisi: "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi Üzerine" adlı ettüttür. Marx orada Hegel'i değil Almanya'yı anlatır. Bugünkü Türkiye'nin hemen hemen tıpkısı olan 19. yüzyıl ortaları Almanya'sı! Marx-Engels "Klasik Alman Felsefesine Son" verirlerken bile onun "ululuğu ve çökkünlüğü" üzerinde çok durmuşlardır.

19. yüzyıl ortalarında düşünce çocukluklarına son verirken birlikte işledikleri: "Deutsche Ideologie" (Alman İdeolojisi) yazılarını yayınlamaya bile vakit bulamadılar. Ama Hegel'e sataşmaya kalkan bir "Dühring", sosyalizm adına profesörleşmeye girince, Engels, Marx'la sıkı işbirliği yaparak, bugün üç cilt kitap tutan "Anti-Dühring" kitabını yazdı - onun felsefe bölümü: Hegel'i anlamaksızın bozup hiçe sayan Dühring'e karşı Hegel'in geliştiren savunmasıdır. Gene: "Ludwig Feuerbach [ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu]" eseri de bir bakı-

ma, Hegel ve Feuerbach'da ölümsüz kalan özü kurtarıp savunarak geliştirmiştir.

Ne var ki, Marx-Engels: Alman felsefesi denilen darboğazı aşar aşmaz, önlerinde öyle uçsuz bucaksız bir geniş aydınlık, bereketli dünya ile karşı karşıya gelmişlerdi ki, tekrar geri dönüp, o boğazın ayrıntıları ile uğraşacak vakit bulamadılar. Keşfettikleri yeni dünyayı,

bilimcil sosyalizm - tarihçil maddecilik evrenlerini anlatmak ve davranışa temel yapmak başlıca görevleri oldu.

Bol ışıklı yeni dünyada yapacak öylesine çok işleri vardı ki, aşarak geldikleri eski dünyaya geri dönüp bakamadılar. Hele Marx, modern toplumun temel ilişkileri olan Ekonomi-Politik alanında sonsuz derinliklere dalmıştı. Ömrü bitti, o derinlikteki araştırmaları bitiremedi. Yalnız özellikle hocaları Hegel'e toz kondurmamakla yetindiler. Onun koyduğu, yalnız tepesi taklak koyduğu, ama ayakları üstüne getirilir getirilmez tepkili uçak gibi işleyip fezaları aşacak değerde olan diyalektiği bütün güçleriyle kullandıklarını kimseden saklamadılar.

Feuerbach üzerine Engels'in hiç değilse "Klasik Alman Felsefesinin Sonu" eseri gibi ölmez dirilikte bir etüdü elimizde kaldı. Hegel üzerine Marx'ın veya Engels'in ne yazık ki öyle ayrı bir etütleri olamadı. Bunun boşluğunu Diyalektik Maddecilik'e biraz uzanan hiçbir baş duymamazlıktan gelemeyiz. Diyalektik maddecilik: Hegel diyalektiğin tepesi üstü yürürken, ayakları üstüne getirilmesiydi. Herkes iyi biliyordu. Ama o tepesi üstü duran Hegel diyalektiğinin kendisi neydi ve nasıl tepesi üstü yürüyordu?

Bunu Marksizm açısından ayrıntılarıyla işlemiş ve yeterince yorumlamış bir eser var mıdır? Şimdiye dek elimize geçmedi. Hegel üzerine yazılan bütün denemeler, Hegel felsefesini yine hep sırf Hegel'in anlattığı gibi anlatmaya çalıştı. O yüzden Hegelci diyalektik Hegel'in kendisinde olduğu kadar karışık ağıdalı ve anlaşılmaz kaldı.

Çünkü aslına bakılırsa Hegel kendi kendisini gereği gibi anlamış değildi ve anlayamazdı da. Hegel'i anlamak ve anlatmak için Tarihçil Maddeciliğin imbiğinden geçirmek gerekiyordu. Hegel zamanında ise Tarihçil Maddecilik henüz doğmamıştı.

Diyalektiğin maddeci açıdan kavranılışı ve kullanılışı sırf Marksizm demektir. Oysa Marksizm'i Hegel'e uygulamak gerekliydi.

Aşağıki araştırma öyle bir deneme olacaktır.

H. Kıvılcımlı: "Diyalektiğin maddeci açıdan kavranılışı ve kullanılışı sırf Marksizm demektir. Oysa Marksizm'i Hegel'e uygulamak gerekliydi."

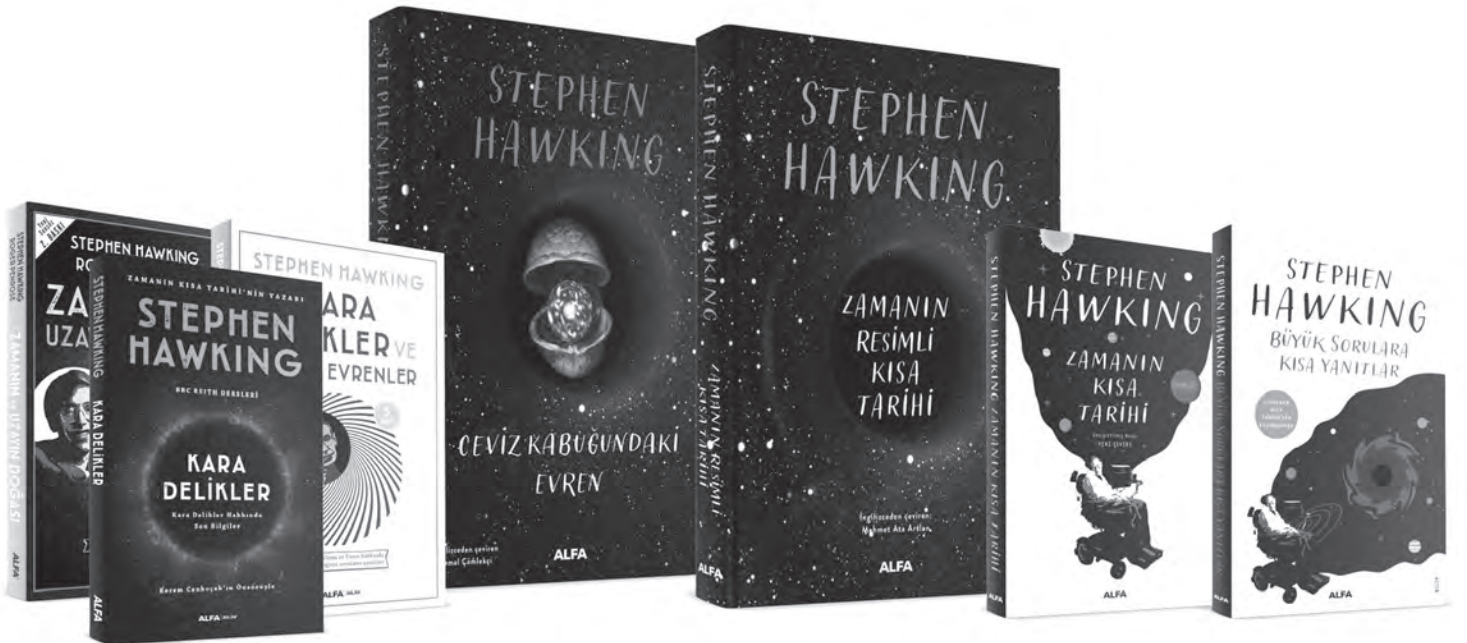

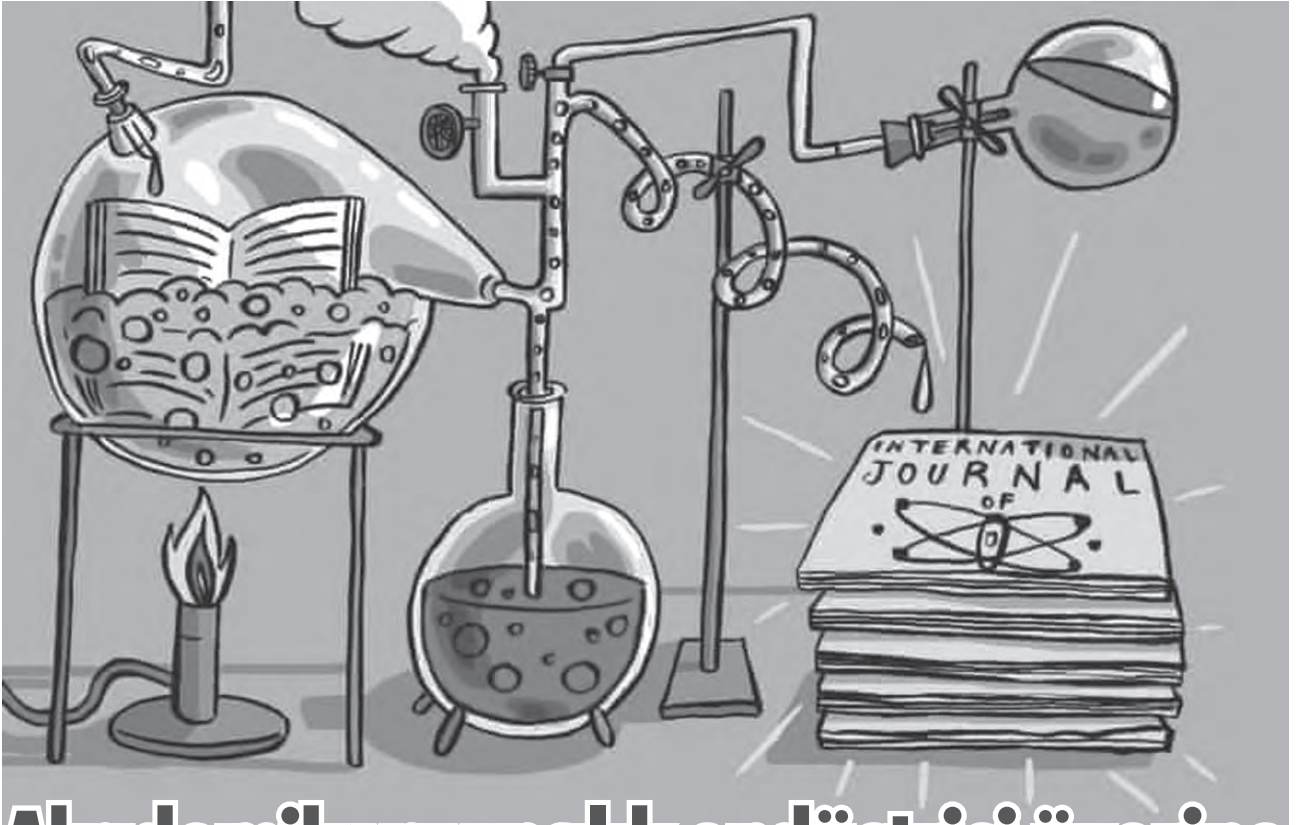

STEPHEN HAWKING

tüm külliyatıyla **ALFA**'da

Benim Kısa Tarihim, Büyük Tasarım, Zamanın Daha Kısa Tarihi

Akademik yayıncılık endüstrisi üzerine

Günümüzde akademik yayıncılık endüstrisi elde ettiği yüksek kârlılık oranları ve bilimsel üretime yön vermedeki etkisiyle dikkat çekiyor. Akademik çalışmalara ücretsiz erişim talebi bilim dünyasında yükselen bir talep olarak karşımıza çıkarken, yayıncılar da yeni şartlara ayak uydurma arayışında.

Cem Oran

Akademik anlamda bilim yayıncılığı Dünya'nın dört bir yanından bilim insanlarının yaptıkları araştırmalar sonucunda elde ettikleri bulguları sundukları haftalık veya aylık dergilerin hazırlanması ve dağıtımını üstlenen ticari bir saha. Bu dergilerin ağırlıklı bilim insanlarına hitap etmesinden dolayı, okuyucu kesiminin dar olduğu söylenebilir. Ancak buna rağmen, akademik yayıncılık yıllık geliri 19 milyar doları aşan bir sektör. Burada müzik ve film endüstrisine yakın hacimde ama onlardan çok daha yüksek kârlılık oranlarına sahip bir sektörden bahsediyoruz.¹ Örneğin, çok uluslu bir yayıncılık devi olan Elsevier'in kârlılık oranı gelirinin neredeyse % 40'ına karşılık geliyor.¹⁻³ Bu rakam Apple, Google ve Amazon gibi teknoloji devlerinin kârlılık oranlarının dahi üzerinde! Peki, akademik yayıncılığı bu derece kârlı yapan şey ne?

Akademik dergileri şimdilik bir kenara bırakıp örneğin, popüler bir spor dergisini ele alalım. Bu tarz bir dergiyi işleten yayıncının kâr edebilmesi için öncelikle çeşitli giderleri karşılaması gerekir: İlk etapta yazacakları makaleler için yazarlara

ödeme yapması ve bu süreçteki olası giderleri (örneğin, seyahat masrafları) karşılaması, makalelerin inceleyip değerlendirecek, gerekirse düzenleyecek editörler çalıştırması ve hazırlanan dergilerin abonelere ve satış noktalarına ulaştırması için dağıtım şirketlerine ödeme yapması gereklidir. Bunların tümü pahalıdır ve başarılı dergiler bu sürecin sonunda genellikle % 12-15 bandında kâr elde ederler.¹

Akademik bilim yayıncılığında ise süreç benzer olmakla birlikte yayıncılar giderlerin önemli bir kısmından sıyrılmayı başarıyor. İlk aşama, yani bilimsel araştırma süreci araştırmacıların kendi başlarına yürüttüğü ve büyük ölçüde devlet fonları aracılığıyla üniversiteler ve enstitüler tarafından finanse edilen süreçlerdir. Dahası araştırmanın sonunda ortaya çıkan ürün, yani makale, yayıncıya tamamen ücretsiz olarak sunulur; yayıncılar basacakları makalenin yazarlarına herhangi bir ücret ödemazler. Dergilerin, gelen makalelerin yayına uygunluğunu değerlendiren editörleri vardır, ancak dergi editörlüğü prestijli bir görev olarak kabul edilir ve bu kimseler görevlerini ya gönüllülük es-

sı ile ya da sembolik bir ücret olarak yaparlar. Editöryel yükün önemli kısmı (bilimsel bulguların tutarlılığının kontrol edilmesi ve deney sonuçlarının sınanması gibi) zaten bilim camiası tarafından “akran denetimi” (peer review) süreciyle yine gönüllülük esasıyla yapılır. Son aşamada ortaya çıkan ürün yine enstitüler ve üniversiteler tarafından bünyelerindeki bilim insanları yararlanabilsinler diye satın alınır. Yani bir anlamda ürün kendisini var edene görülmemiş bir kârlılık oranıyla geri satılır.

Bu durumu sıradan bir derginin (yine popüler bir spor dergisini ele alalım) yazarlarından ücretsiz makale talep ettiğini, bununla da kalmayıp dergide yayınlanacak makaleleri gönüllülük esasıyla inceleyip eleştiren editörlere sahip olduğunu ve tüm bu süreçte faturaların büyük çoğunluğunun devlet fonlarından ödendiğini hayal edin. Üretilen yayınların ise onları birinci elden üretenler erişebilsin diye yine devlet fonlarıyla satın alındığını... Kulağa şaşırtıcı geliyor değil mi? İşte akademik yayıncılığın elde ettiği büyük kârlılık oranlarının arkasındaki mekanizma tam da budur. Burada bilim insanları hem yayıncıların salt kârı için çalışan işçiler, hem de onların birincil müşterileri konumunda. Esasında bilim çevrelerince gayet farkında olunan bu durumu, Berkeley’den evrimsel biyolog Michael Eisen *The Guardian*’daki makalesinde⁴ şu şekilde değerlendiriyor: “(en nihayetinde) halk tarafından fonlanan bilimsel araştırmaların, halkın bu araştırmalara ilgi duyan veya onlardan yararlanabilecek kesiminin erişmesine kapalı olması toplumsal bir skandal olarak değerlendirilmelidir. (...) Bu köhne ve bozuk sistem değişmelidir.”

Akademik yayıncılık bilimsel üretimi yönlendiriyor

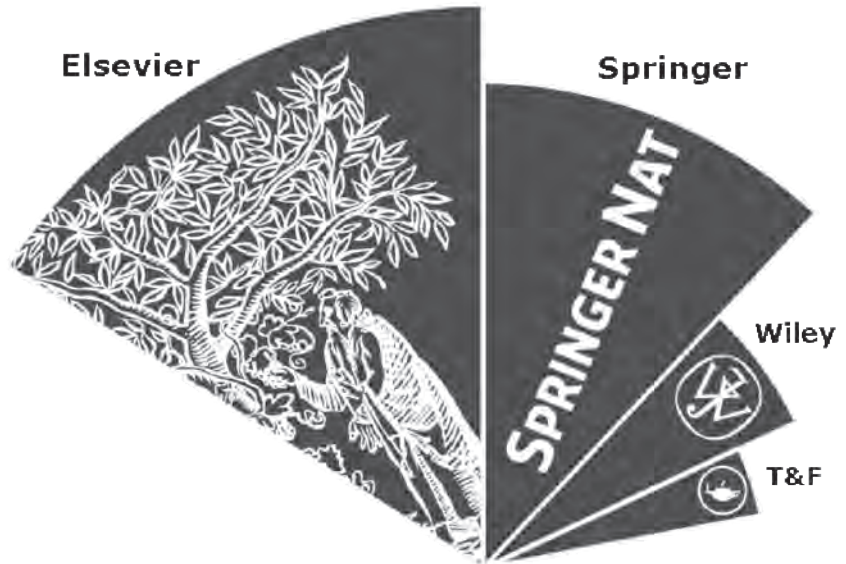
Akademik yayıncıların bu hiçbir yerde görülmedik kazançları bir yana, akademik üretimin niteliği üzerindeki ciddi etkileri de vardır. Akademik dergilerin çoğunluğu abonelik satarak para kazandığından okuyucunun ilgisini çekecek yeni ve

çarpıcı bulgular içeren çalışmaları tercih etme eğilimindedir. Etki faktörü (impact factor: Bir dergide son iki yılda yayınlanan makalelerin aldığı atıf sayısı üzerinden hesaplanan bir indeks. Etki faktörünün yüksekliği bir derginin yayın yaptığı alandaki prestijine ve dolayısıyla finansal başarısına işaret eder.) yüksek, popüler dergilerde yayın yapmak özellikle genç araştırmacıların akademide tutunabilmesi için bir gereklilik olduğundan, büyük yayıncılar araştırmacıların hangi konuları çalışacağı konusunda ciddi anlamda yönlendirici bir etkiye sahiptir. Bilim insanları araştırma alanını çoğunlukla büyük yayıncıların yüksek etki faktörlü dergilerinin beklentilerine uydurma konusunda baskı altındadır. Bu durum araştırmacıları otomatik olarak dönemin ilgi çeken “sıcak” -ve dolayısıyla yayınlanma şansı daha yüksek- bilimsel konularına yönelmeye ve sert bir rekabet ortamında olabildiğince hızlı bir bilimsel üretim sürecine girmeye zorlar.

Oysa bilimsel üretimin değerini konunun sıcaklığı ve bulguların çarpıcılığıyla ölçmenin potansiyel sorunları vardır. Her şeyden önce, çoğu zaman araştırmacının elinde keşfedeceği bulgular ve araştırmasının yöneleceği yön ko-

nusunda net bir harita olmaz. Araştırmacının yönü elde edilen bulgular ışığında şekillenebilir ve bu da günün sonunda elinizde çarpıcı bilgilerle çıkagелеceğinizi garanti etmez. Bir araştırma programının çıkmaz sokaklara yönelmesi hayli olasıdır. Günün sonunda kendinizi başka araştırmacıların önceden vardığı ancak yayınlatmak yer bulamadığından habersiz kaldığınız çıkmaz sokakları tekrar tekrar keşfederken bulabilirsiniz. Oysa bilimde başarılı sonuçlar veren girişimler kadar başarısız olanlar da gelecekteki araştırmalar için oldukça değerlidir. Bilimsel bilgi üst üste yığılan başarılı ve başarısız denemelerin birikiminden meydana gelir. Araştırmacılar bu birikimden tam olarak faydalanabildikleri takdirde umut vaat eden yönleri tespit edebilir ve emeklerini etkili bir biçimde değerlendirebilirler. Oysa günümüzde başarısız sonuçlanan bir araştırmanın bulgularının dergi sayfalarında yer bulması hayli zor bir şey. Bu durumun vahim boyutları, özellikle sağlık bilimlerinde karşımıza çıkıyor. Toplam 209 ülkede gerçekleştirilen ve sayıları yüz binleri bulan klinik deneylerin kayıt altına alındığı ClinicalTrials.gov veri tabanında gerçekleştirilen çeşitli incelemelere göre, veri tabanında kayıt

Günümüzde akademik yayıncılık endüstrisinin 5% 50’sinden fazlasını 5 büyük yayıncı kontrol ediyor, bunlar (büyüklüklerine göre sırasıyla): Elsevier, Springer Nature, Wiley, Taylor & Francis ve SAGE. Akademik yayıncılığı domine eden bu yayıncıların arasında en büyük aktör olan Elsevier 3000’in üzerinde akademik dergiyle sektörün yaklaşık 4’te birini elde bulunduruyor. Bunlardan en büyük üçünün (Elsevier, Springer Nature ve Wiley) yıllık toplam kârının 5,2 milyar dolar dolaylarında olduğu hesaplanıyor (Kim & Park, 2020).⁸ Bu büyük yayıncıların hem abonelik usulüyle çalışan hem de açık erişimli dergileri mevcut.

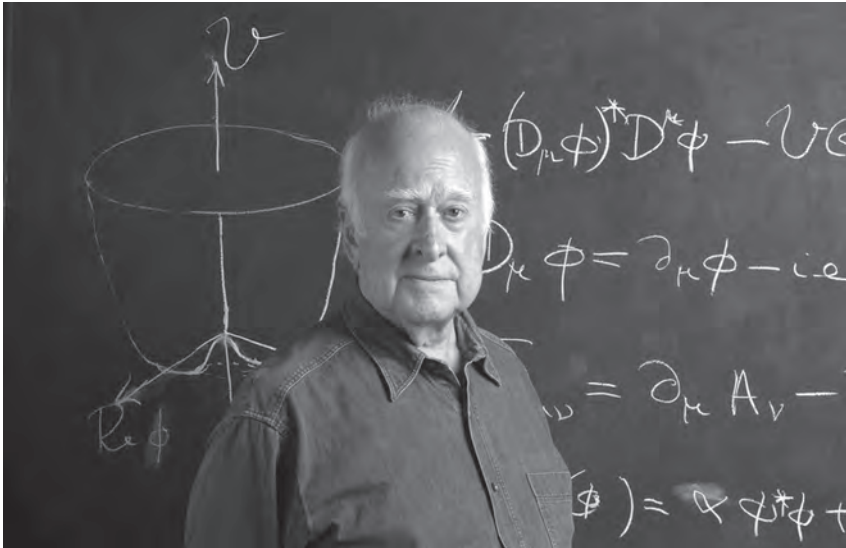
altına alınmış klinik çalışmaların neredeyse yarısı bir dergide kendine yer bulamamış (Song et al., 2020) (Ross et al., 2009) (Chan et al. 2014).⁵⁻⁷ Tahmin edilebileceği üzere birincil öneme sahip ve pozitif sonuçlu çalışmalar, ikincil öneme sahip (örneğin, daha önce ortaya konulmuş bulguları destekler nitelikte sonuçlar sunan çalışmalar) veya negatif sonuçlu olanlara göre çok daha yüksek olasılıkla yayına dönüşmüştür.

Yayın baskısının diğer bir etkisi, genç araştırmacıların merak ve ilgi duydukları ancak geçmişteki çalışmaların yetersizliğinden veya problemin doğasından dolayı büyük miktarda belirsizlikler içeren konulara yönelmekten kaçınması şeklinde kendini gösterir. Yayınlanamayan bilgi yok hükmünde sayıldığından, araştırmacıların riskli alanlarda özgün fikirler geliştirmek yerine yayın üretme olanaklarının görece daha elverişli olduğu “güvenli” sahalara yönelme eğiliminde olması sık rastlanılan bir durumdur. Bu durum esasında ekonomik temellere dayanan bir sorundur. Motosu “Yayınla ya da yok ol” olan bir sistemde ekonomik güvenceye sahip olmak özellikle genç araştırmacılar için savaşılar kazanılması gereken bir konudur ve bu savaşta en büyük silah prestijli dergilerde yayınlanmış makalelerdir. Dolayısıyla, örneğin kariyerinin başındaki

bir doktora öğrencisi için geleceğini sağlama almak bakımından en akıllı kârı olan tercih prestijli dergilerin süzgecinden görece daha kolay geçecek ve hızlı yayın üretmeye elverişli bir alana yönelmek ve o alanda derinleşmektir. 20. yüzyılın bazı büyük bilim insanlarının yaptığı gibi neredeyse net bir yönü olmaksızın yürütülme lüksüne sahip, uzun ve yavaş ilerleyen araştırma pratikleri günümüzde akıllı kârı bir kariyer tercihi olarak görülüyor.

Higgs bozonunun kâşiflerinden, Nobel ödüllü kuramsal fizikçi Peter Higgs, ödülünü aldığı 2013 yılında *Guardian*’a verdiği bir mülakat¹⁰ araştırma hayatı boyunca yayınladığı makale sayısının azlığına gönderme yaparak günümüzdeki akademik sistemde hiçbir üniversitenin kendisini işe almak istemeyeceğini çünkü yeterince üretken bulunmayacağını söylüyor. Higgs, 1964 tarihli çığır açıcı çalışmasıyla, atomaltı parçacıkların kütle kazanma mekanizmasını açıklığa kavuşmasına kritik katkılarda bulunmuştu. Higgs’e göre günümüzdeki, geniş işbirlikleri kurarak seri şekilde makale üretme odaklı akademi kültüründe bu tarz çığır açıcı çalışmaların gerçekleştirilmesinin mümkün olup olmadığı şüpheli. “Bugünkü gibi bir iklimde, 1964’te yaptığımı yapabilecek kadar huzura ve sükunete sahip olabilmeyi hayal etmek zor” diyor Higgs.

Higgs bozonunun kâşiflerinden, Nobel ödüllü kuramsal fizikçi Peter Higgs, araştırma hayatı boyunca yayınladığı makale sayısının azlığına gönderme yaparak günümüzdeki akademik sistemde hiçbir üniversitenin kendisini işe almak istemeyeceğini çünkü yeterince üretken bulunmayacağını söylüyor.

Açık erişimli dergiler problemin bir çözümü olabilir mi?

Açık erişimli dergiler 2000’lerin başında özellikle çevrimiçi yayıncılığın yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan ve sayıları giderek artan yeni bir seçenek olarak karşımıza çıkıyor. Bu tür dergiler okuyucunun erişimine çevrimiçi formda ve ücretsiz olarak sunulurken, çalışması yayına kabul edilen araştırmacılar “makale işleme ücreti” adı altında belirli bir ücret talep ederler. Yani gelirini okurlarına abonelik satarak elde eden klasik yayıncılığın aksine açık erişimli dergiler, gelirini doğrudan okurdan değil yazardan sağlar. Bu sınıftaki dergilerin bir kısmı tamamen açık erişimliyken, abonelik sistemiyle çalışan bazı dergiler arasında ücret karşılığı açık erişim opsiyonu sunanlar da var. Bu tarz dergiler “hibrit açık erişimli” dergiler olarak adlandırılır (örneğin, *Nature* dergisi).

Okurların bilgiye ücretsiz erişimini mümkün kılması açık erişimli dergilerin olumlu bir özelliği olsa da, yayın ücreti araştırmacıların giderlerine ek bir yük bindirir. Prestijli bir açık erişimli dergide yayın yapmak oldukça masraflıdır. Dergilerin yayın ücretleri etki faktörlerine göre ciddi değişiklik gösterir. Rakamlarla konuşacak olursak örneğin, Springer Nature grubunun sahibi olduğu prestijli bir dergi olan *Scientific Reports* dergisinin (etki faktörü 4,379) makale yayın ücreti 1570 € iken, yine aynı grubun sahibi olduğu ve dünyada en çok okunan akademik bilim dergisi olma unvanına sahip olan *Nature* dergisi (etki faktörü 42,78) için bu rakam 9500 €’yu bulmaktadır.¹² Bu iki dergi de kozmolojiden malzeme bilimine kadar pozitif bilimlerin hemen her dalında makalelerin yayınlandığı dergiler olduğundan etki faktörünün fiyatlar üzerindeki çarpıcı etkisini görmek için güzel bir örnek teşkil ederler. Benzer bir tabloyu yayıncı Elsevier’in açık erişimli dergilerinde de görüyoruz; en çok okunan dergilerde yayın ücretleri (vergiler hariç) 9900 \$’a kadar varıyor.¹³

Araştırmacılara sunulan araştırma fonlarının bir bölümünün yayıncı

giderlerine kullanılmak üzere özel-
leştirerek bu sorunu kısmen de ol-
sa çözme girişimleri var. Örneğin,
Norveç'te araştırmacıların açık eri-
şimli dergilerde yayın yapması teş-
vik ediliyor ve bu kapsamda birçok
üniversite ve hastane için hazırla-
nan ödeme planları, yayın masrafla-
rını da kapsayacak şekilde oluşturu-
luyor. Bu destekten yararlanabilmek
için yayın yapılacak dergilerin belir-
li güvenilirlik kriterlerine (örneğin,
akademik kalite standartlarına uy-
gun bulunan açık erişimli dergileri
listeleyen uluslararası bir dizin olan
DOAJ'a (Directory of Open Access
Journals: Açık Erişimli Dergiler Di-
zini) kayıtlı olmak) uyan dergiler ol-
ması gerekiyor.⁹ Ancak bu durumda
da araştırmalara ayrılacak önem-
li bir tutarın salt çalışmayı yayınlama-
mak için harcanıyor olması gerçe-
ği değişmiyor. Üstelik Dünya'nın
pek çok yerinde bilimsel araştırmacı-
larını ancak gerçekleştirebilecek bir
maddi kaynağı bulabilmek bile cid-
di mesai harcayan araştırmacıların
olduğunu düşündüğümüzde, çok o-
kunan açık erişimli dergilerde yayın
yapmanın bu araştırmacılar için bir
lüks teşkil ettiğini söylemek abartı-
lı olmaz.

Meselenin diğer bir boyu-
tu ise bazı açık erişimli dergile-
rin işi iyiden iyiye ticarete dökmüş
olması. Bu tarz dergilerin, araştı-
rmacılarından ödeme almayı sürdür-
dükleri sürece ne gelen yayınların
akran denetiminden uygun bir şe-
kilde geçip geçmediğini ne de et-

ki faktörünü umursayacak derece-
de bilimsel üretime meta gözüyle
baktıklarını söylemek yanlış olmaz.
Deyim yerindeyse "parayı öde yayı-
nı kap" mantığıyla çalışan bu der-
gilerin özellikle akademik liyakat
süreçlerinin iyi işlemediği koşul-
larda kendine alan bulduğu görü-
lüyor. Üstelik bazı büyük ve saygın
kabul edilen yayıncıların da fazla-
dan kazanç uğruna bu tarz yollara
başvurduğu biliniyor. John Bohan-
non 2013 yılında yayınladığı "Kim
korkar akran denetiminden?"¹¹ i-
simli makalesinde bu probleme
parmak basıyor. Bohannon yaptığı
çalışmada, bilimsel açıdan anlam-
sız ve açık hatalar ve ihmaller içe-
ren parodi bir "akademik makale"
hazırlayarak bunu 300'den fazla a-
çık erişimli dergiye gönderdi. Bu
dergilerden 150'den fazlası maka-
lenin içeriğinin kalite kontrol ve-
ya akran denetiminden geçirildi-
ğine dair neredeyse hiçbir belirti
olmaksızın yayınlamak üzere kabul
etti. Üstelik Bohannon'a göre bun-
ların yarısını, amacı akademik ka-
lite standartlarına uygun dergileri,
yukarıda belirttiğimiz özellikteki
prensipsiz dergilerden ayırmak o-
lan DOAJ'a kayıtlı dergiler oluşturu-
yor.

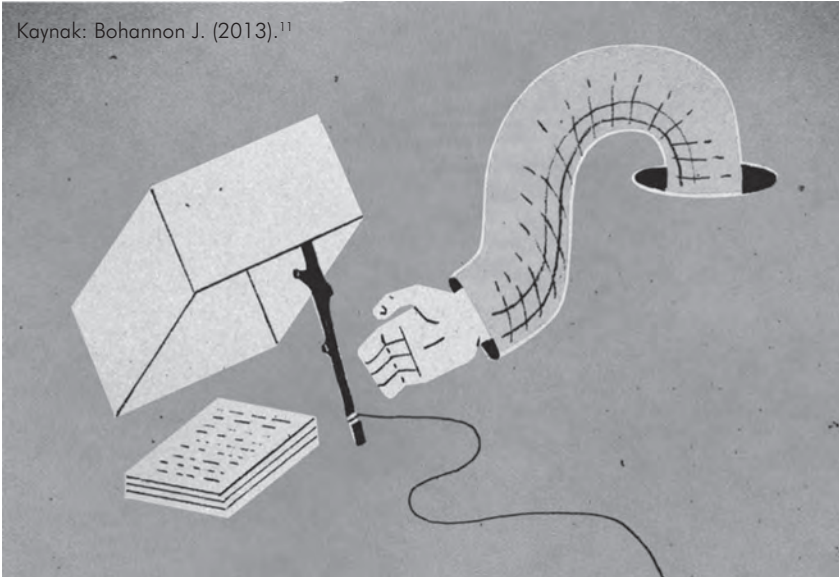
Dolayısıyla, açık erişimli dergi-
lerin mevcut sorunlara tam bir çö-
züm sunmadığı, üstelik bir de ken-
dine has yeni problemler doğurduğu
söylenbilir. Bütün bunları üst üste
koyduğumuzda sorunun özünde a-
kademik bilim yayıncılığındaki tica-

rileşme olduğu açıkça görülmekte-
dir. Akademik yayıncılık inanılmaz
yüksek kârlar vaat eden ticari bir sa-
ha olarak karşımızda durmakta ve
bu sahanın aktörleri, güvenilir bilgi-
yi bilim dünyasıyla verimli bir şekil-
de buluşturmaktan çok, serbest pi-
yasa koşullarında kârını maksimize
etme arayışında tüccarlar gibi dav-
ranmaktadır. Bu yazıda belirtmeye
çalıştığımız sorunlar, bilim insanla-
rının hayli farkında oldukları bu iş-
leyişe karşı bir araya gelip inisiya-
tif almasıyla çözüm yoluna girebilir.
Sonuçta bilimsel üretimi yapan da,
onu yayına dönüştüren de, yayıncı-
nın müşterisi konumunda olan da
bilim insanlarının ta kendisidir.

KAYNAKLAR

- 1) Buranyi S. Is the staggeringly profitable business of scientific publishing bad for science? The Guardian 27.6.2017. (<https://www.theguardian.com/science/2017/jun/27/profitable-business-scientific-publishing-bad-for-science>)
- 2) Ware M, Mabe M. The stm report. An overview of scientific and scholarly journal publishing. Oxford: International Association of Scientific, Technical and Medical Publishers, 2009. (https://www.stm-assoc.org/2009_10_13_MWC_STM_Report.pdf)
- 3) Page B. Elsevier records 2% lifts in revenue and profits. The Bookseller. <https://www.thebookseller.com/news/elsevier-records-2-lifts-revenue-and-profits-960016> Accessed 25.2.2020.
- 4) <https://www.theguardian.com/education/2003/oct/09/research.highereducation>
- 5) Song F, Parekh S, Hooper L, et al. (2020) Dissemination and publication of research findings: an updated review of related biases. Health Technology Assessment. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/20181324/>
- 6) Ross JS, Mulvey GK, Hines EM, et al. (2009) Trial Publication after Registration in ClinicalTrials.gov: A Cross-Sectional Analysis. PLoS Medicine. <http://www.plosmedicine.org/article/info:doi%2F10.1371%2Fjournal.pmed.1000144>
- 7) Chan AW, Song F, Vickers A et al. (2014) Increasing value and reducing waste: addressing inaccessible research. The Lancet. http://www.anzctr.org.au/docs/An-Wen%20Chan_Lancet%20Series%2013_reducing%20waste%20inaccessible%20research_2014.pdf#page=3
- 8) Kim SJ & Park KS, (2020). Market share of the largest publishers in Journal Citation Reports based on journal price and article processing charge. Science editing. <https://www.escienceediting.org/journal/view.php?doi=10.6087/kcse.210>.
- 9) <https://tidsskriftet.no/en/2020/08/kronikk/money-behind-academic-publishing>
- 10) <https://www.theguardian.com/science/2013/dec/06/peter-higgs-boson-academic-system>
- 11) Bohannon J. (2013). Who's afraid of peer review? Science. <https://www.science.org/doi/10.1126/science.342.6154.60>
- 12) <https://www.nature.com/nature-portfolio/open-access>
- 13) <https://www.elsevier.com/open-access/open-access-journals>.

Kaynak: Bohannon J. (2013).¹¹

Nötron ömrünün hassas ölçümünde yeni rekor

Derleyen: Emre Artan

Nötronların ömrünü ölçmek, parçacık fiziği için önemli bir mesele. Protonun ömrünün olup olmadığını (“sonsuz kadar yaşayıp yaşamadığını”) bilmiyoruz ve bu teorik parçacık fiziğinin temel sorularından biri. Fakat nötronun ömrü hakkındaki yeni bulgular bize, teorilerin hassasiyet sınırları konusunda fikir veriyor. 2021 yılında yapılmış ve Ekim ayında haberleştirilmiş deney hakkında yazarken birincil kaynak olarak parçacık fizikçi Shannon Hoogerheide’nin APS (American Physical Society) için hazırladığı haberi⁽¹⁾ kaynak aldım fakat deneysel fizikçi olmadığım için yanlış yorumlamaktan kaçındığım yerleri ya kısalttım ya da tamamen atlardım.

New Mexico, Los Alamos Neutron Science Center’da (LANSCE, Los Alamos Nötron Bilimi Merkezi) yapılan son deneylerde (kaynak 2) nötron ömrü ölçümlerinde yeni bir rekor kırıldı. Deneylerin sonucu olarak nötronun beta bozulmasından önce geçirebileceği süre, yani ömrü 877,75 saniye olarak hesaplandı. Asıl önemli gelişme ise deneyin hassasiyeti ve sonucun göreceli kesinliği: Yüzde 0,039 ile elde edilen kesinlik daha önceki deneylerin neredeyse iki katı.

Ultra soğuk nötronları hapsedecek şişeye benzer bir deney düzeni hazırlanmış ve hapsedilen nötronlar sayılmış. Belli bir süreden yeniden sayım yaptığınızda geçen

sürede kaç tane nötronun bozulduğunu tespit edebiliyorsunuz. Zaman ile kaybolan nötron sayısını karşılaştırarak bozulma hızını hesaplayabiliyorsunuz. Bozulma hızı ve bozulma süresi birbirine ters orantılı büyüklükler ve nötronun ömrü bu sayede belirlenebiliyor.

Deneyin temel zorluklarından biri nötronların görece stabil, yani uzun ömürlü parçacıklar olması. 15 dakika bize uzun bir süre gibi gelebilir ama parçacık fiziği konuşuyorsak genelde mikrosaniyelerden bahsediliyor, hatta Higgs bozonu için saniyeler bile çok uzun kalıyor. Dolayısıyla 15 dakika içinde parçacık fiziğinde öngörülen her türlü etkileşimin vuku bulması mümkün ve bu data analizini ve teorik hesaplamaları güçleştiriyor. Benzer bir şekilde nötronların dinamiğinin kontrol altında tutulması -yavaşlatılması, hapsedilmesi ya da bozulmaların sayılması- için uzun bir süre.

Şişe düzeniğin çalışma prensibini anlamak çok zor sayılmaz. Nötronlar şişe düzenine fırlatılmadan önce polarize ediliyorlar ki düzeniğin içinde oluşturulan manyetik/kütleçekimsel hücrede hapsolsunlar (polarize olmamış nötronlardan oluşan bir ışının içinde rastgele manyetik momentler olacaktır dolayısıyla sayım zorlaşacaktır). En yüksek kinetik enerjiye sahip nötronlar bor-10 izotopuyla kaplı yüzey tarafından çekilecek ya da hücreden uçarak çıkacaklardır. Sonuçta hücrede yalnızca en düşük enerjili nötronlar kalır ve hapsolma süresinde kaçmaları müm-

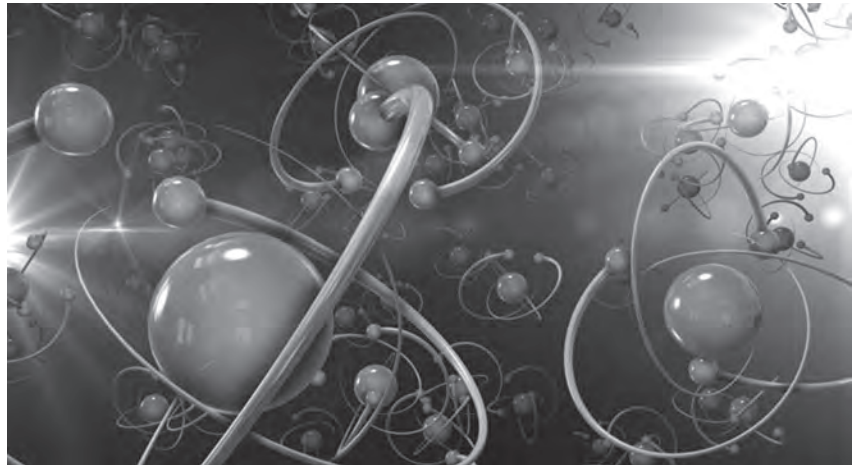
kün olmaz. Sayımın tutarlılığı açısından, gözden kaçan nötronlar belirsizlik getirecektir çünkü sayımda eksik çıkan nötronların hepsinin beta bozulması yoluyla yok olduğunu varsayıyoruz. 20-1550 saniye arası bir süre boyunca hapsedilen nötronlar sayılır ve aradaki fark, bozulmuş nötronlar olarak yorumlanır.

Gonzales et al’ın yürüttüğü deneyin LANSCE’de daha önce yürütülen deneylerden farkı, nötron kaynağı ve hücre düzeniği arasına ayrı bir oda eklenmesi. Bu oda sayesinde kaynaktan yollanan nötronlar hücreye girmeden önce biraz vakit geçirerek “rahatlıyorlar”, yani amaçlanan polarizasyonun tüm nötronları etkilemesi ve aradan sıyrılan istisnai vakaların olması önleniyor.

Hapsolan nötronlar, önceki deneylerde ayrı bir detektörde sayılıyorlardı. Gonzales et al’ın kullandığı düzenek ise hücre içinde (*in situ*) bir detektör olmuş. Bu sayede hapsolma ve sayım arasında fire verilmesi engellenmiş ve genel olarak daha kesin ölçümler yapılabilmış. Bu eklemeler sayesinde LANSCE deneyinin sistematik hata kaynakları daha sağlıklı ayıklanabiliyor.

Deney düzeniğinden bağımsız olarak son deneyde kullanılan data analizi yöntemleri de geliştirilmiş. Üçlü kör analizler yürütülerek anlamsız datalar, sistematik hatalar ve istatistiksel dengesizliklerle başa çıkılmış. Üç grubun analizi çiftler halinde karşılaştırıldıktan sonra tüm gruplardan elde edilen veriler bir meta-analize tabi tutularak daha

Ultra soğuk nötronlar: Atom çekirdekleri ile güçlü nükleer etkileşimde olan nötronlar arasında düşük enerjili olanlar (çoğu atom çekirdeği için bu enerji limiti 300neV civarındadır) potansiyel bariyerini geçemeyecek ve saçılacaklardır. Atom çekirdeklerine fırlatılan nötronlar arasında bu enerji limitinin altındaki nötronlar **ultra soğuk** (kinetik enerjinin tekabül ettiği ısı enerjisi çok düşük) olarak adlandırılır ve hızları kütleçekim ya damanyetik alanlardan etkilenen kadar düşüktür.

sağlıklı bir sonuç elde edilmiş.

Tüm bu gelişmelere rağmen nötron ömrü ölçümlerinde nihai bir noktaya gelinmiş değil. Gonzales et al'ın yaptığı şişe-düzenegi deneyi, nötron ömrünü belirlemek için tek yöntem değil. Benzer bir başka yöntem de, hayatta kalan değil bozulan nötronları daha doğrusu bozulma ürünlerini (en: decay product) saymak. Şişe-düzenegine kıyasla ikinci metot nötronun ömrünü 8 saniye kadar daha fazla veriyor. Şişe-düzenegi metodunun hassasiyeti ayrı bir mesele ama iki metot arasındaki bu tutarsızlık hâlâ giderilmiş değil. Aradaki tutarsızlığı gidermek için muhtemelen deneysel parçacık fiziksinin metodlarını gözden geçirmek ve yeni deney düzenekleri düşünmek gerekiyor.

Nötron ömrünü ölçerek doğa hakkında neyi anlıyoruz?

Nötronun ömrünün, temel parçacıkların fiziki ve teorisi için önemini kısaca anlatmaya çalışacağım.

Atom çekirdeğini oluşturan iki parçacık olan nötron ve protonun temel parçacıklar olmadığını biliyoruz. Kompozit yani birden fazla temel parçacığın bir araya gelmesiyle oluşan objeler. Nükleon adını verdiğimiz obje (yani bir proton ya da nötron) aslında yekpare bir küre değil, hatta küreyi bırakalım belli şekli olan katı bir cisim bile değil. Temel eğitimimizde öğretildiği kadarıyla şunu biliyoruz: Maddenin yapıtaşları atomlar ve bu atomların bir çekirdeği ve çekirdeğin “etrafında dolaşan” elektronlar var. Biraz ilerleyip kuantum mekanikten bahsedince elektronların neden çekirdeklerin

“etrafında dolaşmadığını” öğreniyoruz. Biraz daha ilerlediğimizde çekirdeğin “içinde” kuarkların (standart proton ve nötronda yalnızca iki cins kuark var) olduğunu öğreniyoruz. Eğer biraz daha zorlayıp daha da ilerlersek protonların “içinin” olmadığını öğreniyoruz...

Maddeden bahsederken güncel fizikğin başvurduğu kavramlar; kuantum mekaniğin bir öğretisi olan **spin-statistik teoremi** ile **Standard Model** oluyor. Spin-statistik teoremi, bir parçacığın yarım değerli spine sahip olduğu duruma **fermion** olarak; tam sayılı parçacıkların ise **bozon** olarak davrandığını söylüyor. Fermionlar “bildiğimiz madde” diyebileceğimiz cisimlerin yapı taşı. Standard Model ise fermion adı verilen bu parçacıkları leptonlar ve kuarklar olarak ve nesiller halinde inceliyor. Örneğin elektron, bir fermion ayrıca da bir lepton (λεπτός yani “hafif”); hem de birinci nesil, yüklü bir lepton. Elektron nötrinosu ise birinci nesil, nötr bir lepton. Muon ise (muon g-2 deneyini hatırlarsanız) ikinci nesil, yüklü bir lepton. Bu arada nesil sayısının üç olmasının matematiksel ya da teorik bir sebebi henüz, yok. Standard Model fiziksinin temel sorularından biri bu nesil sorusu. Nötronu oluşturan kuarklar da gene üç nesil halinde (her nesilde bir çift ya da dublet olmak üzere) inceleniyorlar. Standard Model’in asıl önemli öngörüsü ise bu parçacıkların birbirleriyle farklı şekillerde etkileştikleri. Negatif yüklü leptonlar diğer yüklü parçacıklarla **elektromanyetik** etkileşime girerler. İkinci bir etkileşim, **güçlü nükleer** etkileşim ise fermionlardan sadece kuarkları ilgilendirir.

Üçüncü ve Standard Model’in incelediği son etkileşim **zayıf nükleer** etkileşim tüm parçacıklar tarafından hissedilir. Nötrinolar yalnızca zayıf nükleer etkileşime tabidir.

Konumuza geri dönecek olursak nötron ve protonların kuarklardan “oluşturduğu” hatırlayalım. Diğer fermionların aksine kuarkların tüm etkileşimlere tabi olması kompozit parçacıkların incelenmesini karmaşık bir hale getiriyor. Günümüzde, güçlü etkileşimden etkilenen parçacıkların oluşturduğu sistemleri inceleyen Standard Model’in “alt-başlıklarından” biri olan **kuantum kromodinamik** (QCD), detaylarına en az hakim olduğumuz model sayılabilir. Bunun sebepleri arasında en önemlisi, güçlü etkileşimin taşıyıcı parçacığı olan **gluonların** kendisiyle etkileşebilmesi. Diğer bozonlar kendi kendilerine etkileşemiyorlar (örneğin iki foton birbirlerini elektromanyetik kuvvetle çekip itmiyorlar). Dolayısıyla işin içinde kuarklar daha doğrusu mesonlar (gr: μέσος yani ortanca) ya da baryonlar (gr: βαρύς yani ağır) oldukça alan teorik öngörüler zorlaşıyor. Deneysel parçacık fiziki bize bu sistemler hakkında ne kadar detaylı bilgi verirse, teorik hesaplamalarımızı ona göre değerlendirmemiz de kolaylaşıyor.

KAYNAKLAR

1) Shannon Hoogerheide. *Measuring the Neutron Lifetime with Record-Breaking Precision*, APS. 13 Ekim 2021.

Link: https://physics.aps.org/articles/v14/142?utm_campaign=weekly&utm_medium=email&utm_source=emailalert

2) F. M. Gonzalez et al. (UCNτ Collaboration), “Improved neutron lifetime measurement with UCN” Phys. Rev. Lett. 127, 162501 (2021).

Karanlık madde alternatifleri için umut verici gelişme

Çev.: Emre Artan

Ekim ayında APS’in sitesinde (kaynak 2) yayınlanan ve Michael Schirber (Physics editörü, Paris) tarafından yazılmış, önemli olduğunu düşündüğüm bir haberi anlatmak istiyorum. Alanı kozmoloji ya da alternatif kütleçekim teorileri olan bilim insanları kadar bilgim olmasa da haberi kısaca özetlemeye

ve önemli bulduğum detaylarını açıklamaya çalışacağım. Haberin orijinalini APS’in sitesinden okuyabilir, ileri okumalar için haber sayfasındaki literatüre başvurabilirsiniz.

Parçacık fiziksinde olduğu gibi kozmolojinin de bir “Standard Modeli” var. Λ CDM olarak geçen kozmolojik modelin temel varsayımları arasında **karanlık enerji** (Λ , Einstein denklemlerinde de karşımıza çıkan koz-

molojik sabit. Λ ’nın denk düştüğü enerji yoğunluğunun kaynağı karanlık enerji olarak tahmin ediliyor) ve **soğuk karanlık madde** (CDM, cold dark matter, düşük hızda hareket ettiği için düşük ısılarla tekabül eden enerjilere sahip karanlık madde) var.

Karanlık madde hipotezinin temel motivasyon kaynakları arasında, galaksilerin oluşum ve evrim dinamikleri var. Gözlemlenen dinamikler

ancak “gözden kaçan” kütlelerin varlığında teorik öngörülerle uyuyor. Popüler kültür ve bilimde karanlık madde hipotezi hakkında ciddiyetsiz yaklaşımlarla karşılaşmak mümkün. Hipotezin, teorinin ve teorik/gözlemsel (epistemolojik/ontolojik de denebilir belki) bilgi arasında ilişkinin iyi anlaşılmasının sonucunda karanlık madde hakkında “Fizikçiler de uydurup uydurup bir şeyler anlatıyorlar” gibi bir tavır ortaya çıkıyor. Karanlık madde hipotezi güncel olarak test edilen ve farklı aday hipotezlerle karşılaştırılan bir varsayım. Gözlem ile teorik bilgi arasındaki ilişkiyi kurmak için hipotezler ortaya atılmak zorunda, aksi takdirde yapılan şey zaten bilim olmuyor.

Karanlık maddeyi motive edici bir diğer gözlem de **CMB spektrumu**, yani kozmik arkaplan mikrodalga radyasyonunun ölçüm değerleri. Büyük patlamadan günümüze gelene kadar evrene yayılmış olan, bir nevi mikrodalga enerjilerinde “orijinal radyasyon” mevcut. Bu radyasyonun dağılımı ve ortalama sıcaklığı kozmolojik modeller için önemli bir laboratuvar işlevi görüyor. CMB spektrumunun “şekli” (dağılım, yoğunluk ve açısız inhomojenlikleri) karanlık maddeyi gerektiren başka bir olgu. Karanlık madde olmayan kozmoloji modelleri (genel göreliliğe sadık kaldığı sürece) CMB şeklini açıklayamıyor.

Fakat saydığım faktörler yalnızca karanlık madde hipotezi ile açıklanmıyor. Başlıca alternatiflerden biri de MOND yani Newtonian fiziğin gözden geçirilmiş (en: Modified Newtonian Dynamics) hali. Genel görelili-

ğin “limitlenen” durumlarda Newton kütleçekimine indirgendini biliyoruz. Yani yeterince kısa süreler ya da mesafeler, aynı şekilde düşük hızlar söz konusu olduğunda Newton kütleçekim yasası, yaklaşık olarak Einstein genel görelilikle eşit oluyor. Benzer bir durum galaksiler gibi masif kütlelerin görece yavaş hareket ettiği durumlar için geçerli, bu da galaksi dinamiklerini incelerken Newton yasasını kullanmayı meşrulaştırıyor.

Newton yasasına matematiksel müdahaleler yaparak, gözlemlenen galaktik ve CMB anomalilerin, karanlık maddeye ihtiyaç olmadan teoriyle tutarlı hale getirilmesi mümkün. Galaksilerin dönme hızının, ağırlık merkezinden uzaklaştıkça azalması gerektiğini öngören Newton yasasını “skalaya bağlı” hale getirince galaksilerin neden lineer bir dönme hızı profiline sahip olduğunu açıklayabiliyoruz. Bunu çok kısaca, Newton’un F (kuvvet) eşittir ma (kütle çarpı ivme ya da daha genel durumlarda momentumun zamana göre değişimi) yasasına, sistemin büyüklüğüne ya da skalasına bağlı bir değişken ekleyerek yapıyoruz.

Bu anomalii MOND ile açıklamak mümkün fakat karanlık madde buna rağmen daha genel geçer bir tutarlılığa sahip. Yüksek miktarda kütlelerin bir araya geldiği durumlarda, ışığın bir lensten geçer gibi bükülmesi (gravitasyonel lens etkisi), MOND’un karanlık maddeye sahip olamadığı yani açıklayamadığı bir gözlem. Geliştirilme sürecinde bu engel de aşılmış fakat yukarıda bahsettiğim CMB spektrum problemi şimdiye kadar hiçbir MOND mo-

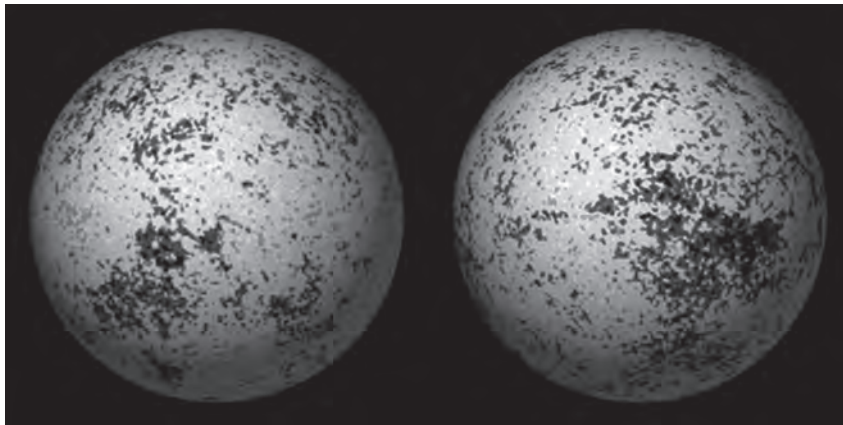
deliyle aşılamamıştı.

Skordis ve Zlosnik’in son çalışmaları (kaynak 1), MOND’a yeni bir yaklaşım getirmiş ve ilk kez bir MOND modeli CMB spektrumunu açıklayabilmiş. Yeni yaklaşım, entere-san bir kütleçekim teorisi. Normalde genel görelilik teorisinin kütleçekimi bir alan teorisi olarak modellerken göz önünde bulundurduğu temel değişken **uzay-zamandır** (teknik adıyla **metrik**). Uzay-zamandaki bükülmeler, kütleçekim olarak yorumlanır. Yeni MOND modelinde **iki farklı alan** göz önünde bulunduran bir teori geliştirilmiş. Uzay-zamanın kendisi yerine, uzay-zaman üzerinde tanımlı iki farklı; biri **skalar** (tıpkı Higgs bozonu, ya da enflasyon kozmolojisinin öngörülen **inflaton** gibi) diğeri ise **vektöryel** (elektromanyetik alan gibi) bir alan. Bu alanların etkileşimi bize “MOND kütleçekim” etkileşimini veriyor.

Skordis ve Zlosnik’in yaklaşımı, uygun parametreler kullanıldığında karanlık madde öngörülerıyla örtüşen bir model getiriyor. Bu da CMB spektrum problemini çözmüş. Yeni modelin yine de bir MOND, yani modifiye Newton yasası olarak yorumlanması; bu iki alanın skalaya (bu durumda **kozmetik süreye**) bağlı olarak evrilmesi ve kütleçekim yasasının yukarıda bahsettiğim gibi galaksi merkezlerinden uzaklaştıkça ya da skala büyüdükçe (görelilikte, uzay ve zamanı ayrı koordinatlar olarak değerlendirmek yerine 4 ayrı uzay-zaman koordinatı göz önünde bulunduruluyor) davranışını değiştirmesi sayesinde.

Karanlık maddenin açıklayamadığı başka fenomenler de (evrenin genişleme hızındaki ölçüm farklılıkları gibi) var. Yeni MOND modeli bu fenomenleri de öngörürse önemli bir testten geçebilir ve kozmolojinin standart modeline dönüşebilir.

Skordis ve Zlosnik’in son çalışmaları, MOND’a (Newtonian fiziğin gözden geçirilmiş hali) yeni bir yaklaşım getirmiş ve ilk kez bir MOND modeli CMB spektrumunu açıklayabilmiş.

KAYNAKLAR

- 1) C. Skordis and T. Zlosnik, “New relativistic theory for modified Newtonian dynamics” Phys. Rev. Lett. 127, 161302 (2021).
- 2) Michael Schirber. APS Physics, “Dark Matter Alternative Passes Big Test”. 15 Ekim 2021
Link: https://physics.aps.org/articles/v14/143?utm_campaign=weekly&utm_medium=email&utm_source=emailalert

Bir domuzun böbreği başarılı şekilde bir insana nakledildi!

Çev.: Nazlıcan Bozdemir

Cerrahlar bir domuz böbreğini bir insana taktılar ve çalışmaya başlamasını izlediler. Hayvan organlarını hayat kurtaran organ nakillerinde kullanabilmek için onlarca yıldır süregelen arayışta küçük bir adım atılmış oldu.

Son zamanlarda organ yetmezliği konusunda yapılan araştırmaların odak noktası olan domuzların hücrelerinde bulunan bir tür şeker, insan vücudunda tanınmadığı için nakledilen organın vücudumuz tarafından hızlıca reddedilmesine neden oluyordu. Yapılan deneyde böbrek, bu şekeri ortadan kaldırmak ve bağışıklık sisteminin saldırısını önlemek amacıyla genetiği değiştirilmiş bir hayvandan alınmış.

Cerrahlar domuz böbreğini, ölmüş bir hastanın iki büyük kan damarına vücudun dışında bağladı ve iki gün boyunca gözlemledi. Böbrek yapması gerekenleri yaptı, atıkları filtreleyip idrar üretti ve organ reddini tetiklemedi. New York'ta NYU Langone Health'deki cerrahi ekibi yöneten Dr. Robert Montgomery, "Böbreğin kesinlikle normal bir işlevi vardı. Endişelendiğimiz organ reddi gerçekleşmedi" dedi.

Çalışmada yer almayan Minnesota Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden Dr. Andrew Adams, bu araştırmanın "önemli bir adım" olduğunu söylüyor. Hastalara, araştırmacılara ve komitelere "doğru yönde ilerlediğimize" dair güven vereceğini ekliyor.

Hayvandan insana nakil (ksenotransplantasyon), hayali kan nakli için hayvan kanını kullanmaya yönelik tökezleyen girişimlerle 17. yüzyıla kadar uzanıyor. 20. yüzyıla gelindiğinde ise cerrahlar babunlardan insanlara organ nakli yapmaya çalıştılar. Örneğin, ölmek üzere olan Fae adında bir bebeğe babun kalbinin nakledilmesiyle bebek 21 gün yaşatılmıştı.

Kamuoyunda büyük bir gürültü koparan bilim insanları, kalıcı bir başarı elde edemeden yönlerini primatlardan domuzlara çevirdi ve iki farklı tür arasında bir bağlantı bulmak adına domuzların genlerini in-

celemeğe başladılar.

Domuzlarla çalışmak primatlarla çalışmaktan daha avantajlıdır, çünkü domuzlar zaten besi amacıyla üretildiklerinden, bu hayvanları organ nakli için yetiştirmek primatlara göre çok daha az etik kaygı uyandırır. Domuzların yavruları büyük olur ve gebelik süreleri kısadır; buna ek olarak insanla karşılaştırılabilir organlara sahiptirler.

Domuz kalp kapakçıkları da insanlarda on yıllardır başarıyla kullanılmaktadır. Kan sulandırıcı olarak kullanılan heparin domuz bağırsağından elde edilir. Ciddi yanıklarda uygulanan deri naklinde domuz derisi kullanılır. Çinli cerrahlar da görme yetisini geri kazandırmak için domuz korneaları kullandılar.

NYU'da ise araştırmacılar, ölen bir kadının vücudunu ailesi deneyi kabul ettikten sonra solunum cihazına bağladı. Kadın organlarını bağışlamak istemişti, ancak organları bağış için uygun değildi.

Montgomery ailenin "bu bağıştan bir iyilik çıkma olasılığı bulunduğunu" hissettiğini söylüyor. Montgomery'in kendisi de üç yıl önce organ nakli için sıra bekleyen hastalardan biriydi ve Hepatit C'li bir donörden insan kalbi nakli aldı. "Yoğun bakım ünitesinde bekleyen ve ihtiyacımız olan organın ne zaman gelip gelmeyeceğini bilmeyen insanlardan biriydim" diyor.

Birkaç biyoteknoloji şirketi, organ yetmezliğini hafifletmeye yardımcı olmak adına nakil için uygun domuz organları geliştirmek için çalışıyor. ABD'de 90 binden fazla insan böbrek nakli için sıraya girmiş durumda ve her gün 12 kişi sıranın onlara gelmesini beklerken ölüyor.

United Therapeutics'in yan kuruluşu olan Revivicor'un, Iowa'daki sıkı denetlenen tesisinde genetiği değiştirilmiş 100 hayvandan oluşan domuz ve kuzen türlerini yetiştirmesiyle bu

Domuzların hücrelerinde bulunan bir tür şeker, insan vücudunda tanınmadığı için nakledilen organın vücudumuz tarafından hızlıca reddedilmesine neden oluyordu. Yapılan deneyde böbrek, bu şekeri ortadan kaldırmak ve bağışıklık sisteminin saldırısını önlemek amacıyla genetiği değiştirilmiş bir hayvandan alındı.

alandaki ilerlemeler başladı. Bu domuzlar, insan bağışıklık sisteminin saldırısına sebep olan ve nakledilen organın reddiyle sonuçlanmasını sağlayan alfa-gal isimli şekeri üreten soğuklu geni bulundurmuyor.

Aralık ayında ABD Gıda ve İlaç Dairesi (FDA), Revivicor domuzlarındaki gen değişikliğinin insan gıda tüketimi ve tıp için güvenli olduğunu onayladı. Ancak FDA, üreticilerin domuz organlarının canlı insanlara nakledilebilmesi için daha fazla makale göndermesi gerektiğini söyledi.

United Therapeutics'in Yönetim Kurulu Başkanı Martine Rothblatt, "Bu, çok uzak olmayan bir gelecekte her yıl binlerce hayat kurtaracak olan ksenotransplantasyon vaadini gerçekleştirmede önemli bir adım" diyor. Uzmanlar, *Homo sapiens* hariç primatlar üzerinde yapılan testlerin ve insan vücuduyla yapılan deneyin, yaşayan insanlara ilk deneysel domuz böbreği veya kalbinin nakledilmesinin önünü açtığını söylüyor.

National Institutes of Health tarafından verilen hibe kapsamında, klinik deneyler için etik ve politika önerileri geliştirmeye yardımcı olacak olan Karen Maschke isimli araştırmacı, "Domuzları organ bağışçısı olarak yetiştirmek bazı insanlara yanlış geliyor, ancak bu hayvanların refahı ve sağlığıyla ilgili endişeler giderilirse, daha kabul edilebilir hale gelebilir" diyor ve şu soruyu soruyor, "Bunu sadece yapabildiğimiz için mi yapmalıyız?"

Kaynak: <https://www.theguardian.com/society/2021/oct/20/pig-kidney-animal-human-transplant-us-trial>

Kızlar için matematik olimpiyatı!

Uzun süredir kafama takılan bir konudur: Avrupa Kızlar Matematik Olimpiyatı (EGMO).

60 yılı aşkın bir süredir düzenlenen ve cinsiyet farkı gözetmeyen Uluslararası Matematik Olimpiyatı (IMO) varken kızlar için bir olimpiyat düzenlemek doğru mu?

İlk bakışta olumsuz yanıt verilecek bir soru, ama farklı yaklaşımlar da var, kısaca göz atalım.

Avrupa Kızlar Matematik Olimpiyatı (EGMO) 2012'den bu yana düzenleniyor. Bu fikri ortaya atan EGMO kurucusu İngiliz matematikçi Geoff Smith matematik yarışmalarına daha fazla kız öğrencinin katılmasını amaçladıklarını belirtiyor; uluslararası matematik yarışmalarına katılan kızların oranının çok düşük olduğunun altını çiziyor.⁽¹⁾

Uluslararası Matematik Olimpiyatlarına (IMO) 2000-2021 yılları arasında katılanların %9'unun kız öğrenci olduğunu biliyoruz.⁽²⁾

EGMO'nun 2012'den bu yana ilgi gören ve başarılı bir organizasyon olduğunu düşünürsek Smith'in düşüncesini, yani kızlar için matematik yarışmalarına katılımı cesaretlendirecek bir fırsat yarattığını varsayarak EGMO'yu desteklemeliyiz, hatta IMO'yu erkek egemen bir oluşum olarak değerlendirip başka bir cephe açıldığını da savunabiliriz. Bu arada, EGMO 2014'ün Türkiye'nin ev sahipliğinde TÜBİTAK Bilim İnsanı Destekleme Daire Başkanlığı'nın (BİDEB) organizasyonuyla Antalya'da gerçekleştiğini ve 2015 EGMO'da Türk kız takımının Avrupa 5'incisi olduğunu belirtmeden geçmeyelim.

2015 IMO'nun altın madalya sahibi İsveç'li yarışmacısı Lisa Lokteva, EGMO'yu "gerekli bir kötülük" olarak görüyor ve EGMO'nun kadınların daha çok matematik yapmasının yolunu açacağını, böylece "kadınlar matematik yapamaz" tezinin çürütüleceğini savunuyor.⁽³⁾

Tanımlanmış tek bir cinsiyete yönelik olarak düzenlenen EGMO'yu "sterotip tehdidi" (stereotype threat) ve "sistemik cinsiyetçilik" (systemic sexism) gibi iki temel kavram üzerinden savunabiliriz.

Erkeklerle göre kadınların matematikte daha az başarılı olduğu yönündeki düşünce, toplumlar arasında ve kültürden kültüre değişiklik göstermekle birlikte, yaygın bir anlayış biçiminde 'sterotip tehdidi'ne dönüşebilir. Stereotip tehdidi, bir kişinin ait olduğu gruba ilişkin genelleştirilmiş olumsuz ön yargıları doğrulayacak şekilde davranmaktan duyduğu endişeden etkilenmesi olarak tanımlanmaktadır.

Psikoloji ve eğitim alanında cinsiyete ilişkin sterotip tehdidi ile matematik test puanları arasındaki ilişkiyi araştıran çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların önemli bir kısmında sterotip tehdidinin varlığını kanıtlayan bulguların yer aldığı görülmektedir. Bireyler üzerinde yarattığı stres ve algıya bağlı olarak cinsiyete bağlı sterotip tehdidinin matematik performansına yansıyan olumsuz etkisi göz önünde bulundurulduğunda EGMO'nun bu tehdidi ortadan kaldırdığı düşünülebilir.

Matematik cinsiyet tanımaz!

Diğer yandan, özellikle feminist ideoloji tarafından sorgulanan erkek egemen anlayışla kurgulanmış olan toplumsal düzen ve iktidar ilişkilerinin eğitimdeki yansımaları da çok sayıda araştırma ve akademik çalışmanın konusu olmuştur. Okullardaki matematik öğretiminin, matematik yarışmaları için yapılan öğrenci seçimlerinin erkek öğrenciler lehine cinsiyet ayrımcı bir yaklaşımla gerçekleştirilmesi sistemik cinsiyetçilik bağlamında eleştirilmiştir. Bu çerçevede EGMO'nun matematik alanında kendilerini ispatlayabilmeleri için kız öğrencilere fırsat yarattığı öne sürülebilir.

Elbette, karşıt bir görüş şöyle olacaktır: Cinsiyet ayrımı gözetmeksizin düzenlenen (IMO gibi) yarışmaların yanında sadece kadınlara yönelik bir matematik yarışmasının gerçekleştirilmesi kadınların güçsüz olduklarının kabulü anlamına gelir. Dolayısıyla EGMO ikinci sınıf bir yarışma olarak görülmektedir.

Meslek hayatım boyunca erkek ve kız öğrencilerin matematiği öğrenme ve matematik yapma düzeyleri arasında hiçbir fark olmadığına tanık olduğum için EGMO gibi yarışmalara gerek olmadığını düşünüyorum. Ama IMO'daki kız öğrenci oranının onlarca yıldır %9 olması Lokteva'yı haklı kılıyor, EGMO "gerekli bir kötülük". Diğer yandan, benzer bir durum satrançta da yaşanmış,

ma-
te-
ma-
tik

soh-
bet-
leri

Ali Törün

a_torun60@hotmail.com

Dünya Satranç Federasyonu (FIDE) tarafından 1957'de ilk kez Kadınlar Satranç Olimpiyatı düzenlendiğinde FIDE eleştiri oklarının hedefi olmuş ama sonrasında birçok kadın satranççıya FIDE tarafından **büyükusta** unvanı verilmiştir.

EGMO gibi 'kızlara özel' bilim ve matematik yarışmalarının amaçları doğrultusunda yararlı mı zararlı mı olduğu konusunun sosyal medyada Reddit gibi platformlarda da tartışıldığını, farklı görüşlerin öne sürüldüğünü görüyoruz. "Bilimde cinsiyet nedir?" gibi sorularla antropoloji, sosyoloji, psikoloji ve epistemoloji alanlarında genişletilip derinleştirilebilecek bu tartışmayı bir kenara bırakalım ve matematik cinsiyet tanımaz diyerek biraz matematik yapalım.

EGMO sorularından birkaç soruyu tanıtmak istiyordum, ama o sorular popüler matematik sınırlarının dışına taşıyor. Bu yüzden İngiltere'de EGMO'ya öğrenci seçmek için düzenlenen İngiltere Kızlar Matematik Olimpiyatları'nda sorulmuş ilginç bir soruyu ele almayı tercih ediyorum.⁽⁴⁾

Evler nasıl boyanmalı?

Yan yana inşa edilmiş 100 evin her biri beyaza veya sarıya boyanacaktır. Son derece titiz olan ev sakinleri komşu üç evin aynı renkte olmamasını isterler.

a) Bu durumda en çok 67 ev sarıya boyanabilir. Neden? Açıklayınız. (4 puan)

b) Evlerin tam olarak 67'si sarıya boyanırsa kaç farklı şekilde boyama yapılabilir? (6 puan)

Çözüm:

a) Evleri soldan sağa doğru 1'den 100'e kadar olan 100 tamsayıyla numaralandıralım.

1 numaralı evi ayırarak, diğer 99 evi üç komşu evden oluşan 33 bloğa bölelim:

(2, 3, 4), (5, 6, 7), ... (95, 96, 97), (98, 99, 100).

Üç komşu evin hepsi aynı renk olamayacağından üç komşu evin her bloğu için en fazla iki sarı ev olmalıdır. Böylece, 3'lü 33 grubun her biri için maksimum sarı ev sayısı 2'dir ve 1 numaralı ev için fazladan 1 ev daha sarıya boyanabilir, yani en fazla $(2 \times 33) + 1 = 67$ ev sarıya boyanabilir.

Bu durumda ilk ev sarıya boyanacağından her üç komşu evden oluşan bloklar BSS veya SBS sırasında olmalıdır.

b) 67 ev sarıya boyandığında üç komşu evden oluşan 33 grubun tamamında iki evin sarıya bir evin beyaza boyanması gerektiğini biliyoruz. Bu durumda 2 sarı 1 beyaz sıralanışları BSS, SBS veya SSB olabilir, ama bu seçeneklerden SSB'yi alamayız, çünkü 1 numaralı ev sarıya boyandığından o evden sonra SSB sıralaması üç komşu evin sarıya boyanması sonucunu doğurur. Ayrıca aynı nedenden dolayı SSB, BSS sıralamaları SBS ardından da gelemeyeceği için SSB'yi eliyoruz.

Şimdi 1 numaralı sarıya boyalı evden sonra BSS sıralamasını tercih ettiğimizi düşünelim. Bu durumda sonraki üçlü blokların tümü BSS olmalıdır, yani bu tercihle evleri sadece 1 şekilde boyayabiliriz.

Eğer 1 numaralı sarıya boyalı evden sonra SBS sıralamasını tercih edersek hemen ardındaki üçlü blok BSS

olabilir ve sonraki tüm üçlü bloklarda da BSS sıralamasını tercih etmek zorundayız. Ki bu da farklı bir boyama şeklidir.

1 numaralı sarıya boyalı evden sonra SBS sıralamasını tercih ettiğimizde sonraki üçlü bloğu yine SBS yapabiliriz. Ki sonraki üçlü blok BSS olabilir ve elbette sonraki tüm üçlü bloklar da BSS olmak zorundadır. Böylece farklı bir boyama daha elde etmiş oluruz.

1 numaralı sarıya boyalı evden sonra yine SBS sıralamasını tercih ettiğimizde sonraki iki ardışık üçlü bloğu da SBS yapabiliriz. Ki daha sonraki tüm üçlü bloklar da BSS olmak zorundadır. Böylece farklı bir boyama daha elde etmiş oluruz.

Dikkat edilirse şimdiye kadar bulduğumuz 4 farklı boyamanın ilkinde SBS'yi hiç kullanmadık, 2'incisinde ilk üçlü blokta (solda sağa), 3'üncüsünde ilk iki üçlü blokta, 4'üncüsünde ilk üç üçlü blokta kullandık.

Yukarıdaki gibi devam edildiğinde SBS'nin soldan sağa doğru üçlü blokları birer birer kaplamasıyla tüm boyama seçeneklerinin ortaya çıktığı görülür. 33 tane üçlü bloğun önce 1'ncisi, sonra 2'ncisi ve bu şekilde devam edilerek son olarak 33'üncüsü de kaplanacağından 33 boyama seçeneği ve ayrıca SBS'nin hiç kullanılmadığı tüm blokların BSS'yle kaplandığı seçenekle birlikte toplam 34 farklı boyamanın yapılabileceği sonucuna ulaşırız. Aşağıdaki listede yukarıda sözü edilen ilk 4 boyama şeklinin sıralaması görülmektedir.

S BSS BSS...BSS.

S SBS BSS...BSS.

S SBS SBS BSS... BSS.

S SBS SBS SBS BSS...BSS.

Teşekkür: Bu yazıya yaptığı katkılarla adeta her bir cümleye can vermiş olan kardeşim Elif Törün'e teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

- 1) www.egmo.org/history
- 2) https://en.wikipedia.org/wiki/International_Mathematical_Olympiad
- 3) <https://www.theguardian.com/science/2015/oct/13/mathematical-ratios-competition-girls-plus-or-minus>
- 4) <https://bmos.ukmt.org.uk/home/ukmog-2018.pdf>

Karikatür:
Tayfun Akgül

Bir terapist ofise dönmeyi düşünüyor

Mart 2020’de, COVID-19 pandemi-
sinin başlangıcında, Networker
için görünüşte zararsız bir tahminde bu-
lunduğum bir blog yazısı yazdım. “Uzak-
tan çalışmaya ne kadar alışmış olursam
olayım...” dedim “...bu iş bittiğinde seve
seve arabama binip ofisime döneceğimi
biliyorum. Ancak önemli bir soru şuydu:
Danışanlarım da aynı şeyi hissedecek
mi?”

Bir yıl ne kadar fark yaratabilir? Düşündükten sonra, yukarıdaki iddiamın saflığından utandım. Herhangi birinin bir pandemi boyunca yaşayabileceğini ve pandemi sürecindeki yaşantılar tarafından değiştirilmeyeceğini nasıl düşünebilirdim? Bu makaleyi yazdığım sırada, telesağlık (online görüşmeler) benim ve diğer pek çok terapist için yeniydi ve çılgınca Zoom ve diğer platformlarda hız kazanmaya çalışıyordum. Bir yıldan fazla bir süre sonra değiştim, danışanlarım değişti ve dünya değişti.

Çok iyi bildiğimiz gibi, pandemi herkes için büyük ve küçük dönüşümlere yol açtı. Bazı insanlar işlerini kaybetti, bazıları ise trajik bir şekilde hayatlarını kaybetti. Okullar kapandı ve seyahatler durma noktasına geldi. Neyin güvenli olduğu ve karantinaların ne kadar süreceği ile ilgili mesajlar tutarsızdı, hatta zaman zaman korkutucuydu. Cevaplardan çok sorular vardı. Ama şimdi acil durum önlemlerinin kaldırılması ve çoğu yetişkinin aşılınmasıyla, ofisime dönmenin gerçekte nasıl hissettireceğini düşünüyorum. Pandemi sadece pratiğimi yaptığım, mesleğimi icra ettiğim yeri değil, aynı zamanda çalışma şeklimi de değiştirdi.

COVID’in etkisi, iş hayatım için neyin gerekli olduğuna dair sahip olduğum birçok varsayımı incelememi sağladı. Tek başına özel ofisi olan bir psikolog olarak ofisim, otuz yılı aşkın bir süredir işimi nerede ve nasıl yaptığımı kritik bir bileşeniydi. Meslektaşlarımdan çoğunun aksine, hiçbir zaman bir homeofise sahip olmak istemedim. Bir yıl uzaktan çalıştıktan sonra, hem kendim hem de müşterilerim için online görüşmelerin faydaları konusunda yeni bir takdir kazandım. Benim danışanlarım yetişkinler; ve ailelerle veya küçük çocuklarla çalışan terapistler için hem online seansların hem de yüz yüze seanslara geri

dönmenin zorluklarının daha da karmaşık olduğunu biliyorum. Ama benim için şimdi daha önemli olan soru, ofisime dönüp dönmeyeceğim değil, uzaktan çalışmanın bir terapist olarak beni nasıl değiştirdiği.

Online seansların getirdiği en derin değişikliklerden biri, ben ve müşterilerim arasındaki sınırların yumuşamasıydı. Online görüşmelere geçiş bizi birbirimizin evlerine getirdi. Hayatlarına açılan pencerem, onların da benimki gibi genişledi. Pandeminin başlangıcında, ofisteki sabit hattımı sık sık kontrol edemeyeceğim için danışanlarıma cep telefonu numaramı ve e-posta adresimi verdim. Danışanlarımdan hiçbiri benimle iletişim kurmak için bu yeni yolları kötüye kullanmamış olsa da, şimdi ofisime döndüğümde onlardan bu bilgiyi bilmelerini isteyemem, cep telefon numaramı silmelerini de isteyemem ama belki sabit hat masrafından vazgeçebilirim.

Danışanlarım ayrıca sağlığıma yeni bir ilgi gösterdiler; sık sık bana nasıl olduğumu soruyorlardı. Pandeminin başlangıcında, bir cerrahın karısı olan bir danışanım, kocasının hastanesinde ortaya çıkan kabusla ilgili yaşadıklarını anlatmasını takiben endişeyle çılgına dönmüştü. COVID kapacağımdan ve öleceğimden korktu. Her seansta, güvende olduğuma dair ona güvence vermemi istedi.

Diğer danışanlarım seanslarımıza alışılmadık şekilde sıradan sohbetlerle

başladılar, sınırim daha rahat ortamlarımızın bir yan ürünüydü bu. Ayrıca insanların terapi seanslarını, yaptıkları diğer tüm uzaktan toplantı ve konuşmalardan ayırt etmeleri için çaba sarf etmeleri gerekti. Ofisimde asla tolere edemeyeceğim bir şey olan seanslarımızda evcil hayvanlardan ve diğer insanlardan gelen sesleri, kesintiye uğramaları tolere edebilmek üzere esnemeye başladım.

Seanslarımda ritimdeki bu değişikliklerin bir sonucu olarak, en azından başlangıçta ofisime geri dönmenin daha resmi ve ironik bir şekilde daha mesafeli hissettirip hissettirmediklerini merak ediyorum. Bir ekranda birkaç santim uzakta olmak yerine, belirlenmiş koltuklarımızda en az altı fit uzakta olacağız. İşimde en çok özlediğim yönlerden biri de insanları ofisime tam anlamıyla davet etmek ve onları ofisimde karşılamak, ağırlamak. Kişinin fizikselliğini gözlemlediğim o ilk anlar, bana onların iyiliği hakkında çok şey anlatıyor, online seansların asla vaat edemeyeceği bir şey. Ama bekleme odamda oturmak, kucağınızda kedinizle yatakta oturmak ve uzak bir bekleme odasından bir seansa davet edilmekten çok daha resmi. Yüz yüze seanslara geri dönmek, birbirimizin yaşamları hakkındaki bu artan farkındalığı kabul ettiğimiz için, uzaktan çalışmadan elde edilen kayıt dışılığın bir kısmını muhtemelen koruyacaktır.

Tam zamanlı olarak ofiste çalışmaya

geri dönme isteği, hem benim hem de bazı danışanlarım için bir “uzak kalma” isteğiyle birlikte elbet. Bir uyum döneminden sonra, ailelerle daha fazla zaman geçirmek, pandemi sırasında birçok insan için beklenmedik bir hediye oldu. Danışanlarımın çoğu, benim gibi bu değişikliği benimsedi. Yaklaşık kırk yıllık evlilikten sonra, kocam ve ben hiç bu kadar fazla zaman geçirmemiştik (o da uzaktan çalışıyor). Günde 12 saat rutin olarak ayrı kalmak yerine, artık gün boyunca kısa süreliğine birbirimizi görüyor ve bazen birlikte öğle yemeği yiyoruz. Günün sonunda bilgisayarlarımızı kapatıp spor ayakkabılarımızı giyip yürüyüşe çıkıyoruz. Pandeminin başlangıcında, hava nasıl olursa olsun her gün yürüyüş yapacağımıza söz verdik. Küçük maceralarımız bizi yeni mahallelere götürdü ve komşularımızla olan bağımızı genişletti. Günün sonunda işten çıkıp arabaya binip akşam yemeğini hazırlamak için acele etmek yerine, yavaşladık ve dünyanın nasıl değiştiğini kavramaya çalışırken günümüzü adım adım sindiriyoruz. Konserlere ve tiyatroya gittiğimiz zengin hayatı ne kadar özlese de bu yürüyüşler bizi yeni yönlerden yakınlıktırdı. Rutinlerimizi değiştirdik ve yenilerini oluşturduk. Bir zamanlar ofiste uzun saatler geçirdiğim ve adım adım trafiğe takılı kaldığım halde, kariyerimin bu aşamasında o programa geri dönmek istemiyorum. Evden birkaç gün online görüşme yaparak çalışmak, gelecekte mutluluğum ve esenliğim için çok önemli olacak.

Ofisimin konumuna bağlı kalmak istediğimden emin olmadığım gibi, kendi ofislerine geri dönmeyecek birçok danışan için de ofisin konumu artık uygun değil. Seansların yüz yüze olup olmayacağı konusunda onlarla müzakere etmek, tedavide ele alınması gereken yeni bir zemindir. İleriye dönük olarak, seansların nerede yapılacağına ilişkin kararların, kaçırılan seanslarla ilgili tartışmalar kadar önemli olacağını ve terapi ilişkisinin daha derin yönlerini incelemek için yem olacağını hayal edebiliyorum. Örneğin, pandemiden sekiz ay sonra, tüm telefon terapisi danışanlarımın bir de görüntülü seansı olmasını istedim. Bu isteği yaptım çünkü onların sağlık durumlarına ilişkin öz bildirimlerinin benim görsel değerlendirmemle uyushup uyushmadığını görme ihtiyacı hissettim. Birçok danışan özel yürüyüş-

lere çıkabilmek için veya daha az dikkat dağıtıcı buldukları için telefonla konuşmayı tercih ederken, diğerleri açıkça saklanıyordu.

Bir danışan görüntülü oturumu kabul etti, ancak onu görebilmem için sahne bir arka plan kullandı ve dairesindeki dağınıklığı göremedim. İstifleme eğilimi var ve bu davranış pandemi sebebiyle daha da şiddetlendi. O uzak kalmayı tercih etse de, seanslar için en azından periyodik olarak ofise gelmesi konusunda ısrar etme eğilimindeyim. Tedavi protokollerinin kişiselleştirilmesi, kaçınılmaz olarak tedavinin nasıl ve nerede uygulanacağına dair tartışmaları içerecektir.

Ofisime tam zamanlı olarak geri dönme ihtimali, bir yıl önce kapıyı kilitlediğimden çok daha karmaşık geliyor. Ofisim kelimenin tam anlamıyla, ara sıra postalarımı almaya gittiğim çok pahalı bir posta kutusu haline geldi. Hâlâ seviyorum: deri sandalyemin ve divanımın rahatlığı, boya renginin sıcaklığı ve hepsinden önemlisi, oradayken sahip olduğum nadir mahremiyet. Ayrıca ofis binamın koridorunda normalde gördüğüm meslektaşlarımı ve onlarla kahve ya da öğle yemeği için buluşmayı da özledim. Ancak, bir noktada, işim ağırlıklı olarak uzak platformlarda ise, fiziksel bir ofis sürdürmenin maliyeti artık mali açıdan ihtiyatlı olmayabilir ve bu da yalnızca online seans hizmeti sunmama neden olabilir.

Danışanlarımı ve kendimi güvende tutmaya olan bağlılığım, işimi nerede yapacağıma karar verirken benim için yol gösterici bir güç olmaya devam ediyor. Hem yüz yüze hem de online seanslar için Eylül ayında ofisime dönmeyi planlıyorum. Ofiste daha az gün geçirebilmek için programımı nasıl değiştireceğime dair belirli ayrıntıları henüz çözmedim. Kaç danışanın online seanslarında yüz yüze görüşmek istediğini öğrendiğimde, geçen yıl takdir ettiğim esnekliğin bir kısmını koruyan bir program oluşturmayı umuyorum. Melez bir çalışma modelini benimsemek çoğu meslek için yeni normaldir ve sigorta şirketlerinin online seanslar için geri ödeme yapmaya devam ettiği varsayılırsa, şüphesiz terapi bu değişimin bir parçası olacaktır.

Hibrit bir model benimsemekten en büyük korkum, işten ayrılmayı gerçekten çok zorlaştırmasıdır. Pandemi sırasında gidecek başka bir yer olmaması

ve insanların ruh sağlığı gereksinimlerindeki çarpıcı artış arasında geçen yıl işe evet demek benim için kolaydı. İş hayatımı kısıtlayacak karlı günler ya da tatil planları yoktu. Ev ve iş hayatımın danışan aramaları için cep telefonumu ve seansları planlamak için e-postamı kullanma arasında nasıl harmanlandığı göz önüne alındığında, kişisel ve profesyonel hayatım arasında imrendiğim ayrımı kaybettim. Genellikle tatile çıktığımda seyahat ederim ve işten ayrılma şansını memnuniyetle karşılarım. Sorunu daha da karmaşık hale getirirken, danışanlar nerede olurlarsa olsunlar seanslarını tercih ettikleri için vaka yükümü nadiren pandemi öncesinde olduğu gibi inip aktı. Seyahat kısıtlamaları hafifledikçe ve tatilleri planlamak yeniden mümkün hale geldikçe, erişilebilirliğimi geri çekme şansını arzuladığımdan, müsaitlik durumum konusunda danışanlarla yeniden sınırlar oluşturmakla karşı karşıyayım. Pandemi öncesinde tatillerim (ve danışanlarımın tatilleri) tedavide kabul edilebilir molalar sağlarken, şimdi gerçekten ulaşılabilir olmak bir şekilde daha sert ve ani geliyor. Sınırların ne kadar iyi müzakere edilip eski haline getirilebileceğini göreceğiz.

Hepimiz, terapistler ve danışanlar, bir pandemi içinde yaşama gerçeğine uyum sağlamaya zorlandık. Ancak kolektif nefesimizi yakalarken, pandeminin bir zamanlar pazarlık edilemez görünen Pandora’nın sorgulama kutusunu açtığı gerçeğiyle yüzleşmeliyiz. Bu deneyimle bireysel ve toplu olarak değiştik. Şimdi alçakgönüllülükle söyleyebilirim ki, hem biz hem de danışanlarımız yeni bir normal oluşturmaya uyum sağladığımızdan, pandemi sonrası bir dünyada terapinin nasıl görüneceğinden daha az emin oldum.

NOT: Maggie Mulqueen, PhD, Brookline, MA’da özel muayenehanesindedir. *Kendi Koşullarımızda: Yetkinliği ve Kadınlığı Yeniden Tanımlamak* kitabının yazarıdır. İletişim: www.drmaggiemulqueen.com

Yazı <https://www.psychotherapy-networker.org/blog/details/1944/can-we-go-back> adresinden çevrilmiştir.

Maggie Mulqueen
Çev. Irmak Gültekin

Bilimsel öngörü ve kehanet

Amerikan ideolojisinin üretim merkezlerinden olan Hollywood konjektürden bağımsız olarak her dönem ürettiği yüksek bütçeli felaket filmleriyle kitlelere, kitlesine mesaj aktarmayı çok sever; doğrudan ya da subliminal! Pandemi günlerinin de bundan nasibini almaması düşünülemezdi, kuşkusuz birçoğunu da yakında göreceğiz. Soderbergh imzalı 2011 yapımı Salgın -Contagion- filminin yeri ise COVID-19 günlerinde daha anlamlı, daha farklı. On sene önce yapılan bu filmde yayılma ve ölüm hızı günümüzle kıyaslanmayacak ölçüde kat be kat fazla olan bir virüs (Ebola benzeri!) hızla bütün yerküreyi, insanlığı esir alıyordu. Yaşanan bir distopya benzeri durumdu, ne var ki filmin müthiş öngörüsü ile günümüzdeki salgın bu bağlamda örtüşmedi. Ardından gelen insan öyküleri üzerinden sergilenen çaresizlikle beraber, bilimi de kapsayacak biçimde en geniş kapsamıyla “piyasanın” bu süreçteki konumlanışı ise dramatik kurguyu besleyen ana unsur olarak karşımıza çıkıyordu.

Bir kısmı *Yeni Yaşam* gazetesinde de yayınlanan ve pandemi süreciyle ilgili “ayrıntı sorular” üzerinden geliştirilen polemik yazılarımın ardından pandeminin geleceğine dair naçizane öngö-

rülerimi kısaca yazmak ya da herhangi bir bilimsel unvanım olmadığı için -pratisyen hekim!- “fal bakmak/kehanette bulunmak” üzere masaya oturduğumda aklıma önce yukarıda söz ettiğim film geldi. Bu öykü üzerinden devam etme kararında iken onlarca yıl önce seyrettiğim bir başka benzer menşeli bir felaket filminden söz etmenin içerdiği metaforlar nedeni ile daha iyi olacağını düşündüm. Kuşkusuz günümüz sinema teknolojisine göre bugün seyretilildiğinde neredeyse komedi olarak görülebilecek olan ve sinema tarihi için pek de önemi olmayan, sadece oyuncu kadrosuyla göz dolduran bu filmin adı *Kassandra Geçidi*. 1976 yılı yapımı bu filmde (45 yıl!) laboratuvar kazası sonucu bulaşan, benzer şekilde ölümcül ve hızlı bulaşan bir virüs söz konusuydu. Virüs bulaşan hasta bir trene biner; bu tren, farklı vagonlarda farklı sınıflardan kişilerin bulunduğu -ancak “alt sınıflar” yok, onlar hizmet eden durumunda- bir görünümde. Yolcuların bulaşı nedeniyle ölmeye başlaması ile yolcuların hastalığı varış noktasında bulaştırmalarının önlenmesi için tren, hatların yönetildiği merkez tarafından çok eski bir demiryoluna yönlendirilir ve bu yolda bulunan köprüde trenin yükünü taşıyamayacak

kadar eski-köhne bir geçit bulunmaktadır, bir köprü: *Kassandra Geçidi*. Geçitte kırılan köprü yolcuların bir kısmının virüsten değil ama kazaen ölmesine yol açar. Allaha çok şükür ki (!) basheden kurtulur ve kurtulanlar arasında hasta yoktur.

Tanrı Apollon âşık olduğu Cassandra’ya geleceği görme - kehanet yeteneğini bahşeder. Ancak ondan beklediği karşılığı bulamayınca onu lanetleyecektir. Bu lanetin sonucunda her ne kadar Cassandra bu yeteneğini muhafaza etse de kehanetlerine kimseyi inandırmayacak, görünen sona kimse inanmak istemeyecektir. Diğer taraftan gelecekte ne olacağını bilmesine rağmen bunu engelleyememenin

çaresizliğini yaşayacaktır: *Kassandra Kompleksi*...

Tersten bir soruyla devam edelim: kehanetle bilimsel öngörü ilişkisi nerede başlar nerede biter? Kuşkusuz “nerede başlar” sorulmaması gereken bir soru. Ancak pandemi sürecinde “bilim insanlarının” gerek söylemleri, gerek eylemleri ya da eylemsizlikleri, gerekse durdukları yer itibarıyla yarattıkları kafa karışıklığı ve gizledikleri ile soruyu bu şekilde kurgulamamıza haklı olarak neden oluyor. Sadece çelişkileri sorgulayarak geleceğimize dair ve pandemideki geleceğimize dair *kassandra kompleksi*ne kapılmadan öngöründe bulunabileceğimizi söyleyebiliriz. Bu bağlamda yaptığım kimi tartışmalarda YÖK unvan sahipli kişiler tarafından “bilim insanı” olmadığım için küçümsendiğimi, “kehanetlerimin” bir değer bulmadığını söyleyerek devam edeyim.

İspanyol Gribi Pandemisini anımsayarak açtığım falda çok rahatlıkla diyebileceğim ilk şey bu salgının ya da bu virüsün artık “insanlığın ortak malı” haline geleceğidir. Önümüzdeki aylarda, örneğin yerelde, ikincisinden daha düşük üçüncü ve hatta üçüncüden de düşük dördüncü pikleri yaşayacağız. Sönümlenme ve rutinleşme yolunda doğal bir gidiş olacak bu.

Tıpkı influensa ile olduğu gibi bu virüs ilerleyen -belki on yıllar- yıllar boyunca varlığını sürdürecektir. Bu arada bilim/piyasa daha etkin tedavisini/aşısını bulacak ve bu tedavi/aşı insanlığın hizmetine/tüketimine/piyasaya sunulacak. Örneğin her yıl COVID-19 aşısı olmak maddi gücümüzün ölçüsünde sağlık tercihimiz olacak.

COVID-19’un olumsuz sonuçlu mutasyonlarına rağmen yayılma hızı artsa da yavaşlasa da ölümcüllüğü -ölüm hızı- azalacak. Bazı bilim insanlarımız onun ölümcüllüğünün gripten 50-70 kat fazla olduğunu söylüyorlardı. Kuşkusuz onların bir kehanet değildi! Oysa bugün görünen o ki gribe göre 4 ya da 5 kat daha fazla ölümcül. Bu sayının daha da düşeceği öngörülebilir diye düşünüyorum; fal okuma.

Pandemi sürdüğü sürece hastalık özelinde de yine yoksulları ve emekçileri vurmaya devam edecek. Ve bu orantısızlık durumu artarak devam edecek.

Her ne kadar başlangıçta bilim insanlarımız “virüsün eşitlikçi olduğu” şeklinde bilimsel bir öngöründe bulunma gafletine düştülerse de kehanetimiz COVID-19 dahil tüm hastalıkların yoksulları emekçileri çok çok çok daha fazla etkilemeye devam edeceği şeklindedir.

Şimdiden gördüğümüz gibi kapitalizm/piyasa pandemi sürecinden güçlenerek çıkacak ve bu süreç- pandemi yakın krizlerin hafif atlatılması için bir fırsat oluşturacak. Yeni olmasa bile yenilenmiş gibi duran bir siyasi söylem bu süreçte egemenler, efendiler tarafından dillendirilecek. Örnek olsun; gerçek anlamda “post modern özgürlük” kavramı ile tanışacağız. Eskiisini unutalım! Sosyal bilimcilerin “bilimsel öngörülerinin” ters yüz olduğunu göreceğiz, bu benim kehanetim. “Hiçbir şey artık eskisi gibi olmayacak” sloganının pandemi sürecinde hemen hemen tüm, türlü türlü bilim çevreleri tarafından slogan olarak dile getirilmesine rağmen bir yanlış anlama olduğunu düşünüyorum. Her şeyin insanlık adına daha da kötüleşeceğini, yoksulluğun ve yoksunluğun katlanarak artacağını falımda görüyorum.

Ve yukarıdaki sloganı dile getiren tüm bilim insanlarının önerisi olan, pandemi mücadelesinde öneri haline getirilen kapanma, sosyalleşme engellemeleri gibi tüm önerilerin herhangi bir kanıta dayanmamasına rağmen bilim insanları tarafından dile getirildiğinde bilimsel bir öngörü olarak ele alınıyor olmasının piyasacı bilimin iflasının gösterge örneğini oluşturacağını, ancak piyasacı bilimin varlığını daha çok uzun süre devam ettireceğine yönelik kehanette bulunabiliriz. Pandemi sürecinde bilim insanlarının öngörü ve önerilerinin faşizmleri ve diğer türden otoriter yönetimlerini meşrulaştırmaktan başka bir yere ulaşmayacağını ifade ettim. Kehanetim otoriterleşmenin küresel ölçekte farklı ve az hissedilebilir şekilde (!) yoğunlaşacağı, artacağı şeklindedir.

Falda Sol’a pek bir yol / kısmet gözükmüyor! Sözümüz hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağına iyimser anlamda kanan Sol’a. Evet her şeyin eskisinden daha kötü olacağı falda gözükmekte; üstelik sol açısından, o dediğim sol açısından bile böyle. Hadi şimdilik “iş” kavramının bizim için anlamını-niteliğini

sorgulamayı bir yana bırakalım; işsizlik, açlık ve yoksulluk, özetle en kapsamlı şekliyle emek sömürsünün katlanarak arttığı pandemi sürecinde geleneksel yöntemlerle durumdan görev çıkarmayı becerememiş (örnek olsun bir genel grev dahi örgütleyememiş) ve “yeni bir şey” üretememiş bir solun yakın zamanda başarılı olma durumu falımızda gözükmüyor.

Ve yakın zamanda değilse bile çok da uzak olmayan bir zamanda henüz tanınmayan en az bir virüs enfeksiyonu ile daha tanışacağız ve on yıllardır tanındığı halde yoksullaşmaya bağlı yeniden görülecek bakteri ve virüs enfeksiyonları ile tekrar karşılaşacağız.

Ve ne dersem diyeyim ister inanılın ister inanılmasın, isterse bir değer bulmasın Cassandra kompleksinden mustarip olmadığımı söyleyeyim, ancak kimi bilim insanlarımızın bilimsel öngörülerini dile getirdikleri medya toplantılarında bu komplekse yakalanma belirtilerini gösterdiklerini de söylemek zorundayım.

Dr. Ali Tepe

Yeni Ülke Dergisine

www.yeniulke.com.tr

**adresinden abone
olabilirsiniz**

Yeni Ülke AYLIK FİKİR DERGİSİ

Abonelik

Satış Noktaları

Soldan sağa

- 1) "Ferhat ile Şirin", "Şeyh Bedrettin Destanı", "Sakıncalı Piyade" gibi oyunların müzikleri yanı sıra oda müzikleri, film müzikleri yapmış, 1975 Eurovision şarkı yarışmasında Semiha Yankı'ya eşlik eden orkestrayı yönetmiş, 1945-2020 yılları arasında yaşamış, besteci ve orkestra yöneticimiz. – En kalın erkek sesi.
- 2) Sürü, otlatılan hayvan sürüsü. – Evren. – Nazi Hücum Kıtası.
- 3) "Sokak Kızı ...." (Billy Wilder'ın ünlü bir filmi). – "Hard" sözcüğünün tersine, pornografi filmlerinden daha erotik filmler için kullanılan bir sözcük. – "Bir ... Devrildi" (Musahipzade Celal'in bir yapıtı)
- 4) Yunan mitolojisine göre Attika Bölgesi'nin ilk kralı ve kurucusu. – Yücelme, yükselme.
- 5) Kemiklerin yuvarlak ucu. – Gerçekçi, mantıklı.
- 6) ".... Olmak" (argoda "boşu boşuna zarara uğramak). – Lityum'un simgesi. – Ankara yöresinde "karşı" anlamında kullanılan bir sözcük.
- 7) Elektrik direnci birimi. – Bir masal kuşu. – İçi boş. – Kırgızistan'da bir ırmak.
- 8) Aktif, etkin. – İnceleme. – Bayburt yöresinde "baba".
- 9) Kendir. – İkiyüzlülük.
- 10) Sümerlerde "sağlık tanrısı". – Hezeyanlı süregelen psikoz. – Eski Mısır'da "güneş tanrısı".
- 11) Kalça kemiği kanadının eş anlam-lısı. – Gücenmiş, kırgın.
- 12) Örnekler, numuneler. – "Kriton ..." (1916-1980 yılları arasında yaşamış ünlü görüntü yönetme-nimiz.)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1															
2															
3															
4															
5															
6															
7															
8															
9															
10															
11															
12															

Yukarıdan aşağıya

- 1) Gıda zehirlenmesinden korkma.
- 2) Ödünç verme. – İnsansız Hava Aracı'nın kısaltması. – İspanyolların sevinç ünlemi.
- 3) Unutulmaması için işaretlemek. – Anlam-lı iz.
- 4) İkaz etme. – Tavşan takımıyıldızının Latince adı.
- 5) Bir nota. – Fas'ın doğusunda bir ırmak. – Ünlü, şöhretli.
- 6) Atletizmde 100 ve 200 metre koşularına katılan atlet.
- 7) Çeşitli renk ve karelerden oluşan kumaş. – Argoda "fahişe".
- 8) "... cambazı" (demagog). – Abdülhamit'in sürgündeyken Selanik'te kaldığı köşk.
- 9) Birbirine sıkıca bağlı olan. – Bir konu ya da nesnenin başlıca özellikleriniyansıttak biçimde hazırlanmış taslağı.
- 10) Hububat tozu. – Titan'ın simgesi.

– İlgî eki. – "Kırmızı ..." (Osman Şahin2in bir öykü kitabı)

- 11) Bir ülkenin en kötü, en yetenek-siz, en ilkesiz, en nitelsiz kişiler-ce yönetilmesi.
- 12) Birini madalya, nişan, aylık artırma vb şeylerle ödüllendirme. – Bir kişinin mülkiyetinde olmayıp devlete ait olan toprakların vergi-lerinin ya da gelirlerinin asker ya da sivil erkana hizmet ve maaşla-rına karşılık verilmesi.
- 13) Dinsel öğütü. "... Büyürken Uyuyamam" (Necati Cumalı'nın bir yapıtı). – "... Harris" (Truman Show, Westworld, Apollo 13 gibi filmlerde oynamış ABD'li aktör).
- 14) Fazıl Hüznü Dağlarca'nın şiir yapı-tı. – Doğu Karadeniz sahili boyun-ca uzanan dağların adı.
- 15) Bir kuş cinsi. – İskambil'de bir ka-ğıt. – Dingil.

GEÇEN SAYININ YANITI

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
T	U	N	Ç	B	A	S	A	R	A	N	Ü	C	Ü	
E	M	A	R	E	T	L	E	V	A	N	T	E	N	
R	A	M	I	N	P	I	D	R	A	M	S			
A	R	I	Z	I	L	K	E	D	R	E	A	I		
T	B	L	E	F	A	R	O	T	I	K	D	Y		
O	K	Y	A	N	Ü	S	Y	A	N	O	T	R	E	
F	U	A	R	K	E	A	T	S	Z	A	I	T		
O	R	A	C	U	L	I	A	N	A	Y				
B	Ü	L	E	B	E	R	K	I	R	M	A	N		
I	E	K	L	E	M	E	L	I	O	L	T	A		
A	K	O	S	E	M	A	N	E	T	I	R			
A	L	E	E	R	K	I	L	E	T	O	K	A		

Ekim sayımızdaki bulmacayı doğru yanıtlayan okurlarımızdan **Metin Aslantaş (İzmir)**, **Yaşar Gelenköy (Adana)** ve **Deniz Tulumcu (İstanbul)** Alexander Vucinich'in Orion Yayınevi'nden çıkan *Rus Kültüründe Bilim* adlı kitabını kazandı. Kasım bulmacamızı doğru yanıtlayacak okurlarımız arasından belirleyeceğimiz üç kişi ise, Brenda Maddox'un Ginko Bilim'den çıkan *DNA'nın Kara Leydisi: Rosalind Franklin* adlı kitabını kazanacak. Çözümlerinizin değerlendirmeye girebilmesi için, en geç 20 Kasım tarihine kadar posta, faks veya e-posta yoluyla elimize ulaşması gerekiyor. Kolay gelsin...

KİTAPÇIL

KİTAPÇI
RAFI

Türlü halleriyle insan

Irmak Gültekin Uysal

- *İnsan Türleriyle Yakın Temas: Bir Paleoantropoloğun Evrim Halindeki İnsana Dair İncelemeleri* / Sang-Hee Lee ve Shin Young Yoon

Tavşanı kovalayan havuç, kâsede bir bulut: Yaşamın çeşitliliği ve çorbadaki ekoloji

Işıl Kızılırmak

- *Yaşamın Çeşitliliği* / Louis- Marie Houdebine, Resimleyen: Yann Wehring

- *Çorbadaki Ekoloji* / Mariela Kogan, Ileana Lotersztain, Resimleyen: Pablo Picyk

Üçüncü Tekir Şahıs / Anıl Ceren Altunkanat

Yeni kararlar ne kadar yeni?

- *Osman* / Ayfer Tunç

- *Beyaz Kitap* / Han Kang

- *Vanilya Kışı* / Zeynep Alpaslan

Türlü halleriyle insan

Irmak Gültekin Uysal

İlk atalarımızdan bu yana insanın başına neler gelmiş ve başına gelenler onu nasıl bir insan olma haline evriltilmiş, benzer bir merakı hissedebilenler için müthiş bir soru. Merak ettikçe, sorular çoğalıyor. İnsansı atalarımız kimlerdi? Ne yer, ne içerlerdi? İki ayak üstünde durmak türümüz için ne anlama geldi? Neandertaller kimdi ve bizimle akrabalıkları nasıldı? İnsanın hikayesinde yamyamlık gerçekten var mıydı? Tekeşlilik nasıl ortaya çıktı? Et yemeye nasıl başladı? Bunlar gibi yirmi iki sorunun cevabını, Koreli paleoantropolog Sang-Hee Lee'nin *İnsan Türleriyle Yakın Temas: Bir Paleoantropoloğun Evrim Halindeki İnsana Dair İncelemeleri* kitabında bulmak mümkün.

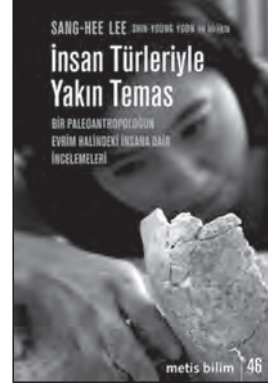
Kitabı okumak, Sang-Hee Lee'nin toplamda yirmi iki haftadan oluşan ve her hafta insanın evrimine dair farklı bir konunun tartışıldığı bir paleoantropoloji dersini takip etmek gibi. Bölümdeki en eğlenceli seçmeli dersleri veren ve ders kayıtlarında kotası anında dolan o hoca, galiba Sang-Hee Lee. Ben bu yazıda müstakbel okuyucularının kitapla tanışması için kitabı tanıtırken benim en çok ilgimi çeken bölümlerle ilgili yazacağım. Benim ilgimi çeken bölümler olur da ilginizi çekmezse, kalanlara şans vermeye yine de değer.

Et yiyebilen insan

Bu sıralar sosyal medyada dünyanın en büyük ve ünlü fast-food zincirlerinin “vegan burger” reklamlarını görüyoruz. Tadı aynı et gibi olan “imkânsız” yiyecek ürünleri büyük bir ivmeyle büyümeye devam ediyor. Bazı raporlara göre vegan şirketlerin yatırım rekorları kırdığı duyuruluyor. Kimi sağlık için kimi hayvanlar için kimi ise yaşanabilir bir dünyayı kaybetmemek için vegan seçeneklere yönelirken hala çok büyük sayılarda insan et yemekten vazgeçmiyor ve büyük keyif aldığını belirtiyor. Hatta etin kendi tadının keyfinin yanı sıra onu yeme etkinliğinin kendisini keyifli bir hale getiren barbekü/mangal partileri insanları biraraya getiriyor. Hayvancılık endüstrisinin yalnızca hayvanlara ve onların haklarına değil dünyanın kaynaklarına ade-

ta saldıran yıkıcı bir işleyişi olduğu son zamanlarda görsel ve yazılı medya tarafından gözler önüne serilmekte, elbette görmek isteyen kişiler için. Peki bunca zarara, araştırmaya ve uyarıya rağmen etten vazgeçmekten neden çok zor? Bu konu pek çok farklı yönden tartışılabilir. İşin ekonomik boyutunda bir kez tadına varılınca vazgeçilemeyecek kadar büyük paralar kazanan ve kazandıran şirketlerin bu dev kazançlarından vazgeçmek istememeleri var. Sponsor oldukları çok sayıda kuruluşun da mecburen ses çıkarmaması gerekiyor, aksi takdirde fonları kesilir ve işler hiç de istedikleri gibi gitmez. İddialara göre sağlıkla ilgili araştırmalar bile mecburen “para kazandıran” sonuçlara ve yorumlara çıkmalı. Biraz istatistik biliyorsanız, datayı istenilen sonuca doğru yönlendirmenin veya bulguları istenilen yönde yorumlamanın pek zor olmadığını da bilirsiniz. Üstelik, en başından araştırmanızı zaten istediğiniz hipotezleri doğrulayacak şekilde dizayn etmeniz de mümkün. “Para konuşur,” diyenler pek de haksız sayılmaz. Diğer yönlerini düşünmeye devam edersek, etin vazgeçilmezliğiyle ilgili olarak bir belgeselde, etin içerisindeki “heme” molekülünün ona eşsiz tadını veriyor olabileceği tartışılıyor. Hatta tıpkı et tadında ancak bitkisel kökenli et yapan üreticilerin formülünün bu molekül ile ilgili olabileceğinden bahsediliyor. Yani bu molekülün etin tadını eşsiz, arzulanır ve vazgeçilmez kılması söz konusu olabilir. Bir başka yönden tartışma açılmak istense, Carol J. Adams'ın *Etin Cinsel Politikası* kitabında geçen ataerkillik ve etçillik arasında bağlantı olduğu iddiaları işaret edilebilir: “Et yemenin erkek egemenlikle ilişkili olduğunu, kadınlar ile insan olmayan hayvanların benzer ve birbirine bağlı şekillerde konumlandırıldığını iddia ediyorum.” Başka pek çok tarafıyla ele alınabileceğini kabul ederek, bu yazının da esas konusu olan kitaba dönersek *paleoantropolojik* bazı kanıtların bizim biz olduğumuz türe doğru nasıl ve ne yiyerek geldiğimizi açıklamaya çalıştığını görüyoruz.

Kitabın “Biz Etseverler” bölümünde et, hemen ardından gelen “Süt İçin, Süt İçirin” bölümünde ise süt ve süt ürünleriyle ilgili akıllarda soru işaretleri uyandıran kanıtlara ve iddialara yer veriliyor. Et

İnsan Türleriyle Yakın Temas: Bir Paleoantropoloğun Evrim Halindeki İnsana Dair İncelemeleri, Sang-Hee Lee ve Shin Young Yoon, Çev.: Gürol Koca, Metis Yayınları, 2021

yiye ilk insanları hayal ettiğinizde o eti nasıl elde ettiğiyle ilgili bir “avlanma” senaryosu geliyorsa, bunun pek mümkün olmadığını öğreniyoruz. Zira o dönemki insansıların boylarının epeyce kısa ve avcılık becerilerinin de gelişmediği biliniyor. Avlanmak için gerekli olan aletlerin ise ortaya çıkışı, insanda hayvansal protein tüketimine dair kanıtlara rastlandığı için onun et yemiş olabileceğini düşünmekten çok daha sonra. Yine ilk insansıların beyinlerinin büyüklüğü hayvanları avlamakla ilgili karmaşık ve stratejik bilişsel işlemlere sahip olmayabilecek nitelikte. Çene ve diş yapılarına bakıldığında ise çiğnemeye dayalı -yani etçillerden daha ziyade otçullarda rastlanan- bir yapıda. O halde bu “ilk et yiyen insanlar” nasıl oluyor da et yiyebiliyordu?

Madem hayvan avlamak zor, o halde ilk insansı atalarımızın payına başka etçil bir hayvanın avladığı hayvandan artanlar düşüyor olabilirdi. Ancak o zaman sorun leş yiyicilerle mücadele etmenin hiç de kolay olmaması. Örneğin, akbaba gibi leş yiyici kuşların grup halinde dolaşmaları da söz konusu. Bizim ufak tefek, pek aleti olmayan ve küçük beyinli insansı atalarımız için zor bir mücadele. O halde nasıl yediler diye soruyorsanız, cevap olabilecek nitelikteki hipotezi öğrenmenizi kitapla tanışmanıza bırakıyorum, fakat ilk insansı atalarımızın yiyerek daha gelişmiş türlere evrilmesini sağlayan, kafatası kapasitesini ve beyin büyüklüklerini artıran çok besleyici şey etin kendisi değildi. O, arta kalanlarda yiyebildikleri şeydi (tahmin etmeye başlamış olmalısınız).

İlk atalarımız hayvansal protein tüketmeye başladı; ancak beyinlerinden diş yapılarına ve sindirim sistemlerine kadar bir şekilde etçil olmaya uygun olmadıklarına dair kanıtlar mevcut. Peki vücutlarına giren bu hayvansal proteinler nasıl sindiriliyor ve besleyici

değeri olan moleküller olarak nasıl vücutta tutuluyordu? Genetiğe meraklıysanız, kitapta bu sorunun cevabıyla ilgili olarak “apolipoprotein” adı verilen ve “bulaşık deterjanı gibi hayvansal yağı temizleyen” bileşik hakkında okumaktan keyif alacaksınız. Bulaşık deterjanı gibi yağı temizlemek demişken, bir başka kitapta, vegan bir doktorun etisindirmekle ilgili verdiği örneği anımsıyorum: Tıpkı et pişirdiğiniz yağlı bir tavayı temizlemenin sebze pişirdiğiniz bir kaptan daha zor temizlenmesi gibi vücudunuz da eti ve etin içindekileri sindirirken daha çok zorlanır diye belirtiyordu (Barnard, 2020). Et yiyen atalarımızın hem sayesinde hem de yüzünden bir mutasyolla artık vücutlarımızda apolipoprotein geninin bulunması demans ve yaşlılık ile ilgili bazı hastalıklarla ilişkilendirilmektedir. Hayvansal protein yemeleri sayesinde gelişip evrilerek bugün deneyimlediğimiz insan formumuza ulaştık; fakat artık gen havuzumuzda var olması sebebiyle et yemeyi tercih etmesek de engelleyemeyeceğimiz apolipoproteinin demans ve diğer rahatsızlıklarla ilişkili riskine dair de bir bedel ödedik.

Peki ya, insan eti?

Yamyam İnsan

Dizilerde, filmlerde ve belki bilinçdışımızın derinliklerinde “yamyamlık” fantazisi içimizde bir şeyler uyandıran ilginç bir tema. Korku, merak, dehşet, tiksinti hatta hissetmeyi becerebilenler için ilginç bir haz hissi yamyamlığın uyandırabileceği duygularda öne çıkıyor. Gerçekten insan eti yemiş akrabalarımızın olup olmadığı yüzyıllardır merak edilip araştırılan konulardan. Paleoantropologlar için Hırvatistan’daki Krapina Mağarası, yamyamlık kanıtlarıyla ünlü bir mağara. İçerisinde tam olmayan kadın ve çocuk iskeletleri ile üzerinde kesik izleri bulunan kemikler barındıran yamyamlık mağarası, yirminci yüzyılda paleoantropologlar tarafından Neandertallerin yamyam olabileceğine dair kanıtlar barındırdığı şeklinde yorumlandı. Dolayısıyla Neandertaller vahşi, medeniyetten uzak ve yamyam olabilecek kadar acımasız bir tür olarak düşünüldü. Ancak bu eksik iskeletler ve kesik izleri olan kemikler hakkında başka bir açıklama mümkün müydü? O dönemde yaşamış insanların ölümlerini nasıl defnettikleri bu hipoteze farklı bir bakış açısı getirebilir miydi? Bu heyecanlı soru-

ya cevap niteliğindeki önemli bir hipotez antropoloji uzmanı Russell’dan 1980’lerde geliyor. Kitabın “Biz Yamyam Mıyız?” bölümünde Russell’ın hipotezini ve kanıtlarla yamyamlık hipotezlerinin gelişimini takip etmek epey heyecan verici.

Lisans eğitimimde aldığım “Kültür ve Psikopatoloji” isimli bir derste, Papua Yeni Gine’nin Fore kabilesine endemik olan bir hastalığı işlediğimizi hatırlıyorum. Kitapta bu hastalığa ilişkin bir paranteze rastladığımda, o zamanlarda da çok merakımı uyandırdığı için ne kadar canlı bir şekilde detaylarını hatırladığımı fark ettim. Kabilenin kadın ve çocukları, ölümlerini temizlemek ve onları kültürlerine uygun bir şekilde son yolculuğuna uğurlamak ile sorumlu olduğu için nörodejeneratif bir hastalık olan “Kuru”dan daha çok etkileniyorlardı. Ölü akrabalarının beyinlerinden bir parça yemek, kabile halkı için anlamlı bir ritüeldi. Fakat insan eti yemenin kabilenin erkek üyelerine savaşlarda olumsuz etki edebileceği düşünüldüğü için bu ritüel çoğunlukla kadın ve çocuklarca devam ettirilebiliyordu. Aslında Fore Halkı, hastalıktan ölen akrabalarının etlerini yemiyordu; ancak Fore hastalığı bedensel değil de ruhsal bir hastalık olarak görüldüğü için -nörodejeneratif etkileri sebebiyle titreme ve gülme krizleri gibi semptomlar oluşturabiliyordu- bu hastalıktan ölenler için bu ritüelin uygulanmasında bir sakınca görülüyordu.

Uzunca bir süre doktorlar için gizemini koruyan bu hastalık, Fore halkının “cenaze yamyamlılığı” yoluyla edindiği bir hastalıktı. Fakat, ölü akrabalarının beyinlerini manevi birtakım sebeplerle yiyen bu insanların davranışına yamyam-

lık denebilir mi? Ölülerini ile aralarındaki bağın korunması, onların ruhlarının da aileye bağlanması, onların bilgeliklerinin kabilenin diğer üyelerine de geçmesi gibi niyetlerle devam ettirdikleri bu ritüelle siz “yamyamlık” der miydiniz veya halalinizde “yamyamlık” diyince akla gelen şeylerle ne kadar yakın veya uzak?

İnsan olmaya dair çoğu şey ters yüz düşünülebilir

İnsan Türleriyle Yakın Temas, türümüzün ilk atalarından beri insana dair varsayımlara paleoantropolojinin katkıda bulunduğu kanıtlarla farklı yönlerden bakma pratiği kazandırıyor. Tıpkı yamyamlık örneğinde olduğu gibi, konseptlerin de tanımlarını yeniden düşünmeye ve sınırları hakkında sorgulamaya teşvik ediyor. Evrim halindeki insana dair, şuan evrimin bizi getirdiği halimiz ve gelişmişliğimizle düşünmek isteyenlerin beğenisini kazanmakla kalmayıp günlük yaşam pratikleri hakkında da yeniden düşünme şansına işaret ediyor. Belki Sang-Hee Lee’nin Kaliforniya Üniversitesi’ndeki derslerine gitme olanağımız yok; ancak yirmi iki hikâyesine ondan bir şeyler dinleme fırsatımız bu kitabı sayesinde artık var.

KAYNAKLAR:

- Lee, Sang-Hee (2021), *İnsan Türleriyle Yakın Temas: Bir Paleoantropologun Evrim Halindeki İnsana Dair İncelemeleri*, Çeviren: Gürol Koca, Metis Yayınları, İstanbul.
- Barnard, Neal (2020), *Vegan Olma Rehberi*, Epsilon Yayınevi.
- Erdem, Cansu (2019), *Yeni Gine’de Yamyamlıkla Aktarılan Hastalık: Kuru Hastalığı*, Bezelye Dergi: <https://www.bezelyedergi.net/post/yeni-gine-de-yamyaml%C4%B1kl%C4%B1k-aktar%C4%B1lan-hastal%C4%B1k-kuru-hastal%C4%B1k%C4%9F%C4%B1>

Koreli paleoantropolog
Sang-Hee Lee

Tavşanı kovalayan havuç, kâsede bir bulut: Yaşamın çeşitliliği ve çorbadaki ekoloji

İşıl Kızılırmak

Çocuk kitaplarının yayıncılıktaki payı her gün biraz daha artıyor, bir-cik amacı itaatkâr insan yetiştirmek olan kitapların sayısı azımsanmayacak boyutta ama diğer yandan umut büyüyor, okumaya yetişemediğim harika kitaplara imza atan yayınevlerinin sayısı da artıyor. Ancak kurgudaki genişlemeyi bilim temalı kitaplarda göremiyoruz; müfredattan fazlasını söyleyen, ‘tehlikeli sular’ın en derinine dalan, soru yanıtlamayı değil soru sordurmayı dert edinmiş bilim kitapları yayımlayan yayınevlerinin sayısı bir elin parmaklarını geçmiyor. Bu ay, o dar havuzdan çıkan nitelikli bilim kitaplarının ikisinden, *Yaşamın Çeşitliliği* ve *Çorbadaki Ekoloji*’den söz edeceğim. Kitaplar bir biyoloğun, meraklı miniklerle geçirdiği birkaç saate sığdırdığı ‘hızlandırılmış bilim sohbetleri’ çatısında, büyük meseleleri hayattaki küçük detaylarla anlamlandırmada ve en önemlisi çocukça merakları çoğaltmada birbirlerine çok benziyor, sanırım biraz da bu yüzden yola ikisiyle devam ettim.

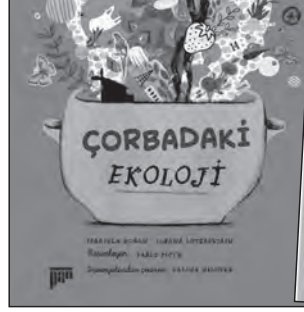
Yaşamın Çeşitliliği hikâyesini ters-ten kuran bir kitap çünkü Luiz ve Kuentin hayata dair zor soruları balıklarını yitirdikten sonra sormaya başlıyor. En doğru yanıtları almalarını isteyen annenin önerisiyle soluğu Doğal Tarih Müzesi’nin Evrim Bölümü’nde alıyor ve müzenin biyologu Prof. Notil ile sohbet etme imkânı buluyorlar. Profesör, her iyi öğretici gibi, soruyu yeni sorularla çoğalttığından “Canlı nedir?” ile çıkılan yol, hücreden akyuvarlara, omurgadan üreme hatalarına doğru uzuyor. Üçlünün sohbeti koyulaştıkça *Yaşamın Çeşitliliği*’nin kitaplığındaki yerinin sabitleneceğini anladım çünkü metin varlığımıza dair her konuyu ilişkilere açığa çıkarmak üzerinden inceliyor. Üstelik bunu okuruyla temasını hiç yitirmeden yapıyor; mambrandan, levürden söz ederken bu görkemli hikâyenin nasıl kolayca kavranabileceğini fısıldayıp onu evde yapılabilecek deneylere davet ediyor. Kitap, “gökten uçan daireyle inmediğimiz” farkında olan ama can-

lılığı da pek anlamlandıramayan Luiz’in zihnini beraklaştırmaya 8 yaşın göz hizasından başlıyor, evrimi okurundan soru isteyen ve ona soru soran bir akışla anlatıyor, hâliyle ilginç sorular birbirini kovalıyor: Farelere benzeyen küçük memeliler atamızsız biz nasıl insan olduk? Kuyruğumuz nereye kayboldu? Dinozorlar gitti ama nasıl oluyor da tavşanlar hâlâ bizimle? Kurtlar zavallı kuzuları yiyecekse evrim adil diyebilir miyiz?

Yaşamın Çeşitliliği, zorlu konuları, okurunu gündelik hayatıyla bağlar kurmaya teşvik ederek anlatan Aylak Kitap’ın Mini Bilim Serisi’nde yer alıyor. Bu kitapla büyüyen soruların bazılarını serinin *Beyin*, *Evren* ya da *Mikroplar*’ı ile yanıt aramaya devam edebilirsiniz.

Diğer kitabımız *Çorbadaki Ekoloji* ise biyoloji doktoru Mariela’nın gezegeni savunmak için çevrebilimci olmak isteyen Sofia ve Violeta ile geçirdiği se-kiz saatin öyküsü. Bu kısacık zaman dilimini doğayı korumanın ötelenebilir bir görevden çok yaşamın her anına yayılan bir bilinç olduğunu anlatabilmek için kullanan biyolog, ekolojiyi yaşayarak öğretme macerasını evde başlatıyor. Sofia ile Violeta lastik topun petrolle ilişkisini kavlıyor ilkin. Her gün gezindikleri mekânlara bu gözle baktıkça artıyor soruları. Bitki örtüsü beton olan şehirlerde yetişen çocuklar yaşatları iki meraklı kızın peşi sıra gezinirken, alış-veriş merkezi inşaatına feda edilen yeşil alanların değerini, nesnelerin *ekolojik yük çantasını*, dünyayı paylaştığımız türleri, meyvelerin mevsimlerle ilişkisini, minicik bir altın yüzüğün doğada yarattığı tahribatı öğreniyor.

Çorbadaki Ekoloji, biyoçeşitlilik, agroekoloji, inorganik gibi kavramları açıklarken dahi akıcı ritmi kaybetmeyen, Toronto’dan Patagonya’ya ışınlandığı okuruna elindeki poşete, sokaktaki dolmuşta, köşedeki siteye daha yakından bakmayı öğütleyen bir kitap. Kâseye daldırılan kaşığın ucuna “Çin’in mavi

Yaşamın Çeşitliliği, Louis-Marie Houdebine, Resimleyen: Yann Wehring, Çev. Sertaç Canbolat, Aylak Kitap, 2021, 61 s.

Çorbadaki Ekoloji, Mariela Kogan, Ileana Lotersztain, Resimleyen: Pablo Piccyk, Çev. Saliha Nilüfer, Pan Yayıncılık, 2017, 48 s.

göklerinde asılı duran bir bulutu” yerleştirerek sürekli büyüyen ağlar çizip katmanlı düşünmeye sevk ediyor. Doğa tahribatının kaynağına bireyin deneyimini yerleştiren, çözümünü de onun minimal dönüşümlerine indirgeyerek faili bulanıklaştıran söyleme yönelik eleştirim baki ancak *Çorbadaki Ekoloji* ödevlerimizi sıralarken merceğini reklamlara, inşaatlara, tüketim kültürüne de çevirebildiğinden aynı yaş grubu için kaleme alınmış metinlerden bir ölçüde ayrılıyor bana kalırsa. Sanırım minik okurun, yeşil alan oranı ve atmosfer kirliliği listelerinde şehirlerimizi bulduğunda hissedeceği huzursuzluk, ormanına, suyuna sahip çıkmanın, doğayı korumanın uzun erimli ve kolektif bir mücadeleyle mümkün oluşu üzerine düşünmesine de yardımcı olacaktır. Ve bu yazıyı arka kapaktaki “8-108 arasındaki tüm meraklılara, sorulara nasıl yanıt vereceğini bilemeyen öğretmenlerle babalara tavsiye edilir,” cümlesine değinmeden bitirmek istemem. Kitaptan çok şey öğrenen ben, cümlelerin virgülden öncesine kesinlikle katılıyorum ama sonrası? Tavsiyenin biyologun kadın olmasından doğan bir ironi olmasına ihtimal veremiyorum ve sorularımızın yanıtlarını bilge babalarda aramayı bıraktığımız günlerde, yayıncıların toplumsal cinsiyet rollerini yeniden üreten ifadeleri tez vakitte terk etmesini umuyorum. Kitabı sevenler benzer bir izlekle kurşun kalemle elmas arasındaki benzerliğin peşine düşen *Çorbadaki Kimya* ile yolculuğa devam edebilir.

KİTAPÇI RAFI

Doğanın Dönüşü: Ekolojinin Uzun Bir Tarihi - Cilt 1

John Bellamy Foster, Çev. İdem Erman, Kalkedon Yayınları, 2021, 368 s.

2020 Isaac and Tamara Deutscher ödüllü bu kitap, John Bellamy Foster'in 20 yıllık çalışması olarak karşımıza çıkıyor. Yazar, doğanın dönüşünün insan toplumunun ekolojik köklerinin yeniden keşfi- sürekli bir eşitlik ve ekolojik sürdürülebilirliğe dayanan toplumsal metabolik yeniden üretimin organik sistemini kurmak gibi olmazsa olmaz görevde çok önemli bir adım olduğu iddiasında bulunuyor. Bu kitapta ele alınan düşünürler düşüncelerini ekososyalizmin tarihsel bir özgül direniş formu olarak 1980'lerde ortaya çıkışından çok daha önce geliştirmiş, daha sofistike bir şekilde olsa da, ekolojik eleştiriyi geliştirmek için sosyalist kavramları, sosyalizmi geliştirmek için de ekolojik eleştiriyi kullanarak herkesin izleyeceği yolu hazırlama çabasında olmuşlar.

Kültür Politikasına Giriş: Kavramlar - Modeller - Tartışmalar

Füsün Üstel, İletişim Yayınları, 2021, 288 s.

Kültür Politikasına Giriş: Kavramlar, Modeller, Tartışmalar'da Füsün Üstel, öncelikle kültür politikasının bir kamu müdahalesi olarak tarihsel süreç içinde ortaya çıkışını, gelişimini, kapsamını, belli başlı politika modellerini ve alandaki güncel tartışmaları ele alıyor. Ardından çağın önemli meselelerinden biri olan kültür hakkı ve kültürel hakların, ülkelerin iç hukukunda ve uluslararası insan hakları hukukundaki yerini tartışıyor. Üstel, alandaki modellerin ideal-tipik örnekleri kabul edilen Fransa, Birleşik Krallık ve Almanya'da benimsenen kültür politikalarını ele aldığı diğer bölümlerde, bu örnekleri destekleyen kuramsal bakış açısıyla, Avrupa dışı coğrafyalarda hayata geçirilen kültür politikalarını yorumlamak için de bir genel çerçeve çizmeyi amaçlıyor. Son

olarak Avrupa Birliği'nde sürdürülen, ancak kapsayıcı ve sistemli bir politikaya dönüşemeyen çabaları ve her birinin sorunlarını değerlendiriyor.

Uygarlaşan İştah: Atalarımız Nasıl Besleniyordu?

İsmail Gezzin, Redingot Yayınları, 2021, 408 s.

İsmail Gezzin'in milyonlarca yıllık insan-besin ilişkisi üzerine düşündüğü bu çalışmada, insan atalarının ne yediğinden başlayarak buğday uygarlığına, ilk evcil tohumlardan hayvan yemeye, antikçağın ataerkil şölenlerinden lezzet tüccarlarına, yemeğin iktidarla doğrudan bağına, farklı çağlardan geçerek günümüze nasıl geldiğini anlatmayı amaçlıyor. Kitapta şu soruların yanıtları verilmeye çalışılmış; Atalarımız ne yiyordu? Besinlerini ilk kez ne zaman pişirdiler? Et yemek ile ataerkil şiddet arasında bir ilişki var mı? İçinde bulunduğumuz uygarlık bir buğday ve ekmek uygarlığı mı? Yaşam ne zamandan bu yana ekmek kavgasına dönüştü? Antikçağın sofralarında neler vardı? Ne yiyorsan o musun yoksa neysen onu mu yiyorsun? Zenginlerin şöleninden, fakirlerin ekmeğine kadar sınıfsal sofraya sa-vaşları...

Müziğin Kimlikli Halleri: İdeoloji - Etnografi - Popüler Kültür

Kolektif, Doğu Kitabevi, 2021, 254 s.

Prof. Dr. Özlem Doğu Varlı tarafından derlenen bu kitap, etnomüzikolojinin ötekileştirilen olanı görünür kılmaya yönelik refleksi, kimlik çalışmalarını hızla disiplinin merkezine koyar. Ancak müziğin işlevi, amaç ve araç oluşunun sorgulanışı, topluluk ve bireysel kimlik oluşturmada olduğu kadar, söz konusu kimlik çeşitlerinin temsiliyeti noktasında müzik ve kimlik çalışmaları müzik sosyolojisi, müzikoloji, etnokoreoloji uzmanlarının yoğun uğraşı alanı içerisine girmesi amacıyla hazırlanmış bir çalışmadır. Tüm çalışmalar göstermektedir ki, kimlik kavramı tüm sosyal bilimlerde içerisindedir, başlı başına bir çalışma konusu olmakla birlikte, birçok araştırma konusunun kuramsal çerçevesi bakımından önem arz etmektedir. Kitap içerisinde farklı yaklaşımlar, çeşitli konu içerikleri kimlik teorileri ile alınmıştır.

Bilim İş Başında - Bilimin Gündelik Hayattaki Tarihi

John Lenihan, Çev. Barış Bıçakçı, Fol Kitap, 2021, 328 s.

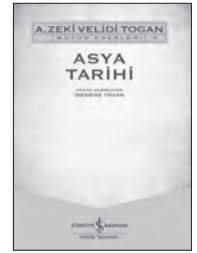
İngiliz fizik profesörü John Lenihan bu kitabında, bilim coşkusunu okurla paylaşmayı amaçlıyor ve şu soruları soruyor: Radyasyon ayaklarımızı büyütür mü? Neden döşemenin içinden aşağı düşmüyoruz? Uçmak için kuşları taklit etmek ne kadar mantıklıydı? Edison'un bulmadığına pişman olduğu şey neydi? Dünyanın manyetik alanı tersine çevrilebilir mi? İlk trafik kuralını koyan ve de uymayanı idam eden Kral kimdi? Pascal neden kumarbazların azizidir? Anneler bebeklerini neden hep sol kolunda taşır? Einstein esir kuramına nasıl son verdi? Bin yıl önce petrolü hamamlarında kullanan Türk şehri hangisiydi? Disko sağırlığı diye bir şey olabilir mi? Atom bombasını İngilizler mi buldu? Yanardağları merkezî ısınmada kullanabilir miyiz? San Franciscolu hippiler neden muz kabuğu içiyordu? Dawkins'in dediği gibi gerçekten de genler evrenin efendileri midir? İlk anatomi bilginleri katillerle işbirliği mi yapıyordu?

Asya Tarihi

A. Zeki Velidi Togan, İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, 216 s.

A. Zeki Velidi Togan, 1927'den itibaren İstanbul Üniversitesi'nde verdiği

Umumi Türk Tarihi derslerine "Türk tarihinin ancak Asya ve Avrupa milletleri tarihiyle birlikte öğrenileceği" sözleriyle başlar. Yıllarca üzerinde çalıştığı Asya tarihinin ders olarak üniversitede okutulabilmesi ise uzun uğraşlarının sonucu ancak 1968- 1969 döneminde mümkün olabilmıştır. "Asya Tarihine Bir Bakış" başlığıyla başladığı derslerde, üç gruba ayırdığı Asya devletlerinden Türk tarihi açısından çok önemli olduğunu vurguladığı Çin, Japonya ve Hindü-Çini'yi en eski devirlerinden güncel konularına kadar ele alır. Metot olarak tarih eğitimi konusunda kaynak niteliği taşıyan *Asya Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1968-1969 ders yılı notlarına resimler ve haritalar eklenerek yayına hazırlanmıştır. *Asya Tarihi*, Zeki Velidi Togan'ın her biri ayrı konularda bir kitap olacak şekilde düşündüğü 1960-1970 yıllarına ait ders notlarından yayına hazırlanan ilk eserdir.

Yeni kararlar ne kadar yeni?

Sevgili Okur,

Bu yazıya büyük bir keyifle oturdum – hitap ihtiyacı da bunu paylaşma telaşından doğdu. Bu yazıyla birlikte Üçüncü Tekir Şahıs bir yaşını dolduruyor. Bir yıldır bu köşede mırıldanıyor tekir şahıs – insanlık için küçük, Ceren için kıymetli bir adım. Burada gündeme, içinden geçtiğimiz – takılıp düştüğümüz – günlere ve elbette kitaplara dair düşüncelerimi, hislerimi paylaşmaya çalıştım. Her ay içim dolu dolu oturdum masa başına, kafamda birikenleri, aklımda yer edenleri aktarmak için heyecan duyarak yazdım bu köşeyi. Umarım başarılı olabilmiş, aktarmak istediklerimi hakkını vererek yazabilmişimdir. Öyle ya da böyle, şimdi Üçüncü Tekir Şahıs daha genç, daha heyecanlı ve henüz yolun başında... Tabii aksi yönde bir talep gelmedikçe...

Güzün gelişyle birlikte çoğu insan gibi ben de yeni kararlar, yeni hedefler, yeni gündemlerle kendimi tazeleme ihtiyacı duydum. Sanırım bu, yazın bitişinin verdiği hüznle baş etme yolu – en azından benim için. Ama bundan ayrı olarak sonbaharın ve kışın içe döndürücü bir güzelliği var. Benim için sonbahar ve kış evde olmak demek; mekân olarak evde olmak ve içe dönüp esas evi aramak. Bu da daha çok okumak, daha çok yazmak ve tabii kedi-köpeklerle daha çok vakit geçirmek demek. Özellikle bu sonuncusunun insanı her şeyden çok geliştirdiğini belirtmek isterim.

Yeni kararlar demişken; bu husustaki esas sorun alınan kararların genellikle hızla esnemesi, bir süre sonra esnemekten sünüp tamamen biçimini kaybetmesidir. Listeler hemen her yıl aynıdır ama kat edilen yol bir ileri, iki geri... Kuşkusuz yeni kararların eşliğindeyken bunu düşünüp kendini baştan sabote etmemeli insan. Ama yeni kararların aslında çok yeni olmadığını da bir kenara yazmak gerek...

***

Ayfer Tunç okumamış olmaktan utanıyordum doğ-

Osman, Ayfer Tunç, Can Yayınları, 2020, 504 s.

Beyaz Kitap, Han Kang, Çev. Göksel Türközü, April Yayıncılık, 2021, 143 s.

Vanilya Kışı, Zeynep Alpaslan, Çizen: Baysan Yüksel, Final Kültür Sanat Yayınları, 2017

rusu. Sonunda *Osman*'la bu utançtan kurtuldum. *Osman* son derece sürükleyici, insanı tuhaf duygularla kendine bağlayan bir kitap. Tuhaf duygular zira kendimde şunu yakaladım: Mirasyedi *Osman*'ın zenginliğini, pervasızca para harcamasını okumak, zavallı *Osman*'ın sonunu bildiğim için bana haz verdi; bu hazzı fark ettim ve sürdürmek istedim. Kötücül bir şey bu, adeta hınçlı bir haset. Zenginliğin bedelini ödeyeceğini bilerek okumak genel yoksulluğumuzun acısını yatıştırdı adeta. Zengin malı gerçekten de çenemizi yoruyor.

Ayfer Tunç romanı iki kanaldan aktarıyor: söyleşiler ve günlükler. Ben bu iki yöntemi de çok riskli bulurum, laf kalabalığına çok açıktır ikisi de. *Osman* bence bu dertten muzdarip bir roman. Tunç romana Türkiye'nin yeni eski her tür toplumsal sorununa dair eleştirisini katmış; değinilmeyen bir şey yok gibi. Eleştirilerin çoğuna katılmakla birlikte (yeri gelmişken çevirmenlerin sorunlarına – da – yer verdiği için Ayfer Hanım'a teşekkür etmek isterim) romanın bu kadar yükü kaldıramadığını söylemek zorundayım. Evet, buna rağmen sürük-

leyiciliğini koruyor ama bence edebi değerinden feragat ediyor.

***

Han Kang'ı *Vejetaryen*'le tanımıştım; hikâye taş gibi oturmuştu içime. Oysa *Beyaz Kitap* acılı bir annenin okşayan, yatıştırıcı eli gibi. Anılar, kayıplar, kayboluşlar, akışkan yaşamlar, hayalle gerçek arasında gidip gelen anlatılar... Sisli bir şiir gibi *Beyaz Kitap*, sık sık şiire de yer veriyor zaten. Beni en çok etkileyen acının bunca yumuşak anlatımı oldu sanırım; çaresizliğin bunca okşayıcı, ılık aktarımı. Kabulleniş gibi, yaşamaktan çok izlemek gibi; söylemekten çok iştah etmek gibi.

"Yeni yıkanıp kurutulmuş beyaz yastık kılıflarının ve yorganların dile gelip konuştukları hissine kapıldığı anlar oluyor. Kadının çıplak tenine değen pamuklu beyaz kumaşlar sanki bir şeyler söylüyor. Sen değerlisin, senin uykuların temiz ve masum, yaşıyor olman utandırılacak bir şey değil diyorlar sanki."

***

Kışa adım adım yaklaşırken elim yine *Vanilya Kışı*'na gitti. Zeynep Alpaslan'ın kısa şiirleri sadece çocuklar için değil – zaten böylesi haksızlık olurdu. Zarif şiirlere Baysan Yüksel'in naif çizimleri eşlik ediyor. Kitap her nasılsa vanilya kokusunu insanın ta burnunun ucuna getiriyor; kışa dair kimi hüznü kimi umutlu anıları, henüz zihne düşmemiş, kendini inşa etmemiş anıları çağırıyor.

"kasım ayı / solgun bir kırmızıdır / yanaklarında"

Her sayfası esin dolu bir ay dilerim.

Han Kang